

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**KONSTRUÁLÁS TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ NARRATÍVÁKBAN
A SZEREPLŐK MEGJELENÍTÉSÉNEK MINTÁZATAI**

HORVÁTH PÉTER

2019

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Horváth Péter

Konstruálás történelmi tárgyú narratívákban
A szereplők megjelenítésének mintázatai

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor MHAS, egyetemi tanár

Magyar Nyelvészet Doktori Program

Vezetője: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor MHAS, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Kövecses Zoltán DSc, professor emeritus
Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Benczes Réka PhD, habilitált egyetemi docens
Dr. Kugler Nóra PhD, habilitált egyetemi docens
A bizottság további tagjai: Dr. Simon Gábor PhD, egyetemi adjunktus (a bizottság titkára)
Dr. Domonkosi Ágnes PhD, habilitált főiskolai tanár
Dr. Andor József PhD, ny. egyetemi docens (póttag)
Dr. Brdar-Szabó Rita PhD, habilitált egyetemi docens (póttag)

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Tátrai Szilárd PhD, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2019

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Horváth Péter

MTMT-azonosító: 10048083

A doktori értekezés címe és alcíme: Konstruálás történelmi tárgyú narratívákban. A szereplők megjelenítésének mintázatai

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE2019.070

A doktori iskola neve: Nyelvtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: magyar nyelvészet

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Tátrai Szilárd PhD, habilitált egyetemi docens

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2019. április 3.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

1. Bevezetés	5
1.1. A kutatás háttere.....	5
1.2. A kutatás hipotézisei, célkitűzései.....	7
1.3. A kutatás módszertana.....	9
1.4. A dolgozat felépítése.....	12
2. A kutatás elméleti kerete	15
2.1. A kognitív nyelvészet elméleti alapvetései	15
2.1.1. A séma kognitív nyelvészeti értelmezése.....	22
2.1.2. A konstruálás kognitív nyelvészeti értelmezése	25
2.2. A metafora és a metonímia kognitív nyelvészeti megközelítése	33
2.2.1. A sztenderd kognitív metaforaelmélet	33
2.2.2. A metonímia kognitív nyelvészeti megközelítése	39
2.2.3. A metafora és a metonímia érintkezési pontjai	49
3. A történelmi tárgyú narratív diskurzusok	56
3.1. A narratíva megközelítései a történelemelméletben	56
3.2. A narratívák strukturális és kognitív nyelvészeti értelmezése	61
3.3. A történelmi tárgyú narratív diskurzusok kognitív nyelvészeti leírása	67
3.4. A történelmi tárgyú narratívák szereplői	74
3.5. Összefoglalás	79
4. A szereplők megkonstruálásának lehetőségei	80
4.1. Nem prototipikus metonímiák	80
4.2. A szereplők megkonstruálása a megnevezéssel: a metonimikus konceptualizáció lehetőségei.....	87
4.3. A szereplők megkonstruálása a mondatban: tudatos létezőként, tárgyszerűen és neutrálisan megvalósuló konceptualizációs lehetőségek	100
4.4. Összefoglalás	107
5. A fogalmilag kifejtett anaforák funkciói	109
5.1. Diskurzusvilág, koreferencialitás, szövegtopik.....	109
5.2. A fogalmilag kifejtett anaforák funkciói – első megközelítés	112
5.3. A történelmi tárgyú narratívák koreferencialáncainak sajátosságai és a fogalmilag kifejtett anaforák funkciói.....	117
5.4. Összefoglalás	125
6. A történelem szereplőinek megkonstruálását motiváló sémák.....	127

6.1. A szereplők megkonstruálását motiváló mikroszintű séma: a tematikus szerep és a metonimikus konceptualizálás összefüggései.....	128
6.2. A szereplők megkonstruálását motiváló mezoszintű séma: a középpontosság és a metonimikus konceptualizálás összefüggései.....	138
6.3. A szereplők megkonstruálását motiváló makroszintű sémák: az első és a második világháború narratív reprezentációinak példája	149
6.4. Összefoglalás	154
7. A szereplők episztemologikus helyzetének megkonstruálása a tudás explicit megjelenítésén keresztül	156
7.1. A szereplők tudástípusai: ismeret, vélelem, ismeret hiánya.....	157
7.2. Történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata	167
7.3. Népek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata	173
7.4. A történelmi személyiségekhez és népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága.....	175
7.5. Összefoglalás	178
8. A narratíva kauzális viszonyainak és a szereplők tudásának az összefüggései	180
8.1. Episztemikus és evidenciális inferencia kauzális cselekvések nyelvi megjelenítéseiben	180
8.1.1. Implicit jelentés	181
8.1.2. Episztemikus és evidenciális inferencia.....	182
8.1.3. Episztemikus jelöletlenség és jelöltség	185
8.1.4. Evidenciális jelöletlenség és jelöltség.....	189
8.1.5. Episztemikus inferencia mint tudásminimum.....	193
8.1.6. Episztemikus inferencia és megnyilatkozási perspektíva	196
8.1.7. Evidenciális inferencia mint evidenciáminimum.....	199
8.2. Kauzális cselekvések történelmi tárgyú narratívákban	202
8.2.1. Episztemikus jelöletlenség és jelöltség történelmi tárgyú narratívákban	202
8.2.2. Evidenciális jelöletlenség és jelöltség történelmi tárgyú narratívákban.....	210
8.2.3. Történelmi események episztemikus és evidenciális jelölésének konvencionális mintázatai.....	217
8.2.4. Episztemikus inferencia és metonimikus szereplőkonceptualizáció.....	222
8.3. Összefoglalás	226
9. Összegzés és további kérdések	229
Források.....	238
Hivatkozott szakirodalom.....	240

1. Bevezetés

1.1. A kutatás háttere

A dolgozat a történelmi tárgyú nem fiktív, vagyis a múlt reális bemutatásának a céljával született narratívákat vizsgálja kognitív nyelvészeti keretben. A kutatás kiindulópontját az az elképzelés adja, hogy a múlt különböző időszakainak, eseményeinek a narratív bemutatását nagymértékben befolyásolják a kognitív adottságaink és a korábbi, történelemről szóló narratív diskurzusaink által meghatározott, valószínűség alapján működő nyelvi szabályszerűségek. Ezek a tendenciaként, motivációként megjelenő szabályszerűségek a kognitív nyelvészeti keretnek megfelelően a séma terminussal ragadhatók meg. A dolgozat elsődleges célja az, hogy feltárja azokat a sémákat, amelyek a szereplők, illetve a szereplők tudásának és tapasztalatának a nyelvi megjelenítését befolyásolják.

A dolgozat első felének a vizsgálata a történelmi tárgyú narratívák azon alaptulajdonságából indul ki, hogy azokban a szereplők az esetek legnagyobb részében metonimikusan jelennek meg. Egy szereplőt számos módon megnevezhetünk metonimikusan. Például a mohácsi csata kapcsán mondhatjuk azt, hogy „A törökök győzelmet arattak”, de mondhatnánk azt is, hogy „Szulejmán győzelmet aratott”, „A török sereg győzelmet aratott” vagy „A Török Birodalom győzelmet aratott”. A dolgozat alapfeltevése az, hogy a szereplők metonimikus megjelenítésének a módja nem véletlenszerű, és nem is pusztán a történetíró egyéni elgondolásának a következménye, hanem az jól meghatározható általános szabályszerűségeket, azaz sémákat követ. A dolgozat első felének a célja tehát az alábbi (1) kérdés megválaszolása:

- (1) Melyek azok a sémák, amelyek befolyásolják a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban megjelenő szereplők metonimikus konceptualizálásának a módját?

A szereplők színrevitelének a módja nem csupán a metonimikus konceptualizálás szempontjából vizsgálható. A dolgozat második felében a szereplők megjelenítésének egy másik aspektusát, a szereplők tudásának és evidenciájának (tapasztalatának) a

megjelenítési módjait vizsgálom. Az expliciten, azaz nyelvileg kifejtett módon megjelenített szereplői tudás háromféle lehet a szereplő tudása és a történetmondó által reálisként elfogadott világ közötti kapcsolat alapján. A történetmondó a szereplő tudását megjelenítheti ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. Például a „Napóleon tudta, hogy számíthat a szövetségeseire” megnyilatkozás ismeretként, a „Napóleon úgy gondolta, hogy számíthat a szövetségeseire” megnyilatkozás vélelemként, míg a „Napóleon nem tudta, hogy számíthat a szövetségeseire” megnyilatkozás az ismeret hiányaként jeleníti meg Napóleon tudását. Egy szereplő színrevitele szempontjából korántsem mindegy, hogy a történetmondó a szereplő tudását úgy ábrázolja, mint amely összhangban van a történetmondó által reálisként elfogadott világgal, vagy úgy, mint amely nem, vagy nem feltétlenül felel meg a történetmondó ismereteinek.

A narratívákban a szereplői tudás nemcsak explicit, hanem implicit módon is megjelenik. Például „Az államkincstár üres volt, ezért Mátyás új adókat vezetett be” megnyilatkozásban megjelenő kauzális viszony implikálja azt a jelentést, hogy Mátyás tudta, hogy üres az államkincstár, hiszen máskülönben nem vezetett volna be új adókat, illetve hogy Mátyásnak erről volt valamilyen közvetlen, vagy hallomás útján szerzett közvetett tapasztalata, hiszen máskülönben nem rendelkezhetett volna azzal a tudással, hogy az államkincstár üres. A dolgozatban a tudás és az evidencia explicit megjelenítése mellett részletesen vizsgálom a fenti típusú, a valamely ok okozataként megjelenő cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott, tudásra és evidenciára vonatkozó implicit jelentéseket is. A dolgozat második felének a célja tehát az alábbi kérdés megválaszolása.

- (2) Hogyan konceptualizálódik a szereplők tudása és evidenciája a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban, illetve milyen sémák motiválják a konceptualizálás módját?

A történelemelméleti diskurzus egyik központi témája a múlt és a múltról szóló narratív szövegek közötti viszony. A jelen kutatás keretében érdekesebb a kérdést úgy feltenni, hogy a dolgozatban feltárt, a narratívák létrehozását motiváló sémák és a múltra vonatkozó források, valamint az értelmezést befolyásoló ideológiák között milyen viszony van. Mivel ez a kutatás kizárólag a narratív szövegek nyelvi tulajdonságait vizsgálja, a

kérdésre ebben a dolgozatban csak az a részleges válasz adható, hogy vannak olyan sémák, amelyek kizárólag a nyelv jellemzőiből, illetve az ember kognitív adottságaiból következnek, vagyis amelyeknek nincs köze se a források tulajdonságaihoz, se a források értelmezését és a narratív szöveg létrehozását befolyásoló esetleges ideológiákhoz. Ugyanakkor a kutatás több olyan sémát is bemutat, amelyek léte nem magyarázható kielégítő módon a nyelvi rendszer általánosabb jellemzőivel, illetve az ember kognitív tulajdonságaival. Ilyenek például azok a sémák, amelyek egy konkrét történelmi eseményhez kapcsolódnak, és egy meghatározott irányba befolyásolják az adott esemény szereplőinek a konceptualizálását. E sémák kialakulása mögött a források bizonyos jellegzetességei, illetve ideológiai tényezők állhatnak. Mivel azonban a kutatás kizárólag nyelvészeti eszközökkel megragadható nyelvi jelenségeket vizsgál, az ilyen típusú sémák eredetére irányuló kérdés megválaszolása meghaladja a dolgozat lehetőségeit. A cél ezekben az esetekben pusztán a sémák létének az igazolása, nem pedig a sémák motivációjának a bemutatása.

1.2. A kutatás hipotézisei, célkitűzései

Az (1) kérdés megválaszolása során abból a feltételezésből indultam ki, hogy a szereplők metonimikus konceptualizálására több séma is hatással van, amelyek a szereplők különböző szövegbeli funkcióin keresztül hatnak azok megjelenítési módjára. A szereplők különböző szövegbeli funkciói a szöveg eltérő szintjein jelennek meg, aminek következtében maguk a szereplők konceptualizálását motiváló sémák is a szöveg eltérő szintjein vizsgálhatók. Ez alapján az alábbi három hipotézist fogalmaztam meg:

- (3) A szereplők metonimikus konceptualizálására hatással van egy elemi mondatban érvényesülő mikroszintű séma, amely a szereplők mondatbeli tematikus szerepével függ össze.
- (4) A szereplők metonimikus konceptualizálására hatással van egy nagyjából egy bekezdésnyi szövegrészben érvényesülő mezoszintű séma, amely a szereplők középpontiságával, illetve szövegtopik funkciójával függ össze.

- (5) A szereplők metonimikus konceptualizálására hatással vannak a narratív diskurzus egészében érvényesülő makroszintű sémák, amelyek a szereplők azon funkciójával függnek össze, hogy azok a narratív diskurzusokban egy meghatározott módon elbeszélte történelmi esemény vagy eseménysor résztvevőiként jelennek meg.

Mivel a történelmi tárgyú narratívák metonimikusan konceptualizálódó szereplői az esetek nagy részében koreferencialáncok részeként jelennek meg, a szereplők metonimikus megjelenítésének a módját befolyásoló sémák meghatározása mellett szükséges volt egy olyan általános modell kidolgozása is, amely magyarázatot ad arra, hogy egy anafora inflexiós anafora helyett miért konceptualizálódik fogalmilag kifejtett módon. Ennek kapcsán az alábbi általános séma működését feltételeztem:

- (6) Egy szereplő konceptualizálása során akkor használunk fogalmilag kifejtett nominális anaforikus elemként, ha az legalább egy új információt hozzáad a diskurzusvilághoz.

A szereplők tudására és evidenciájára irányuló (2) kérdés vizsgálata során a szereplői tudás explicit megjelenítésével kapcsolatban az alábbi hipotézisből indultam ki:

- (7) Az egyes szereplők esetében az ismeretek, a vélelmek és az ismeretek hiányának a konceptualizációs arányaikban jelentősen eltérnek egymástól, azaz az egyes szereplők esetében eltérő sémák motiválják a tudás megjelenítésének a módját.

Ahogy az a későbbiekben látható lesz, a hipotézist nem sikerült igazolnom. Az alkalmazott korpuszvizsgálat eredményeiből pont az ellenkező következtetést lehetett levonni, azt, hogy a történelmi szereplők tudásának a megjelenítését többnyire ugyanaz az általános séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik szereplőről van szó, és csak kivételes esetben lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított idioszinkratikus sémák.

Ahogy arra utaltam, a szereplők tudása és evidenciája nemcsak explicit, hanem implicit módon is megjelenik a narratívákban. A tudás és az evidencia implicit és explicit megjelenítéseinek az együttes vizsgálatából két főbb következtetést vontam le:

- (8) A pusztán eseménytörténetre koncentráló leírások sem tudják kikapcsolni a szereplők mentális világát a narratívából, mivel a szereplők cselekvéseinek a kauzális leírása és a szereplők tudása szorosan összefügg, az előbbi előfeltételezi az utóbbit.
- (9) A történelmi tárgyú narratívák szereplőinek az evidenciája, illetve az evidencián alapuló következtetési folyamatai A TÖRTÉNELMI SZITUÁCIÓK HÉTKÖZNAPI SZITUÁCIÓK fogalmi metafora alapján konceptualizálódnak.

Emellett a tudás és az evidencia explicit nyelvi megjelenítése kapcsán igyekeztem igazolni a (10)-ben megfogalmazott hipotézist is.

- (10) Bizonyos történelmi események narratív leírásában konvencionálisan, sémaként kapcsolódhat az eseményhez a cselekvő tudásának vagy evidenciájának a jelölése.

1.3. A kutatás módszertana

A dolgozatban a kognitív nyelvészet használatalapú megközelítésének megfelelően számos valós nyelvhasználatból származó példát szerepeltettem. Ezek a példák nagyrészt középiskolai, kisebb részt pedig általános iskolai történelemtankönyvekből, illetve a Rubicon című történelmi tárgyú ismeretterjesztő folyóirat 1990 és 2000 közötti számaiból, valamint néhány további szövegből származnak (a használt forrásokat lásd a dolgozat végén szereplő forrásjegyzékben). Bizonyos esetekben internetes oldalakról származó példákat is használok, ezeknek az URL-jét lábjegyzetben adom meg az adott példánál. A történelmi tárgyú narratívák középpontjában, azok legtipikusabb megvalósulásaiént a politikátörténeti narratívák állnak. A dolgozatban használt forrásokban is legnagyobb részben ilyen típusú szövegek szerepelnek. Hangsúlyozandó, hogy a források egészén nem végzek semmiféle kvantitatív kutatást, vagyis ezen szövegek

együttese nem tekinthető korpusznak. A forrásszövegek elsődleges célja pusztán az, hogy a dolgozatban vizsgált szemantikai jelenségek bemutatásához példaanyaggal szolgáljanak. Például a szereplők metonimikus megjelenítésének a típusaira vagy a szereplői tudás típusaira az említett forrásokból származó példákat hozok. Ezek a típusok abban az értelemben általánosak, hogy azok elvben bármelyik magyar nyelvű történelmi tárgyú narratívában megjelenhetnének.

A dolgozatnak a példák bemutatása és elemzése mellett a másik legfontosabb kvalitatív módszere a nyelvi teszteken alapuló gondolat kísérletek alkalmazása. Ennek a módszernek a lényege az, hogy egy valós nyelvhasználatból származó vagy egy konstruált megnyilatkozást valamilyen szempontból megváltoztatunk, és megnézzük, hogy szemantikai, szövegtani vagy éppen grammatikai szempontból mi történik a megnyilatkozással. A változtatás érintheti magának a megnyilatkozásnak a nyelvi elemeit, például lecserélhetünk egy szót egy másikra, vagy kiegészíthetjük a mondatot további részekkel, de érintheti a megnyilatkozás kontextusát is. Az utóbbi esetben ugyanannak a megnyilatkozásnak a szemantikai, pragmatikai vagy akár grammatikai tulajdonságait vizsgáljuk meg eltérő kontextusokban. Az ilyen típusú gondolat kísérletek segítségével olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyekhez pusztán a valós nyelvhasználatból származó példák bemutatásával, vagy éppen korpusznyelvészeti eszközökkel nem juthatnánk el. A gondolat kísérletek során létrehozott konstruált megnyilatkozások adott esetben művinek ható esetekhez is vezethetnek, hiszen a módszer lényegéhez hozzátartozik, hogy olyan extrém eseteket is megvizsgálunk, amelyek inkább csak elvi szinten fordulhatnak elő, sok esetben ugyanis az extrém esetekből nyert tanulságok járulnak hozzá a tipikusabb esetek mélyebb megértéséhez.

A szereplők metonimikus megjelenítését és a szereplői tudás megjelenítését befolyásoló sémák igazolásához a kvalitatív módszerek mellett több esetben korpusznyelvészeti eszközökhöz is folyamodtam. A szereplők metonimikus megjelenítését befolyásoló mikroszintű, elemi mondat hatókörrel működő séma igazolásához a Rubicon folyóirat 1990 és 2000 közötti számain végeztem el egy kvantitatív vizsgálatot, azaz az említett szövegeket tartalmazó digitális szöveggyűjteményt korpuszként is használtam. Ugyancsak korpuszként, kvantitatív vizsgálatok elvégzésére használtam három középiskolai történelemtankönyvnek az első és második világháborúról szóló fejezeteit, bemutatva azt, hogy a szereplők metonimikus megjelenítését bizonyos eseményekhez,

eseménysorokhoz kapcsolódó makroszintű sémák is befolyásolhatják. A korpuszok vizsgálatán keresztül nyert kvantitatív eredmények esetében mindig felmerül a kérdés, hogy azok mennyire általánosíthatóak. A jelen dolgozat esetében ez különösen fontos kérdés, hiszen a kutatás célja az, hogy a magyar nyelvű történelmi tárgyú nem fiktív narratívákra általánosan vonatkozó jellemzőket tárjon fel. Éppen ezért az adott korpusznyelvészeti vizsgálat eredményeinek a bemutatását követően utalok arra, hogy a kapott eredmények mennyiben, illetve milyen előfeltevések mentén általánosíthatóak.

A dolgozatban a szereplői tudás ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként való megjelenítésének az arányait is vizsgáltam. A kvantitatív vizsgálat korpuszát a Google Books amerikai szövegeit tartalmazó N-gram korpusz adta. Ez a vizsgálat tehát jelentősen kilóg a dolgozatból, hiszen magyar szövegek helyett angol nyelvű szövegekkel foglalkozik. Az angol nyelvű korpusz használatának oka az, hogy jelenleg nem létezik olyan magyar nyelvű digitális korpusz, amely elegendő mennyiségű szöveget tartalmazna ahhoz, hogy a szereplők tudástípusaira irányuló kvantitatív vizsgálatot el lehessen végezni rajta. Az amerikai szövegekre kapott eredmények magyar szövegekre való általánosíthatósága természetesen kétséges, azok a magyar nyelvű narratívákra vonatkoztatva inkább csak hipotézisértékkel bírnak. A korpuszvizsgálat ugyanakkor tekinthető egy olyan esettanulmánynak, amely a szereplői tudás vizsgálatának egy tudtommal eddig még nem alkalmazott kvantitatív módszerét mutatja be, amely módszert a későbbiekben egy megfelelő méretű magyar nyelvű korpuszon is lehetne alkalmazni.

A dolgozatban bizonyos sémák működésének a bemutatására csak kvalitatív eszközöket alkalmaztam. Bár a példák elemzésén, nyelvi teszteken, gondolatkísérleteken alapuló kvalitatív módszerek önmagukban is érvényes eljárásai a nyelvészeti kutatásoknak, hangsúlyozandó, hogy ezek a módszerek a kvantitatív módszerekhez képest általában alacsonyabb bizonyítóerővel bírnak. Ezekben az esetekben későbbi kvantitatív, korpusznyelvészeti vagy kísérletes módszerek alkalmazása növelhetné a megfogalmazott magyarázatok plauzibilitását.

1.4. A dolgozat felépítése

A dolgozat 2. fejezete a kutatás elméleti megalapozása. A fejezetben bemutatom a kognitív nyelvészeti irányzatnak/irányzategyüttesnek a nyelvelméleti előfeltevéseit és legfontosabb következtetéseit, valamint a dolgozatban központi jelentőségű séma és konstruálás fogalmának a kognitív nyelvészeti értelmezését. A fejezet második fele a metafora és a metonímia kognitív nyelvészeti megközelítését mutatja be, amely a későbbi magyarázatoknak a kiindulópontját adja.

A 3. fejezet a történelmi tárgyú narratívák jellemzőit vizsgálja. A fejezet elején a kutatás tudománytörténeti kontextualizálása céljából röviden tárgyalom a narratíva szerepével kapcsolatos történelemelméleti elgondolásokat. Ezt követően felvázolom a narratíváknak majd a történelmi témájú nem fiktív narratíváknak egy lehetséges kognitív nyelvészeti értelmezését, többek között bemutatva a történelmi tárgyú narratívák beszédhelyzetének a fontosabb jellemzőit, a történelmi tárgyú diskurzusok témájára vonatkozó kontextuális ismeretek megértésbeli szerepét, valamint a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a főbb jellemzőit.

A 4., 5. és 6. fejezet a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a nyelvi megjelenítését, illetve a megjelenítés módját befolyásoló sémákat vizsgálja. A 4. fejezet a szereplők fogalmi kidolgozásának a lehetőségeit mutatja be. Ennek keretében először a szereplőket megnevező főneveket és főnévi szerkezeteket vizsgálom, bemutatva a szereplők metonimikus konceptualizálásának a lehetséges módjait. Ezt követően a szereplők mondatbeli megjelenését vizsgálom, rámutatva arra, hogy a mondatbeli igék és az igék vonzataiként megjelenő szereplőmegnevezések szemantikai szerkezetének az integrálódásával milyen eltérő módokon konstruálódhatnak meg a történelem szereplői.

Mivel a történelmi tárgyú narratívák szereplői az esetek jelentős részében koreferencialáncok részeként, fogalmilag kifejtett anaforák formájában jelennek meg, a szereplők metonimikus konceptualizálásának a módját befolyásoló sémák feltárása előtt első lépésben azt kell megvizsgálni, hogy egyáltalán melyek azok a tényezők, amelyek miatt egy anafora nem inflexiók anaforaként, hanem fogalmilag kifejtett módon jelenik meg. Az 5. fejezet ezzel az általánosabb, a történelmi tárgyú narratívák specifikus tulajdonságain túlmutató kérdéssel foglalkozik.

A 6. fejezetben vizsgálom a szereplők metonimikus megjelenítésének a módját befolyásoló, különböző hatókörrel működő sémákat. Elsőként a szereplők tematikus szerepével összefüggő, az elemi mondatban érvényesülő mikroszintű sémát mutatom be. Ezt követően a szereplők középpontiségéhez, illetve szövegtopik funkciójához kapcsolódó mezoszintű, azaz nagyjából egy bekezdésnyi hatókörrel érvényesülő sémát vizsgálom. A mikro- és mezoszintű sémák mellett a szereplők metonimikus konceptualizálásának a módját olyan makroszintű sémák is nagymértékben befolyásolhatják, amelyek konvencionálisan kapcsolódnak valamely időszak vagy esemény narratív reprezentálásához. Ez utóbbi sémátípus létét az első és a második világháború példája alapján tárgyalom, rámutatva arra, hogy a két világháború magyar történelemtankönyvekben megjelenő reprezentációiban a szereplők metonimikus konceptualizálását eltérő sémák motiválják. A fejezetben a sémák együttes működését is vizsgálom, bemutatva azt, hogy a sémák nemcsak megerősíthetik, hanem felül is írhatják egymást.

A 7. és 8. fejezet a dolgozat másik fő témájával, a történelmi tárgyú narratívák mentális világának az egyik legfontosabb összetevőjével, a szereplők tudásával és evidenciájával foglalkozik. A 7. fejezet azt vizsgálja, hogy a szereplők nyelvileg expliciten megjelenített tudása milyen viszonyban van a narrátor által reálisként elfogadott világgal. Ennek keretében először bemutatom, hogy a narrátor a szereplők tudását hogyan konceptualizálhatja ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. Ezt követően egy, a Google Books amerikai szövegeit tartalmazó N-gram korpuszon végzett kvantitatív vizsgálat alapján mutatom be, hogy a történelem különböző szereplőinek a tudása az esetek nagyrésztében ugyanazon általános séma alapján konceptualizálódik.

A dolgozat 8. fejezete azt vizsgálja, hogy a szereplőknek a nyelvileg expliciten megjelenített tudása milyen viszonyban áll a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott implicit szereplői tudással. A fejezet első felében a kauzális cselekvések, azaz a valamely ok okozataként megjelenő cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott, a cselekvők tudására és evidenciájára vonatkozó implicit jelentések általános jellemzőit mutatom be, illetve rámutatok arra, hogy milyen tényezők motiválhatják a tudás és az evidencia explicit megjelenítését a kauzális cselekvések leírása során. Ezen elméleti alapozást követően, a fejezet második felében a magyar történelemtankönyvekben megjelenő implicit és explicit tudás és evidencia vizsgálata alapján fogalmazok meg

néhány következtetést a történelmi tárgyú narratívák mentális világára vonatkozóan. Bemutatom azt is, hogy bizonyos történelmi események narratív reprezentációiban konvencionálisan, azaz sémaként kapcsolódhat a kauzális cselekvésként megjelenő eseményhez a cselekvő tudásának vagy evidenciájának az explicit jelölése. Végül a szereplők metonimikus megjelenítésének a problémájából kiindulva röviden vizsgálom, hogy a befogadó milyen értelmezői stratégiák mentén tehet egy szereplő implicit tudásának a részévé egy másik, metonimikusan konceptualizálódó szereplőt.

A 9. fejezetben a kutatás fontosabb eredményeit összegzem, illetve néhány további, a dolgozat megállapításaiból következő kérdést fogalmazok meg, amelyeknek a megválaszolása azonban már nem feltétlenül a nyelvészet feladata.

2. A kutatás elméleti kerete

A fejezet a kutatás kognitív nyelvészeti elméleti keretét mutatja be. A 2.1. rész a kognitív nyelvészet fontosabb elméleti alapvetéseit veszi sorra. Külön alfejezetben tárgyalom a séma és a konstruálás kognitív nyelvészeti értelmezését, amelyek a dolgozat legfontosabb magyarázó fogalmai. Mivel a vizsgált jelenség, a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a megkonstruálása szorosan kötődik a metonímia fogalmi műveletéhez, a 2.2. részben bemutatom a metonímia és az ahhoz szorosan kapcsolódó metafora kognitív nyelvészeti értelmezését.

2.1. A kognitív nyelvészet elméleti alapvetései

A kognitív nyelvészet megnevezés nem egy konkrét nyelvészeti irányzatot, hanem egy több irányzatot összefogó irányzategyüttest jelöl (a kognitív nyelvészetről lásd Langacker 1999b, Croft–Cruse 2004, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2013, 2017a).¹ Ezek az irányzatok közösek abban, hogy a nyelv működésével kapcsolatban ugyanazokat az alapvető előfeltevéseket osztják, és hogy többnyire olyan eredményekre jutnak, amelyek egymással összeegyeztethetők. Ilyen közös kiindulási pont a nyelvi és az egyéb kognitív képességek holisztikus felfogása, a nyelv használatalapú megközelítése, a prototípusalapú kategorizáció, a jelentés enciklopédikus/fogalmi felfogása, illetve a jelentés elsődlegessége a nyelvi jelenségek leírásában, a grammatikai és az egyéb nyelvi szabályszerűségek sémaalapú megközelítése, a szintaktikai és morfológiai szerkezetek szimbolikus egységekként (konstrukciókként) történő leírása vagy a nyelvi szimbólumok perspektivikus természetének a hangsúlyozása.

A kognitív nyelvészet különböző irányzatai között a különbség elsősorban a vizsgált nyelvi jelenségek körében van, illetve abban, hogy a nyelvi jelenségek magyarázata során milyen tényezőkre kerül a hangsúly. Például a Lakoff és Johnson (1980) által kidolgozott kognitív metaforaelmélet a metaforikus nyelvi kifejezéseket vizsgálja, a jelenség

¹ Megjegyzendő, hogy Magyarországon, illetve Európában bizonyos kutatók inkább a funkcionális kognitív nyelvészet megnevezéssel határozzák meg az általuk követett nyelvészeti irányzatot, utalva arra, hogy az amerikai kognitív nyelvészeti megközelítésekhez képest nagyobb mértékben támaszkodnak az európai funkcionális nyelvészeti hagyományokra. Én a kognitív nyelvészet terminust olyan tág kategóriaként használom, amely a funkcionális kognitív irányzatokat is magában foglalja (a funkcionális nyelvészet és a kognitív nyelvészet viszonyáról lásd Nuyts 2007, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008).

magyarázatában pedig nagy szerepet kapnak a fogalmi tartománynak nevezett, bizonyos tapasztalatokról alkotott állandósult elméleti tudásrepresentációk. A Fauconnier (1985) nevéhez kötődő mentálistér-elmélet vizsgálatának középpontjában a diskurzusok szerveződése áll, a magyarázatban pedig fontos szerep jut a mentális tereknek nevezett, a diskurzus résztvevőinek az elméjében alkalmilag létrejövő és a diskurzus során folyamatosan módosuló fogalmi egységeknek. Goldberg (1995, 2006) konstrukciós nyelvtana a szintaktikai szerkezetek, elsősorban az ige és az ige bővítményei által alkotott szerkezetek kognitív nyelvészeti leírására született. A Goldberg által használt fő magyarázó fogalom a konstrukciós séma, amely egy szintaktikai szerkezettípusnak a konkrét megnyilatkozásokból absztrahált sematikus reprezentációja. Langacker (1987, 2008) kognitív grammatikája átfogó magyarázatot kíván adni a nyelv működéséről. Magyarázataiban az egyik leggyakrabban visszatérő motívum az az alapvető képességünk, hogy a figyelmünket egy adott entitásra tudjuk irányítani.

Ahogy azt láthatjuk a fenti rövid – és korántsem kimerítő – felsorolásból, a különböző kognitív nyelvészeti megközelítések különböző magyarázó fogalmak mentén írják le a vizsgált nyelvi jelenségeket. Ugyanakkor a magyarázó fogalmak között van egy fontos hasonlóság: mindegyik valamilyen tudástípusra vagy kognitív képességre vonatkozik. A kognitív nyelvészet egyik legfontosabb, az összes irányzatára jellemző törekvése ugyanis az, hogy a nyelvi jelenségeket, illetve a nyelvi viselkedést általánosabb kognitív tulajdonságok és képességek alapján magyarázza. E törekvés mögött az az előfeltevés áll, hogy a nyelv nem autonóm, a többi kognitív képességünktől független rendszer, hanem azokkal szoros egységet alkot. A kognitív megközelítés szerint a nyelvi és az egyéb kognitív képességeink (pl. perceptuális képességek) működését ugyanazok az elvek határozzák meg, illetve a nyelvi és az egyéb kognitív képességeink a törzsfejlődés és az egyedfejlődés során egymást kölcsönösen támogatva és meghatározva alakultak/alakulnak ki. A nyelvnek ezt a megközelítését holista megközelítésként szokták emlegetni, szembeállítva a modularista irányzatokkal, amelyek az egyes kognitív képességeket, köztük a nyelv működését eltérő, egymásra visszavezethetetlen elvekkel magyarázzák (a holista felfogásról pl. lásd Sinha 2001, Tomasello 2002 [1999], Goldberg 2013).

A kognitív megközelítés arra törekszik, hogy a nyelvet használatalapúan, a mindenkori nyelvhasználók nézőpontjából írja le. A nyelvhasználatot olyan társas

tevékenységként értelmezi, amelynek célja tapasztalataink megosztása és cselekvéseink összehangolása, koordinálása (lásd Croft 2009, Tátrai 2011, 2017). A nyelv tehát nem csupán az egyes ember kognitív tevékenységeként értelmeződik, hanem szerepet kap a leírásban azoknak a társas interakcióknak a vizsgálata is, amelyekben a nyelv funkcionál. A kognitív nyelvészet a társas interakcióknak alapvető fontosságot tulajdonít a nyelv kialakulásában és a nyelv elsajátításában is. A nyelv használat alapú, a nyelvhasználók nézőpontjából történő leírásának az igénye miatt a kognitív nyelvészeti megközelítés nem választja szét a nyelvhasználatot (performancia) és a nyelvi tudást (kompetencia), hanem ezeket kölcsönviszonyban próbálja kezelni és leírni. Ezzel összefüggésben a kognitív nyelvészetben a nyelvhasználatot vizsgáló pragmatika és a jelentést vizsgáló szemantika sem válik el úgy, mint a formális irányzatokban, amelyek ezeket sok esetben különálló modulokként kezelik.²

A kognitív nyelvészeti irányzatok a kategóriákat nem szükséges és elégséges feltételek, hanem a Rosch (1978) által empirikusan is igazolt prototípuselv mentén ragadják meg, amely az elsőként Wittgenstein (1992 [1953]: 57–61) által megfogalmazott családi hasonlóságot tekinti a kategóriák közötti viszonyok alapjának. Míg a hagyományos arisztotelészi, szükséges és elégséges feltételek alapján megvalósuló kategorizációban egy adott példány vagy beletartozik egy kategóriába, vagy nem, illetve az adott kategóriába besorolt példányok a kategóriába tartozás szempontjából egyenértékűek, addig a prototípuselvű kategorizációban a kategóriáknak nincsenek éles határaik, az egyes példányok eltérő mértékben tartozhatnak egy adott kategóriába. A prototípuselvű kategorizációban az egyes kategóriáknak ugyanis vannak középponti, prototipikus példányai és periférikusabb, a kategóriára jellemző tipikus tulajdonságokat kevésbé mutató példányai. A kategorizációnak ez a felfogása megengedi, hogy egy példány egyszerre több kategóriába is tartozzon a prototipikalitás eltérő fokát mutatva, illetve hogy bizonyos példányok az egymást átfedő kategóriák átmeneti példányaiként értelmeződjenek. A prototípuselvű megközelítésben például egy lexémát nem szükséges egyértelműen besorolnunk egy adott szófaji kategóriába, hanem mondhatjuk azt, hogy a

² A kognitív nyelvészet a használat alapú megközelítése miatt a szociolingvisztikával is integrálható. Ennek lehetőségéről lásd Pütz (2009).

lexéma két szófaji kategória átmeneti példánya, amely mind a két kategóriának felmutatja bizonyos tulajdonságait.

A kognitív nyelvészet elveti az analitikus nyelvfilozófia, illetve a formális nyelvészeti irányzatok objektivista jelentésfelfogását, de elutasítja a nyelv és a megismerés szubjektivista felfogását is (lásd Sinha 1999). A nyelvre nem úgy tekint, mint ami tükörszerűen leképezi a világ dolgait és a közöttük lévő viszonyokat, hanem úgy, mint ami a világ megértésének sajátosan emberi megismerési folyamatait hozza működésbe. Az egyes entitások tulajdonságai ennek megfelelően interakciós tulajdonságok, amelyeket az adott entitás és a sajátos kognitív képességeink interakciója eredményez (lásd Lakoff–Johnson 1980: 119–125, Lakoff 1987: 50–52). A kognitív nyelvészet tehát hangsúlyozza a nyelv fiziológiai megalapozottságát, vagyis azt, hogy a nyelvben erőteljesen megjelennek a testi tapasztalataink, az, ahogyan saját magunkat, illetve a saját testünkön keresztül a minket körülvevő világot megtapasztaljuk (Tátrai 2011: 27). A nyelvnek erre a jellemzőjére a testesültség (embodiment) terminus utal (a testesültségről lásd Rohrer 2007). A nyelv fiziológiai megalapozottsága például jól látható a metaforák esetében, amelyek jellemzően valamilyen konkrétabb, perceptuálisan érzékelhető entitáson keresztül tesznek elgondolhatóvá valamilyen absztraktabb, perceptuálisan nem megtapasztalható entitást (lásd Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1992).

A formális szemantikák a jelentés leírásában kompozicionális megközelítést követnek. A kompozicionális megközelítés egyik tipikus eljárása a szavak egyes jelentéseinek minimális, tovább nem bontható atomi jelentéselemekre, úgynevezett jelentésjegyekre való felbontása (a jelentés kompozicionális megközelítéséről pl. lásd Kunze–Lemnitzer 2007: 26–39). A formális megközelítésekkel szemben a kognitív nyelvészeti irányzatok a szavak jelentését enciklopédikus szerveződésűnek és prototípusalapúnak tartják (pl. lásd Bärenfänger 2002). Ebben a megközelítésben a szavak jelentései nem bonthatók fel olyan véges számú atomi jelentéselemre, amelyek kimerítően leírják az adott jelentést. Egy szó jelentését a szó által jelölt fogalomról való enciklopédikus tudásunk adja, azaz mindaz a tapasztalati alapú fogalmi tudás, amely a szó kapcsán az elmében asszociatív úton előhívódhat. Természetesen a szóhoz kapcsolódó fogalmi tudás összetevői nem egyenrangúak: bizonyos, prototipikus összetevők aktiváltabbak, a figyelem előterében állnak, míg mások kevésbé aktiváltak, háttérben

maradnak.³ A szavak által előhívott enciklopédikus tudás tehát olyan többé-kevésbé koherens fogalmi struktúra, amelyet a hálózatosan szerveződő fogalmi rendszerünk egymáshoz szorosabban kapcsolódó összetevői alkotnak. Ezeket a fogalmi struktúrákat az egyes kognitív nyelvészeti megközelítések eltérő terminusokkal ragadják meg. Lakoff és Johnson (1980) sztenderd fogalmi metafora elméletében például fogalmi tartományok, míg Lakoff (1987) későbbi munkáiban idealizált kognitív modellek szerepelnek. Langacker (2008) fogalmi mátrixoknak nevezi a nyelvi kifejezések által előhívott, egymáshoz szorosabban kapcsolódó fogalmi összetevők által alkotott struktúrákat, illetve bizonyos jelenségek magyarázataiban használja a fogalmi alap terminust is. Én a továbbiakban az egységként előhívható fogalmi tudást fogalmi tartománynak nevezem, és lábjegyzetben utalok arra, ha az adott szerző más terminust használ a jelenségre. A fogalmi tartományokat a fent hivatkozott megközelítésekkel összhangban szerkezetes felépítésűnek tekintem, azaz a fogalmi tartományoknak vannak azonosítható (ugyanakkor azt nem kimerítően leíró) összetevői, amelyek úgyszintén fogalmi tartományokként ragadhatók meg. Amennyiben egy fogalmi tartomány leírásában fontossá válik, hogy az egy másik fogalmi tartománynak a része, akkor a fogalmi altartomány terminust használom.

A dolgozatban használom még a szemantikai szerkezet, illetve az azzal szinonim jelentésszerkezet és jelentés terminusokat is. A szemantikai szerkezet alatt azon fogalmi összetevők összességét értem, amelyeket egy nyelvi kifejezés fonológiai szerkezete konvencionálisan hív elő egy szimbolikus viszonyban. A dolgozatban leírt fogalmi tartományok tehát az esetek nagyrésztében szemantikai szerkezetekként funkcionálnak, hiszen egy lexéma fonológiai szerkezetével asszociálódnak egy konvencionálizálódott szimbolikus viszonyban. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy egy fogalmi tartomány nem feltétlenül vesz részt szimbolikus viszonyban, illetve hogy a fogalmi tartományok leírásában nem feltétlenül releváns az, hogy azok egy adott kifejezés szemantikai szerkezeteként is funkcionálhatnak. Éppen ezért a szemantikai szerkezet, illetve jelentésszerkezet és jelentés terminusokat csak abban az esetben használom, ha

³ Megjegyzendő, hogy a kontextus is erőteljesen befolyásolhatja, hogy egy szó jelentése esetében mely fogalmi összetevők kerülnek előtérbe, és melyek maradnak háttérben. A Langacker-féle kognitív nyelvtanban például a szó fogalmi jelentésének (fogalmi mátrixnak) az aktuális kontextusban előtérbe kerülő része a szó jelentésének az aktív zónája (lásd Langacker 1987: 271–274, 2008: 331–334.).

kifejezetten hangsúlyozni szeretném, hogy a fogalmi tartományok egy szimbolikus viszonyban konvencionálisan asszociálódnak egy fonológiai szerkezettel.⁴

Egy lexéma különböző fogalmi műveletek révén újabb és újabb jelentésekre tehet szert. Ezek az újabb jelentések az elsődleges jelentés különböző mértékű kiterjesztéseinek tekinthetők. A kiterjesztés leggyakoribb formája a metaforikus és a metonimikus jelentéskiterjesztés (a jelentéskiterjesztés módjairól lásd Tolcsvai Nagy 2017b: 255–264). A lexémák különböző jelentéseit a kognitív nyelvészet egy prototipikus jelentés köré rendeződő jelentéshálózatként írja le: a hálózat bizonyos csomópontjai a lexéma középpontibb, míg mások a lexéma periférikusabb jelentéseit adják.⁵ Ez a megközelítés tehát mind az egyes jelentések fogalmi szerkezetét, mind az adott lexémák jelentéseinek az egymáshoz való viszonyát prototipikusan szerveződő struktúraként ragadja meg (lásd Lewandowska-Tomaszczyk 2007).⁶

A kognitív nyelvészet a szavaknál összetettebb nyelvi kifejezések esetében is elveti a kompozicionális megközelítést. A szó szerkezetek, illetve mondatok jelentése az esetek jelentős részében nem adható meg az adott szerkezetet, mondatot alkotó elemek jelentésének az összegeként, a szövegek jelentése pedig nem adható meg a mondatok jelentésének az összegeként. Az összetettebb nyelvi szerkezetek jelentése több, mint az azt alkotó elemek jelentéseinek az összege (az „építőkocka-elv” kritikájáról lásd Langacker 1987: 452–457, 2008: 39–41). A szintaktikai szerkezetek jelentésének a leírásában például az azt alkotó szavak jelentése mellett a szerkezet típus sematikusabb jelentését is figyelembe kell venni (a konstrukciós sémák jelentését a következő alfejezet részletesen tárgyalja). A megnyilatkozások jelentésének emellett további fontos tényezőjét alkotják a kontextuális ismeretek. Egy szöveg értelmezése számos, a beszédhelyzet fizikai és társas

⁴ A fogalmi és a szemantikai reprezentáció viszonyával részletesen foglalkozik Evans (2009) és Simon (2012), akik feltételezik, hogy a fogalmi tartományokhoz képest a fonológiai szerkezetekkel asszociálódó szemantikai szerkezetek körülhatároltabb, stabilabb és sematikusabb szerkezetek. Ez az elgondolás nem tűnik alaptalannak, ugyanakkor ez a dolgozat nem foglal állást a fogalmi tartományok és a fonológiai szerkezetekkel asszociálódó szemantikai szerkezetek közötti viszony kérdésében.

⁵ Az, hogy egy lexéma poliszém jelentéshálózatában mely jelentés (vagy jelentések) tekinthetők prototipikusnak, a pszicholingvisztikai tényezők (pl. a memóriából való előhívás gyorsasága) és az egyéb jelentések gazdaságos levezethetősége mellett olyan tényezők alapján dönthető el, mint például a gyakoriság, a nyelvelsajátítás korai fázisában való használat, a legkorábbi előfordulás vagy az alaki jelöltség alacsony mértéke (lásd Gries 2006: 75–77).

⁶ A kognitív nyelvészeti megközelítés feltételezi azt is, hogy a poliszém lexémák leírása során a prototipikusan szerveződő jelentéshálózat mellett az egyes jelentéseket összefogó, nagymértékben sematikus jelentések is megadhatók (a poliszémia kognitív nyelvészeti megközelítéséről lásd Lewandowska-Tomaszczyk 2007, Tolcsvai Nagy 2012b, a prototipikus szerveződésű poliszém szavak szótári bemutatásának a lehetőségeiről lásd Geeraerts 1990).

jellemzőire, illetve a szöveg témájára vonatkozó ismeret mozgósítását kívánja meg (kontextus szerepéről a későbbiekben részletesen is szó lesz).

A kognitív nyelvészet elgondolásában a megnyilatkozások a világ dolgainak a tapasztalati alapú, egy adott módon megvalósuló fogalmi feldolgozását kezdeményezik. A kognitív nyelvészet a nyelvi megnyilatkozások azon alapvető tulajdonságára, hogy azok minden esetben valamely szituáció, világbeli jelenet fogalmi feldolgozását kezdeményezik, a *konceptualizál* igével utal. A beszélők a megnyilatkozásaikon keresztül tehát valamilyen módon fogalmilag feldolgozzák, azaz konceptualizálják a megnyilatkozás tárgyát, egy eseményt, állapotot stb. Az igéből képzett *konceptualizáció* főnév egy szituáció valamely nyelvi kifejezésen keresztül megvalósuló fogalmi feldolgozásának az eredményére utal.

A kognitív nyelvészet a nyelvi jelenségek leírásában elsődlegességet tulajdonít a jelentésnek. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kognitív nyelvészet egyik fő kérdése az, hogy a beszélők a nyelvi szerkezeteken keresztül hogyan konceptualizálják a világot. Másrészt a kognitív nyelvészet elgondolása szerint a nyelvi formák megvalósulásait a formák jelentései, illetve a jelentésekhez kapcsolódó fogalmi műveletek motiválják. Ez a megközelítés tehát hangsúlyozza a nyelv ikonikus természetét, vagyis azt, hogy a nyelvi formák és a jelentések közötti szimbolikus kapcsolat nem teljesen önkényes, a formák ugyanis valamilyen módon hasonlítanak az általuk kifejezett jelentésekre, valamilyen absztrakt módon tükrözik azokat (az ikonikusságról, ill. a nyelv ikonikus természetéről lásd Pusch 2001, Kugler 2015: 39–43). A nyelv ikonikus természete például megnyilvánul abban, hogy a szemantikailag egyszerűbb és/vagy begyakorlottabb tartalmakat alakilag is egyszerűbb, míg az összetettebb és/vagy kevésbé begyakorolt tartalmakat általában alakilag is összetettebb módon fejezzük ki (pl. lásd Ladányi 2017: 520–528). Az ikonikusság további megnyilvánulásaként említhető az, hogy a szemantikailag egymáshoz közelebb álló nyelvi elemek alakilag is szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, az információ szempontjából kitüntetett nyelvi elemek a mondatban is kitüntetett pozícióban állnak, vagy az a narratívák esetében is jól megfigyelhető jelenség, hogy az időben korábbi esemény nyelvi kifejezése megelőzi az időben későbbi esemény nyelvi kifejezését.

A kognitív nyelvészet jelentéscentrikus megközelítése lehetőséget ad arra, hogy olyan területek, kérdések is vizsgálhatóak legyenek nyelvészeti szempontból, nyelvészeti

módszertannal, amelyeket az elsősorban a szintaktikai szerkezetek formai tulajdonságaira koncentráló nyelvészeti megközelítések nem tudnának vizsgálni. Például a magyar nyelvre vonatkozóan kognitív nyelvészeti keretben vizsgáltak metaforarendszereket (Kövecses 2005b, Domonkosi 2006, Benczes–Ságvári 2018), szavak, illetve grammatikai elemek poliszémiáját (Tolcsvai Nagy 2012b, Tóth-Czifra–Benczes 2016), hétköznapi tárgyú narratívákat (Laczkó–Tátrai 2015, 2017, Kugler 2015), szépirodalmi narratívákat (Tátrai 2002, Tátrai 2010b), lírai szövegeket (Simon 2014) vagy éppen blogbejegyzéseket (Petykó 2012). A jelen dolgozat egy további terület, a történelmi tárgyú nem fiktív narratívák kognitív nyelvészeti vizsgálatára tesz kísérletet.

2.1.1. A séma kognitív nyelvészeti értelmezése

Míg a formális nyelvészeti irányzatok szabályalapú nyelvtanokkal, addig a kognitív nyelvészeti irányzatok sémaalapú nyelvtanokkal írják le a nyelvet (sémaalapú nyelvtan pl. Langacker 1987, 2008, Goldberg 1995, 2006, Tolcsvai Nagy szerk. 2017). A szabályoknak minden, a hatókörükbe tartozó esetben érvényesülniük kell. Ezzel szemben a sémák valószínűség-alapú mintázatok, azaz egy sémának nem kötelező az összes hatókörébe tartozó esetben érvényesülnie. A sémák lehetnek erős vagy gyenge sémák. Az erős sémák szinte minden esetben érvényesülnek, ezek állnak tehát legközelebb a formális nyelvtanok szabályaihoz. A gyenge sémák csupán az esetek alacsonyabb százalékában érvényesülnek. Egy séma erőssége változhat, például egy erősebb séma idővel meggyengülhet, míg egy gyenge séma megerősödhet. Mivel egy sémának nem kell minden egyes esetben megvalósulnia, a sémaalapú nyelvtanokban a formális megközelítésekben a performanciához sorolt esetek is kezelhetők.

A sémaalapú nyelvtanok ugyancsak lehetőséget adnak a szabályokkal nem leírható, csupán tendenciaszerűen megjelenő, illetve kivételként regisztrált nyelvi mintázatok megragadására. Erre az esetre jó példa az ikes igék egyre inkább terjedőben lévő iktelen ragozása. A jelenség egy sémaalapú nyelvtanban két séma versengéseként írható le, melynek során az iktelen ragozási séma egyre inkább megerősödik az ikes ragozási séma rovására. A példa azt is illusztrálja, hogy a sémaalapú megközelítésekben jól kezelhetők a diakrón változási folyamatok. Ugyanilyen tendenciaszerű mintázatokként jelennek meg a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a dolgozatban

vizsgált különböző típusú metonimikus konceptualizációi, amelyeket éppen ezért egy szabályalapú megközelítésben nem is lehetne vizsgálni.

A sémák nem velünk születnek, hanem azok olyan sematikus elméleti mintázatok, amelyeket a beszélők az általuk hallott megnyilatkozásokból analógiás alapon absztrahálnak. A nyelvelsajátítás során a gyerekek az egyes nyelvi megnyilatkozások közös vonásait veszi észre, és ezen közös vonások alapján absztrahálja sémaként a nyelvi szerkezeteket (a szintaktikai sémák (konstrukciók) elsajátításáról lásd Goldberg 2006: 69–126). A beszélők ugyanígy, analógiás alapon absztrahálják az egyéb nyelvi mintázatokat is, például az egyes diskurzusok közös vonásai alapján a diskurzusszintű sémákat. Megjegyzendő persze, hogy nemcsak a különböző típusú sémák, hanem a sémák és az egyes szavak elsajátítása között sincsen lényegi különbség. Egy szó elsajátítása is absztrahálás útján történik, hiszen egy szó mindig némileg eltérő hangalakkal hangzik el, és általában eltérő világbeli entitásra utal (például az *asztal* hangalak számtalan konkrét asztalra vonatkozhat). Egy szót a nyelvelsajátítás során úgy tanulunk meg, hogy az eltérő hangalakok közös vonásaiból absztraháljuk a szó fonémasorát, illetve az eltérő referensek közös vonásaiból a szó jelentését (a fonémáknak a sémaalapú megközelítéséről lásd Markó 2017).

A sémák egyrészt a konkrét nyelvi megnyilatkozásokból absztrahálódnak a közös vonások felismerése révén, másrészt a megnyilatkozásaink létrehozását a már absztrahált sémák motiválják. A sémák tehát „kategorizálják a megvalósulásokat, és engedélyezik, jóváhagyják őket, azaz a nyelv részeként teszik őket értelmezhetővé” (Imrényi 2017: 667). Az egyes sémákat megvalósító megnyilatkozásokat a sémák instanciációinak is nevezik. Ezek az instanciációk, ahogyan arra feljebb már utaltam, eltérhetnek a séma tipikus megvalósulásaitól, ugyanis a sémák mindig egy adott beszédhelyzetben, az adott kontextushoz igazítva valósulnak meg. Amennyiben a séma instanciációja teljesen megfelel a sémának, azaz a séma összes tulajdonságát hordozza, akkor az a séma kidolgozásának tekinthető, amennyiben nem felel meg neki teljesen, azaz a séma bizonyos tulajdonságaival nem rendelkezik, akkor a séma kiterjesztéséről beszélhetünk.

Nemcsak a konkrét megnyilatkozásokból absztrahálódhatnak sémák, hanem sémákból is absztrahálódhatnak még sematikusabb, még általánosabb sémák. Az absztraktabb sémákat valamilyen irányba konkretizáló kevésbé általános sémákat az absztraktabb séma kidolgozásainak tekinthetjük. Amennyiben egy séma egy másik sémát

valamilyen egyéb módon (is) megváltoztat, akkor a séma kiterjesztéséről beszélhetünk. Az ilyen kiterjesztett sémákat a kiinduló séma rekonfigurációinak is nevezik (lásd Simon 2012). A rekonfigurált sémák valamilyen újra és újra megjelenő speciális kontextushoz igazított, a kiinduló sémát hasonló irányba módosító instanciációkból absztrahálódnak. Látható tehát, hogy séma és konkrét nyelvi megnyilatkozás, illetve séma és séma között hasonló viszonyok vannak: absztrakció, kidolgozás és kiterjesztés.

A sémáknak az egyik típusát adják a konstrukciós sémák (lásd Goldberg 1995, 2006 Tolcsvai Nagy szerk. 2017, a különböző kognitív nyelvészeti konstrukciós nyelvtanokról lásd még Croft–Cruse 2004: 257–290). A konstrukciós nyelvtanok leírásában a konstrukciós sémák határozzák meg, hogy a különféle morfológiai és szintaktikai szerkezetek hogyan realizálódnak egy adott nyelvhasználati esemény során. Például a szintaktikai konstrukciók határozzák meg, hogy egy ige milyen bővítményszerkezettel realizálódjon: egy ige a szintaktikai konstrukciók következtében a tipikus argumentumai mellett további bővítményekkel bővíthet, de a konstrukciós séma meg is akadályozhatja egy igei argumentum megjelenését.⁷

A konstrukciós sémák olyan morfológiai és szintaktikai mintázatok, amelyeket a konkrétan elhangzó szintaktikai és morfológiai szerkezetekből absztrahálunk. A konstrukciós sémák a szavakhoz hasonlóan egy szemantikai és egy fonológiai oldal szimbolikus kapcsolataként írhatók le. A konstrukciós sémák a szavaktól csupán abban különböznek, hogy sematikusabb a jelentésük, illetve sematikusabb és összetettebb a fonológiai szerkezetük. Látható, hogy ez a megközelítés a holisztikus megközelítést nemcsak a nyelv és az egyéb kognitív képességek közötti viszony tekintetében, hanem a nyelven belül is érvényesíti, hiszen a lexikon, a morfológia és a szintaxis között nem húz éles határokat, ezek szerveződését egységben látja, és azonos elvek mentén magyarázza. A lexikon a morfológia és a szintaxis esetében is olyan szimbolikus egységeket feltételez, amelyekben egy fogalom kapcsolódik egy hangalakhoz, vagy másként fogalmazva egy szemantikai oldal kapcsolódik egy fonológiai oldalhoz (lásd még Langacker 1987, 2008).

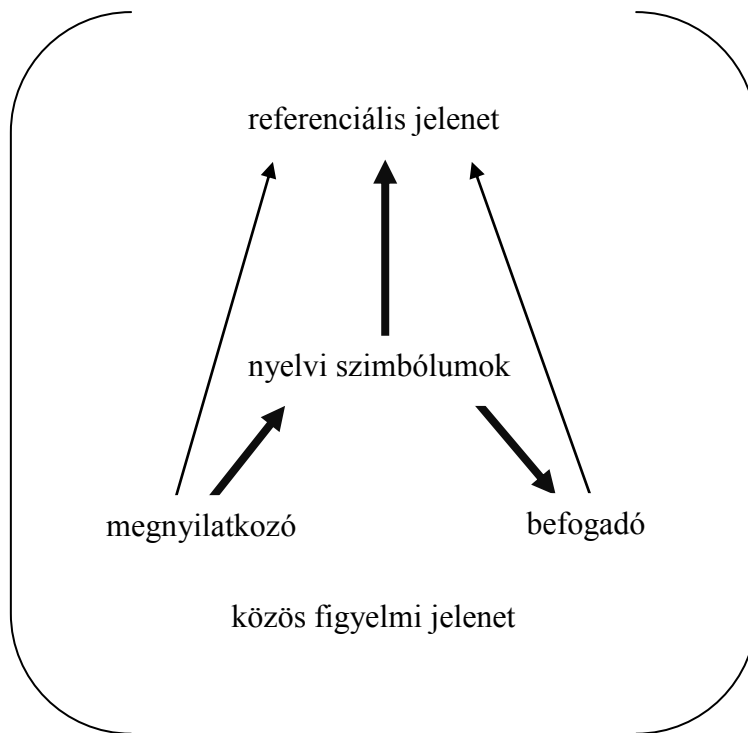
⁷ Goldberg (1995: 57) a „shading” terminussal írja le azt a jelenséget, amikor egy szintaktikai konstrukciós séma az ige valamelyik argumentumának a realizálódását megakadályozza. Az angol nyelvben ennek legtipikusabb példája a passzív mondat, amely az ige ágensi argumentumát hagyja realizálatlanul, de Goldberg további, az ige nem ágensi szerepű argumentumait realizálatlanul hagyó konstrukciókat is elemez (lásd Goldberg 2005).

Természetesen a sémáknak számos további típusa is van. Ilyenek például a már említett különböző diskurzusszintű sémák. Diskurzusszintű sémáknak tekinthetők például az egyes diskurzusok szerveződésének, felépítésének a módját motiváló szövegtípusok (vö. Tolcsvai Nagy 2001, 2006) vagy az egyes diskurzusok stílusát motiváló stílustípusok (vö. Tolcsvai Nagy 1996, 2012a, Tátrai 2012). A dolgozatban vizsgált sémák is többnyire kiterjedtebb szövegegységben érvényesülnek, mint a morfológiai és szintaktikai konstrukciós sémák.

2.1.2. A konstruálás kognitív nyelvészeti értelmezése

A kognitív nyelvészet egyik fő célkitűzése az, hogy a nyelvi képességet olyan alapvető kognitív képességekre vezesse vissza, amelyek nemcsak a nyelvet jellemzik. A szimbolikus nyelvi kommunikáció egyik alapvető feltétele az a kognitív képességünk, hogy egy közös figyelmi jelenetben egy másik ember figyelmét rá tudjuk irányítani egy világbeli entitásra (pl. vö. Sinha 1999, 2001, Tomasello 2002 [1999], Langacker 2008). A *közös figyelmi jelenet* terminus tehát azokra a szituációkra utal, amelyekben valaki valakinek a figyelmét ráirányítja valamire (Tátrai 2011: 30–31, 2017: 907–908). A figyelemirányítás sokféle módon megvalósulhat, például történhet egyszerű rámutató gesztusok segítségével. A figyelemirányítás egy másik módja a rámutató gesztusok és a nyelvi kifejezések együttes alkalmazása. Ennek legtipikusabb példája a deixisek használata, amelyeknek a pontos értelmezése sok esetben megkíván valamilyen rámutató gesztust is (pl. *ezt* (+ rámutató gesztus) *add ide*). A deixisek vizsgálatának részben emiatt van kitüntetett szerepe a nyelvészeti kutatásokban, a használatuk átmenetet képez a puszta gesztusokkal és a kizárólag nyelvi eszközökkel megvalósuló figyelemirányítás között (a deixisről lásd Levinson 1983: 55–96, Laczkó 2008, Tátrai 2010a). A nyelvhasználat tehát a figyelemirányítás egy olyan sajátos módja, amelynek segítségével rámutató gesztusok használata nélkül is rá tudjuk irányítani a beszédpartnerünk figyelmét valamilyen világbeli jelenetre (entitásokra, eseményekre, állapotokra). A nyelv lehetőséget ad arra is, hogy olyan jelenetre irányítsuk a beszédpartnerünk figyelmét, amely nem a beszédhelyzet közvetlen fizikai terében zajlik le (pl. *Tegnap láttam egy vaddisznót az erdőben*). Sőt nem létező, fiktív jelenetekre is vonatkozhat a nyelvi figyelemirányítás (pl. *A királyfi legyőzte a hétfejű sárkányt*) (Tátrai 2017: 908–909).

A *referenciális jelenet* terminus jelöli azt a világbeli jelenetet, amire a megnyilatkozó a nyelvi szimbólumok segítségével egy közös figyelmi jelenetben ráirányítja a befogadó figyelmét (Tátrai 2011: 31, 2017: 907). Fontos tehát hangsúlyozni, hogy míg a közös figyelmi jelenet azt az interszubjektív kontextust jelöli, amelyben a szimbolizációs folyamat lezajlik, addig a referenciális jelenet azt a reális vagy fiktív eseményt, állapotot stb. jelöli, amire a megnyilatkozás vonatkozik. A nyelvhasználat kognitív megközelítése tehát röviden a következőképpen fogalmazható meg: Egy közös figyelmi jelenetben a megnyilatkozó a nyelvi szimbólumok segítségével ráirányítja a befogadó figyelmét egy referenciális jelenetre, azaz egy nyelvi reprezentált, és így mások számára is hozzáférhetővé tett reális vagy fiktív világbeli jelenetre (Tátrai 2011, vö. még Sinha 1999, 2001, Tomasello 2002 [1999]). Ebben a keretben a referencialitás terminus tehát a szimbolikus nyelvi kommunikációnak arra az alapvető jellegzetességére utal, hogy a megnyilatkozásaink során olyan interszubjektív aktust hajtunk végre, „amelynek során a másikat megpróbáljuk rávenni arra, hogy figyelmét a minket körülvevő és felölölő világban valami, a többitől elkülönülő, azaz körülhatárolt entitásra – a referensre, illetőleg az azt magában foglaló referenciális jelenetre – irányítsa” (Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 1078). A nyelvhasználatnak ezt a triadikus modelljét, amelyben a megnyilatkozó a befogadó figyelmét egy harmadik dologra irányítja, mutatja be az 1. ábra.

1. ábra. A nyelv interszubjektív használatának a modellje (Tomasello 2002 [1999] és Tátrai 2017 alapján)

Hangsúlyozandó, hogy nemcsak a közvetlen szóbeli nyelvi interakciók, hanem a dolgozatban vizsgált közvetett írásbeli nyelvi interakciók is figyelemirányításként értelmezhetőek. Ez utóbbi esetben a szerző egy közvetett interakció során irányítja rá a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét a nyelvi szimbólumok segítségével egy referenciális jelenetre.⁸

A kognitív nyelvészet egyik fontos megállapítása, hogy a figyelemirányítást megvalósító nyelvi szimbólumok nem tükörszerűen képezik le a referenciális jelenetet, hanem mindig valamilyen nézőpontból, perspektívából láttatják azt. Vagyis a nyelvi szimbólumok perspektivikus természetűek, a referenciális jelenet bizonyos tulajdonságait

⁸ A nyelvnek az itt bemutatott interszubjektív használata mellett létezik interperszonális használata is, amelynek során a nyelvi interakció résztvevői a figyelmüket nem egy rajtuk kívül álló harmadik dologra, hanem egymásra irányítják. A nyelvhasználatnak ez a funkciója azonban az itt bemutatott kutatás szempontjából kevésbé releváns (az interszubjektív és interperszonális nyelvhasználatról lásd Tátrai 2011: 36–41).

kiemelik, míg másokat elfednek. Ebből következően ugyanazt a referenciális jelenetet eltérő nyelvi szimbólumokkal eltérő módon ábrázolhatjuk, a referenciális jelenet más-más jellemzőire irányítva a figyelmet. Az alábbi példák is ezt szemléltetik (vö. Tomasello 2002 [1999]: 103–143, Tolcsvai Nagy 2011: 34–35, 2017a: 48–50).

- (1a) Ez az **élőlény** nem jöhet be!⁹
- (1b) Ez az **állat** nem jöhet be!
- (1c) Ez a **kutya** nem jöhet be!
- (1d) Ez a **tacskó** nem jöhet be!

Az (1) példákban a referenciális jelenetben szereplő entitást eltérő specifikációs szinten nevezik meg a megnyilatkozásokban szereplő félkövérrel kiemelt főnevek, és így az entitás más-más tulajdonságait emelik ki és fedik el (lásd még Langacker 2008: 55–57).¹⁰

Egy entitást nemcsak eltérő specifikációs szinten, hanem eltérő funkció mentén is megnevezhetünk (a példák Tolcsvai Nagy 2017a: 48 példáin alapulnak).

- (2a) A **férj** belépett a szobába.
- (2b) Az **apa** belépett a szobába.
- (2c) A **gyerek** belépett a szobába.
- (2d) A **vendég** belépett a szobába.
- (2e) A **házigazda** belépett a szobába.
- (2f) A **főnök** belépett a szobába.

A (2) megnyilatkozások félkövérrel kiemelt lexémái az (1) példákhoz hasonlóan vonatkozhatnak ugyanarra a személyre, azaz a referenciájuk lehet ugyanaz, ugyanakkor az adott személy eltérő családi vagy társadalmi funkciójára irányítják rá a figyelmet, amellyel

⁹ A példamondatok, amennyiben nem áll utánuk forráshivatkozás, konstruáltak.

¹⁰ Az entitások megnevezése a leggyakrabban az alapszintű kategóriák megnevezéseivel történik. Az alapszintű kategóriák a kategóriák taxonomikus hierarchiájában általában a legabsztraktabb és a legspecifikáltabb kategóriák között helyezkednek el. Ez az a kategória, amelyet a legkönnyebben tudunk megjegyezni, amelynek a megnevezéseit a legkorábban tanuljuk meg a nyelvelsajátítás során, illetve amelynek a megnevezései általában morfológiailag egyszerűbbek, mint a specifikusabb és az általánosabb kategóriák megnevezései. Az alapszintű kategóriáknak egy további fontos tulajdonsága, hogy a kategóriahierarchiában ezek a legáltalánosabb kategóriák, amelyekről még rendelkezünk vizuális reprezentációval (lásd Rosch 1978, Schmid 2007: 122–125).

párhuzamosan az egyéb funkcióit elfedik. A családi funkciók esetében különösen jól látszik az, hogy a megnevezésekben hogyan jelenhetnek meg különböző nézőpontok. A *férj* megnevezés elsősorban a feleség, az *apa* megnevezés a gyerek, a *gyerek* megnevezés pedig a szülő nézőpontjából jeleníti meg a szóban forgó személyt.

Az (1) és (2) példák a referenciális jelenet egy adott entitását konceptualizálják különböző módokon az eltérő megnevezésekkel. A nyelv perspektivikus természete azonban nemcsak a megnevezés szintjén, hanem a szintaktikai szerkezet szintjén is érvényesül. Eltérő szintaktikai szerkezetek használatával maga a referenciális jelenet egésze eltérő módon konceptualizálódik.

(3a) Béla adott Andrásnak egy könyvet.

(3b) András kapott Bélától egy könyvet.

A (3) példákban az igékben megjelenő irányra vonatkozó jelentésmozzanat adja a fő különbséget, ami kihat az ige vonzatszerkezetére is. Míg a (3a) mondat Béla nézőpontjából jeleníti meg az eseményt, addig a (3b) mondat András nézőpontjából jeleníti meg ugyanazt az eseményt. A (3a) *ad* igéjének az alanyi vonzata az adás aktív cselekvését végző ágens, míg határozói vonzata az esemény passzív kedvezményezettje. Ezzel szemben a (3b) alanyi vonzata a passzív kedvezményezett, míg határozói vonzata az esemény ágense.

(4a) András betörte az ablakot egy kővel.

(4b) Egy kő betörte az ablakot.

(4c) Az ablak betört.

A (4) mondatokban úgyszintén ugyanaz a referenciális jelenet konceptualizálódik más-más módon. Míg a (4a) mondatban megjelenik a történetekért felelős cselekvő szubjektum, addig a (4b) és (4c) mondatokban elmarad (a példák Tolcsvai Nagy 2011: 33 és Tátrai 2011: 33, 45 alapján). A (4b) mondatban az ablak betörésének az okaként nem

András, hanem egy kő van megjelölve, a (4c) mondatban pedig teljesen elmarad az esemény okának a feltüntetése.¹¹

A kognitív nyelvészet a *konstruálás* terminussal utal megnyilatkozások azon tulajdonságára, hogy azok mindig valamilyen nézőpontból, valamilyen perspektívából láttatják a tárgyukat oly módon, hogy bizonyos aspektusokat kiemelnek, míg másokat elfednek (a kognitív nyelvészet konstruálásfogalmáról lásd Langacker 1987: 116–141, 2008: 55–89, Verhagen 2007). Langacker megfogalmazásában a konstruálás fogalma arra a képességünkre utal, „amely lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szituációt különféle módon értsük meg és ábrázoljuk” (Langacker 2007: 435).¹² A konstruálás a nyelven keresztül történő konceptualizálás egyik alapvető mozzanata, vagyis minden nyelvi konceptualizálás egyben konstruálás is, hiszen a nyelv fogalmi oldalát adó szemantikai szerkezetekhez inherensen hozzátartozik a szerkezetekben sematizált entitások, események és jelenetek egy adott perspektívából, egy meghatározott elrendezés mentén történő megjelenítése.¹³ A nyelvi megnyilatkozások tehát oly módon irányítják rá a figyelmet a referenciális jelenetre, hogy azt nem csupán leképezik, hanem valamilyen módon megkonstruálják. Az (1)-(4) példák mind azt mutatták be, hogy egy adott referenciális jelenetet hogyan lehet eltérő módokon megkonstruálni eltérő nyelvi szimbólumok használatával. A gesztusokkal történő figyelemirányítás és a nyelven keresztül megvalósuló figyelemirányítás egyik fő különbsége is abban ragadható meg, hogy míg a gesztusokkal történő figyelemirányításban általában nincs jelen a konstruálás mozzanata, hiszen a rámutató gesztus többnyire csak azonosít egy entitást a beszédhelyzet fizikai terében, addig a nyelven keresztül megvalósuló figyelemirányításnak a nyelvi szimbólumok perspektivikus

¹¹ Az egyes nyelvek között is különbségek lehetnek abban, hogy bizonyos típusú szituációk nyelvi megjelenítéseik az adott szituáció mely aspektusai kerülnek tipikusan előtérbe. Például a német valamely dolog pozíciójának a kifejezésekor általában megjeleníti az adott dolog legjellemzőbb térbeli dimenzióját (pl. fekvő (*liegen*) vs. álló (*stehen*) pozíció). Ezzel szemben az angol vagy a francia ezeket a szituációkat hajlamos egyszerű létigével kifejezni, specifikálatlanul hagyva az adott dolog irányultságát (lásd De Knop–Dirven 2008).

¹² “Construal is our multifaceted capacity to conceive and portray the same situation in alternate ways” (Langacker 2007: 435).

¹³ Ugyanakkor maga a konceptualizálás, azaz a fogalmi feldolgozás művelete nem nyelvhez kötött művelet, az a nyelv használatától függetlenül, vagy legalábbis ahhoz szorosan nem kapcsolódva is végbemehet. Ezzel szemben a konstruálás terminus kifejezetten a nyelv fogalmi oldalát adó szemantikai szerkezetek alkalmazásba vételéhez kötődik, vagyis azokhoz a konceptualizációs folyamatokhoz, amelyek megvalósulását az inherensen perspektivikus természetű szemantikai szerkezetek előhívása segíti elő. A szemantikai szerkezetekben nem kifejeződő, és ily módon a szemantikai szerkezetek által nem motivált, nem nyelvi konceptualizálás esetében nem beszélhetünk konstruálásról.

természetéből adódóan minden esetben, inherens módon része a konstruálás művelete (Tátrai 2011: 33).

Funkcionális kognitív pragmatikai nézőpontból a nyelvhasználat leírható a *választás, egyezkedés és adaptáció* fogalmai mentén (lásd Tátrai 2011: 45–50, Verschueren 1999: 55–71). Ebben az elgondolásban a nyelvi interakció olyan, a résztvevők kommunikációs igényeinek a kielégítését megcélzó adaptív egyezkedési folyamat, amely az alternatív nyelvi megoldások közül való (tudatos vagy tudattalan) választások sorozataként írható le. Az egyezkedési folyamat során az interakció résztvevői saját nyelvi választásaikat egyrészt megpróbálják elfogadtatni a másikkal, másrészt saját nyelvi választásaikkal egyben alkalmazkodnak is a másik vélt vagy valós elvárásaihoz. Hangsúlyozandó, hogy a nyelvi kifejezések közötti választás valójában konstruálási megoldások közötti választás. Az egyezkedés tétje tehát az, hogy az adott beszédhelyzetben a diskurzus résztvevői milyen, többé-kevésbé kölcsönösen elfogadott módon konstruálják meg a referenciális jelenetet.

A nyelvhasználat alapú leírásában fontos szerepet kap a nyelvi tevékenység során mozgósított kontextuális ismeretek figyelembe vétele. A nyelvi interakció résztvevőinek ugyanis a megnyilatkozások sikeres létrehozásához és értelmezéséhez különböző, a beszédhelyzethez kapcsolódó ismereteket kell előhívniuk. Ezek az ismeretek magukban foglalják a beszédhelyzet résztvevőinek a fizikai és társas világára, a mentális állapotokra, valamint a diskurzus témájára vonatkozó háttértudást (lásd Tátrai 2017: 927–952).¹⁴ Hangsúlyozandó, hogy a kontextusra vonatkozó tudás nem egy statikus ismerethalmaz, hanem az a nyelvi interakció során folyamatosan módosul, hiszen a kibontakozó diskurzus értelmezése (és létrehozása) mindig új háttérismeretek előhívását kívánja meg, illetve sok esetben a diskurzus valamely korábbi pontján relevánsnak gondolt ismeretek elvetését. A diskurzus értelmezéséhez szükséges releváns ismeretek aktiválásának és újraalkotásának a folyamata a kontextualizáció (a kontextusról lásd még Tátrai 2004, Verschueren 1999: 75–114, Brisard 2002; Langacker 2001, 2008: 259–309). A beszédhelyzet jellemzői, illetve a résztvevők számára az erről rendelkezésre álló kontextuális ismeretek jelentős

¹⁴ A Langacker-féle kognitív grammatikában a kontextusnak az *alap* (ground) terminus feleltethető meg. „Az alaphoz képest képezi a beszédhelyzet, a megnyilatkozó és a befogadó, illetve azok interakciója, valamint a beszédhelyzet közvetlen körülményei (különösen annak helye és ideje)” (Langacker 2001: 144, lásd még Langacker 2008: 78). Brisard belefoglalja az alap definíciójába a beszédhelyzet résztvevőinek a tudását is: „Az alap a közös figyelmet intenzív módon megképződő kontextusa, amely „magába foglalja magát a beszédhelyzetet, annak résztvevőit, illetve azok tudását” (Brisard 2002: XI).

mértékben befolyásolják azt, hogy a referenciális jelenetet a megnyilatkozó milyen módon konstruálja meg.

Az (5) és a (6) megnyilatkozás létrehozása és értelmezése a fizikai kontextus térbeli és időbeli viszonyaira vonatkozó ismeretek mozgósítását kívánja meg.

(5) Ne ezt add ide, hanem azt!

(6) Tegnap esett a hó.

Az (5) megnyilatkozásban szereplő *ezt* és *azt* térdeixisek a megnyilatkozó helyzetéhez képest azonosítanak bizonyos entitásokat, míg a (6)-ban szereplő *tegnap* idődeixis a megnyilatkozó aktuális időbeli helyzetéhez képest jelöli ki a havazás időpontját. Megjegyzendő, hogy amennyiben közvetlen interakcióról van szó, az idődeixisek nemcsak a megnyilatkozó, hanem egyben a befogadó időbeli helyzetéhez képest is utalnak az adott eseményre. A (7) megnyilatkozás létrehozása és értelmezése a kontextus társas jellemzőire vonatkozó ismeretek mozgósítását teszi szükségessé.

(7) Az apád kölcsönadta nekem a kocsiját.

A *nekem* személyes névmás a megnyilatkozót jelöli, míg az *apád* főnév esetében az egyes szám második személyű *-d* birtokos személyjel a befogadóra utal.

A megnyilatkozás témájára vonatkozó kontextuális ismeretek közé tartoznak többek között a megnyilatkozásban szereplő entitások kapcsán sémaként mozgósított, az egyes entitástípusok tipikus jellemzőire vonatkozó tudáskeretek, és a megnyilatkozásban megjelenő, többnyire igék által konceptualizált folyamatok, cselekvések kapcsán, úgyszintén sémaként előhívott forgatókönyvek, amelyek egyrészt tartalmazzák az adott eseménysor tipikus szerepeit, másrészt az adott eseménysor konvencionálisan egymást követő részeseményeit (Schank–Abelson 1988 [1977], Tátrai 2011: 53–54).

(8a) A piramisok nagy részét kirabolták.

(8b) Andrást már megint megbüntették a buszon.

A (8a) megnyilatkozás értelmezéséhez mozgósítanunk kell a piramisokról való tudáskeretünket, azt a tudásunkat, hogy a piramisok az ókori Egyiptom uralkodóinak a temetkezési helyei voltak, amelyben számos, az uralkodóhoz valamilyen módon kapcsolódó értékes tárgyat helyeztek el. A (8b) megnyilatkozás sikeres értelmezése pedig szükségessé teszi a tömegközlekedéssel kapcsolatos forgatókönyvszerű tudásunk mozgósítását. Ennek része az, hogy a buszutazás előtt az utasnak jegyet vagy bérletet kell vásárolnia, hogy a buszon utazókat időnként ellenőrizzék, illetve hogy az érvényes jeggyel vagy bérlettel nem rendelkező utasokra pénzbírságot róhatnak ki.

2.2. A metafora és a metonímia kognitív nyelvészeti megközelítése

A 2.2. rész a metafora és a metonímia kognitív nyelvészeti megközelítését mutatja be. Bár a dolgozat elsősorban a metonímiával foglalkozik, a metafora kognitív nyelvészeti felfogásának a rövidebb, csupán a Lakoff és Johnson által kidolgozott sztenderd elméletre korlátozódó bemutatása két okból is szükséges: egyrészt a dolgozat későbbi magyarázataiban többször is utalok metaforákra, másrészt a metonímia kognitív nyelvészeti értelmezésében fontos szerepet kap a metonímiának a metaforához való viszonya, a két fogalmi jelenség értelmezése az esetek nagy részében egymáshoz való viszonyukban történik, amely gyakorlattól én sem térek el. A 2.2.1. rész a kognitív metaforaelméletet, a 2.2.2. rész pedig a kognitív metonímiaelméletet mutatja be. A 2.2.3. rész a metafora és a metonímia érintkezési pontjaival foglalkozik, rámutatva a kognitív nyelvészeti kutatások alapján arra, hogy a két jelenség között nem feltétlenül lehet éles határvonalat húzni.

2.2.1. A sztenderd kognitív metaforaelmélet

A metafora és a metonímia kognitív nyelvészeti vizsgálatát a Lakoff és Johnson (1980) szerzőpáros által írt *Metaphors we live by* című mű indította el (vö. még Lakoff 1992, Kövecses 1998, 2005a). A kognitív nyelvészet metafora- és metonímiaelméletének az e könyvben megfogalmazott sztenderd verziója az antik retorika elképzeléseire visszavezethető hagyományos felfogáshoz képest számos ponton újszerűen közelítette meg a metaforát és a metonímiát. Az elmélet egyik fő megállapítása az, hogy mind a

metafora, mind a metonímia fogalmi jelenség, két fogalmi tartomány közötti leképezési művelet. Ebből következően a metafora és a metonímia nem csupán járulékos díszítőelem, az elsődleges funkciójuk nem az, hogy szebben, díszesebben, retorikusabban fejezzük ki azt, amit amúgy metaforák és metonímiák használata nélkül is mondhatnánk, hanem az, hogy egy referenciális jelenetet fogalmilag feldolgozzunk.¹⁵ A megnyilatkozó egy adott metafora vagy metonímia használatával a referenciális jelenetet egy adott módon konstruálja meg. Ugyanazt a referenciális jelenetet eltérő metaforák vagy metonímiák használatával eltérő módon lehet megkonstruálni. Lakoff és Johnson azt is hangsúlyozza, hogy a metafora és a metonímia nemcsak a poétikus, azaz a szépirodalmi művekre jellemző, hanem azokat a hétköznapi diskurzusokban is megtalálhatjuk.¹⁶ Rámutatnak arra, hogy a metafora és a metonímia használatához nem kell különleges képesség, az átlagos beszélők is folyamatosan használnak metaforákat és metonímiákat, csak ezek többnyire annyira konvencionálisak és begyakorlottak, hogy nem vesszük őket észre.

A kognitív metafora- és metonímiaelméletnek abból a megállapításából, hogy a metaforák, metonímiák mindig valamilyen nézőpontot tükröznek, azaz egy adott módon konstruálják meg a tárgyukat, az is következik, hogy a metaforikus és metonimikus megnyilatkozások nem fordíthatók le azokkal teljesen egyenértékű „szószerinti”, azaz nem metaforikus megnyilatkozásokra. Mivel a kognitív nyelvészet a metaforát és a metonímiát olyan alapvető fogalmi műveleteknek tekinti, amelyek elsődleges szerepet játszottak a nyelv kialakulásában, ezért magát a figuratív vs. szószerinti megnyilatkozások/jelentések dichotómiáját is kétségbe vonja. A kognitív nyelvészet szerint mind a szókincs, mind a grammatikai szerkezetek kialakulásában az absztrakció/sematizáció fogalmi művelete mellett alapvető szerepet játszik a metafora és a metonímia művelete is. Ennek következtében nem lehet visszamenni a nyelvi megnyilatkozásoknak egy „tisztá”, a metafora és a metonímia jelenségét nélkülöző szintjére. Az esetek nagy részében a nem figuratívnak tűnő megnyilatkozások is metaforikusak vagy metonimikusak, csak olyan mértékű a metaforák, metonímiák konvencionalizáltsága, hogy azok nem tűnnek fel.

¹⁵ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kognitív nyelvészet ne ismerné el a metaforák stilisztikai jelentőségét (pl. lásd Sandig 2008: 1112–1114).

¹⁶ A nyelv alapvetően metaforikus természetére a filozófiában persze már korábban is felhívták a figyelmet (pl. lásd Nietzsche 1992 [1873]).

A kognitív metaforaelmélet alapgondolata az, hogy az egyes metaforikus kifejezéseket, vagyis azokat az elhangzó vagy leírt megnyilatkozásokat, amelyekben megjelenik valamilyen metafora, fogalmi metaforák motiválják. Egy adott fogalmi metafora számtalan metaforikus kifejezést motiválhat, ezek a kifejezések persze hasonlítanak is egymásra. A fogalmi metafora két fogalmi tartomány közötti metaforikus leképezési viszony. A fogalmi tartomány – ahogyan azt korábban már említettem – olyan struktúra, amelyet az elme fogalmi rendszerének (fogalmi hálózatának) bizonyos, egymáshoz szorosabban kapcsolódó összetevői alkotnak, azaz „tapasztalataink bármely koherens szegmenséről alkotott fogalmi reprezentáció (avagy tudás)” (Kövecses–Benczes 2010: 225). A fogalmi metaforában az egymással leképezési viszonyba kerülő két fogalmi tartomány a forrástartomány és a céltartomány. A metafora művelete során a forrástartományt képezzük le a céltartományra, vagyis a metaforikus leképezésben a forrástartomány az a fogalmi tartomány, aminek a segítségével a céltartományt elgondoljuk, strukturáljuk. A metaforikus leképezésekben általában a céltartomány absztraktabb, míg a forrástartomány konkrétabb, kevésbé elvont fogalom. Az elvont fogalmakat (pl. SZERELEM, VITA, NEMZET, ELMÉLET) ugyanis jellemzően saját testünkre vonatkozó, vagy saját testünkön keresztül érzékelt fizikai jelenségek révén tesszük elgondolhatóvá (a PÁRKAPCSOLATRA vonatkozó példák részben Kövecses 2005a: 21 alapján).

(9) Dóra és András kapcsolata megfeneklett.

A (9) metaforikus kifejezést a PÁRKAPCSOLAT UTAZÁS fogalmi metafora motiválja. Az elvontabb PÁRKAPCSOLAT fogalmi tartomány a céltartomány, míg a kevésbé elvont UTAZÁS fogalmi tartomány a forrástartomány. A forrás- és a céltartomány fogalmi összetevői között megfelelések vannak, a két fogalmi tartomány közötti metaforikus leképezést ezek a megfelelések teszik lehetővé.¹⁷ A PÁRKAPCSOLAT UTAZÁS fogalmi metafora forrás- és céltartománya közötti megfeleléseket az 1. táblázat mutatja be (Lakoff–Johnson 1980 és Kövecses 2005a: 22–23 alapján).

¹⁷ A forrás és a céltartomány fogalmi összetevői közötti leképezéseket, azaz a két fogalmi tartomány között létesülő megfeleléseket a Lakoff által megállapított invarianciaelv határozza meg, amely kimondja, hogy „a metaforikus leképezések során oly módon őrződik meg a forrástartomány kognitív topológiája (azaz a forrástartomány képiséma-szerkezete), hogy az összeegyeztethető legyen a céltartomány belső struktúrájával” (Lakoff 1992: 215).

1. táblázat. A PÁRKAPCSOLAT UTAZÁS fogalmi metafora megfelelései

forrástartomány	céltartomány
jármű	párkapcsolat
utasok	párkapcsolat résztvevői
utazás kezdőpontja	párkapcsolat kezdete
utazás kitűzött célja, céljai	párkapcsolatban elérni kívánt célok

A kognitív metaforaelmélet szerint egy metaforikus leképezés során a forrástartományról való ismereteinket rávetítjük a céltartományra, és ily módon új ismeretekhez jutunk a céltartományra vonatkozóan. Ezeket a forrástartomány által implikált ismereteket metaforikus következményeknek nevezik. Például a PÁRKAPCSOLAT UTAZÁS fogalmi metafora esetében a forrástartományról való azon tudásunkat, hogy egy utazás során olyan utakra is tévedhetünk, amelyek sehova sem vezetnek, vagy hogy egy jármű haladását különböző akadályok nehezíthetik, rávetíthetjük a céltartományra, és ily módon új ismeretekhez juthatunk a céltartományra vonatkozóan. Ezek az új ismeretek a (10a), illetve a (10b) típusú megnyilatkozásokban realizálódnak nyelvileg.

(10a) Dóra és András kapcsolata zsákutcába jutott.

(10b) Dóra és András kapcsolata tele volt buktatókkal.

A PÁRKAPCSOLAT UTAZÁS fogalmi metafora számos egyéb metaforikus kifejezést is motiválhat, ezt láthatjuk az alábbi (11) példákban.

(11a) Dóra és András kapcsolata vakvágányra jutott.

(11b) Dóra és András kapcsolata nem tart sehova.

(11c) Dóra és András kapcsolata révbe ért.

Ahogy azt a (12) és (13) példa is mutatja, egy adott céltartományt általában számos forrástartománnyal strukturálhatunk.

- (12) Dóra és András kapcsolata nem működik.
- (13) Nemcsak Andrásnak, hanem Dórának is dolgoznia kell a kapcsolaton.

A (12) metaforikus kifejezésben a PÁRKAPCSOLAT céltartományt a GÉP forrástartomány, míg a (13)-ban a KÖZÖS MUNKA forrástartomány strukturálja.

A kognitív metaforaelmélet egyik legfontosabb megállapítása, hogy a forrástartomány a céltartományt mindig egy meghatározott módon strukturálja, oly módon, hogy a céltartomány bizonyos aspektusait kiemeli, míg másokat elfed. Ez egyben azt is jelenti, hogy egy adott céltartományt eltérő forrástartományok eltérő módon tesznek elgondolhatóvá, hiszen a céltartomány más-más aspektusait emelik ki és fedik el. Az, hogy a megnyilatkozó egy céltartomány metaforikus konceptualizálása során milyen forrástartományt választ, az általa követett megnyilatkozó stratégia függvénye. Az alábbiakban néhány, a TÖRTÉNELEM fogalmának a konceptualizálásában szerepet játszó fogalmi metaforát mutatok be a *történelem* szót magában foglaló könyvcímek alapján. A példák jól mutatják, hogy már egy mű címe is az abban megjelenő fogalmi metafora révén egy meghatározott elgondolását kínálja fel a történelemnek. A könyvcímeket a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár online katalógusából gyűjtöttem. Az egyes címekben megjelenő fogalmi metaforákat kiskapitálissal, a Lakoff és Johnson-féle sztenderd metaforaelméletben alkalmazott módon adtam meg.

A TÖRTÉNELEM TERÜLET:

- (14a) Klió és Kalliopé, vagy a történelem és az irodalom *határaitól* (Csehi Gyula 1969)
- (14b) A történelem *szélén* (Szeberényi Lehel 1986)

A TÖRTÉNELEM KIEMELKEDŐ OBJEKTUM:

- (15) *Históriák: történetek a történelem árnyékában* (Knopp, Guido 2006)

A TÖRTÉNELEM (CÉLIRÁNYOS) MOZGÁS/UTAZÁS/UTAZÁSI ESZKÖZ:

- (16a) *Kisiklott történelem: Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. századba* (Berend T. Iván 2003)
- (16b) A történelem *útja: válogatott tanulmányok* (Hóman Bálint 2002)

(16c) A történelem *vonatán*: Európa és Magyarország a 20. században (Ormos Mária 2005)

(16d) Döntő csaták: 21 kulcsfontosságú tengeri és szárazföldi hadi összecsapás, amely alakította a történelem *menetét* (Colvin, John 2006)

A TÖRTÉNELEM FOLYÓ:

(17) Csapod: falu a történelem *sodrában* (Katona Imre 2003)

A TÖRTÉNELEM SZÍNHÁZ:

(18a) Írország ébredése: hősök a történelem *színpadán* (Rutherford, Edward 2007)

(18b) Nagy férfiak *szerepe* a történelemben (Zsilinszky Mihály 1879)

(18c) Szoknya a történelem *kulisszái* mögött (Rónay Mária 1999)

A TÖRTÉNELEM SZÖVEG:

(19a) *Kisbetűs* történelem: a mindennapi élet elméletéhez (Hernádi Miklós 1990)

(19b) A szent királyságtól a Habsburg-uralomig: hamisított korszakok, *átírt* történelem (Deák István 2008)

A TÖRTÉNELEM ZENEMŰ:

(20) *Sokszólamú* történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei (Katus László 2008)

A TÖRTÉNELEM ÉPÜLET/HELYISÉG:

(21) A történelem *küszöbén* (Kőszegi Frigyes 1984)

A TÖRTÉNELEM JÁTÉK:

(22) A történelem *sakktábláján* (Filep Tibor 1996)

A feltüntetett címekben eltérő forrástartományok jelennek meg, amelyek a céltartomány, azaz a TÖRTÉNELEM fogalmának más-más aspektusait emelik ki és fedik el. Talán nem kell

részletezni, hogy a történelem eltérő megközelítéseit sugallja a sebesen rohanó FOLYÓKÉNT, a JÁTÉKKÉNT vagy UTAZÁSKÉNT történő konceptualizáció.¹⁸

A kognitív nyelvészeti metaforakutatás egyik fontos iránya annak vizsgálata, hogy egy nyelvben egy adott jelenség nyelvi konceptualizálását, illetve az arról való gondolkodást milyen fogalmi metaforák motiválják. Például a magyar nyelv esetén Domonkosi (2006) az EMLÉKEZETRE vonatkozó, Benczes és Ságvári (2018) pedig az ÉLETRE vonatkozó fogalmi metaforákat vizsgálta. Kövecses számos írásában vizsgálta az érzelmek konceptualizációjának a metaforikus motivációját (pl. Kövecses 1997, 2014), de vizsgálták már a dohányzásra vonatkozó fogalmi metaforákat (Schmitt–Köhler 2006), vagy éppen a pszichológia által kutatott jelenségekhez kapcsolódó fogalmi metaforákat (Szabó 2015, a pszichológia és a kognitív metaforaelmélet viszonyáról lásd még Schmitt 2001).

2.2.2. A metonímia kognitív nyelvészeti megközelítése

A kognitív nyelvészeti megközelítés a metaforához hasonlóan a metonímiát is fogalmi jelenségnek tekinti (vö. Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1987: 77–90, Radden–Kövecses 1999, Panther–Thornburg 2007, Kövecses–Benczes 2010: 63–77). Az elmélet abból indul ki, hogy a „a nyelv metonimikus kifejezései általános fogalmi metonímiákat tükröznek, és használatukat általános kognitív elvek motiválják” (Radden–Kövecses 1999: 18).¹⁹ Vagyis az egyes metonimikus kifejezések a metaforikus kifejezésekhez hasonlóan visszavezethetők a kifejezéseket motiváló fogalmi metonímiákra. A fogalmi metonímia két fogalom közötti metonimikus leképezési viszony. A metaforikus és a metonimikus leképezési viszony között a fő különbség az, hogy míg a fogalmi metafora esetében két fogalmi tartomány között jön létre a leképezés, addig a fogalmi metonímia esetében egy fogalmi tartomány két fogalmi összetevője között történik a leképezés. Kövecses és Benczes a következőképpen definiálja a metonímiát:

¹⁸ A Lakoff–Johnson-féle sztenderd kognitív metaforaelmélet mellett természetesen vannak további kognitív nyelvészeti elméletek is a metafora leírására. Ilyen például a Fauconnier és Turner (1998) által kidolgozott fogalmi integráció elmélete, amely a metaforikus leképezést nem egyirányú, a forrástartomány struktúráját a céltartományra vetítő folyamatként ragadja meg, hanem mentális terek integrációjaként, melynek során a létrejövő integrált tér, a blend, mind a két mentális térből vesz át tulajdonságokat. Ezen további metaforaelméletek bemutatásától azonban eltekintek, hiszen a dolgozatnak a célja nem metaforák minél árnyaltabb leírása, hanem a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek, illetve a szereplők tudásának a megkonstruálását motiváló sémák bemutatása.

¹⁹ “The use of metonymic expressions in language is primarily a reflection of general conceptual metonymies and is motivated by general cognitive principles” (Radden–Kövecses 1999: 18).

„A metonímia olyan kognitív folyamat, ahol egy közvetítő fogalom (tárgy, esemény, tulajdonság stb.) mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz (tárgyhoz, eseményhez, tulajdonsághoz stb.), amely ugyanannak a fogalmi keretnek, (fogalmi) tartománynak, vagyis idealizált kognitív modellnek (IKM) a része. Ezt a folyamatot »fogalmi kereten belüli megfelelésnek« tekintjük” (Kövecses–Benczes 2010: 65).

A definícióban olvasható idealizált kognitív modell terminus Lakoff (1987: 78) későbbi műveiben jelenik meg a fogalmi tartomány helyett. A fogalmi tartomány, fogalmi keret, illetve idealizált kognitív modell terminusok mind a fogalmi rendszerünk egymáshoz szorosabban kapcsolódó összetevői által alkotott fogalmi struktúrákra utalnak, vagyis a metonímia jelenségének a bemutatása szempontjából valójában egyenértékű terminusokról van szó. Ezek a fogalmi struktúrák az elme hálózatosan felépülő fogalmi rendszerének a részhálóiaként is felfoghatók, amelyeket az egymással asszociációs kapcsolatban álló fogalmi összetevők alkotnak. Benczes (2011) ezt hangsúlyozva használja a 'domain network' terminust a fogalmi metonímiák leírása során. Mivel ennek a dolgozatnak a fókuszában nem a metonímia jelenségének minél árnyaltabb leírása, hanem a metonimikus konceptualizáláshoz kapcsolódó sémák feltárása áll, ezért a továbbiakban maradok a tradicionális fogalmi tartomány terminus használatánál.

Ahogy az a fent megadott definíció is hangsúlyozza, a metonímia felfogható olyan referenciapont-szerkezetként, amelyben a kiinduló közvetítő fogalom referenciapontként mentális hozzáférést biztosít a célfogalomhoz (Radden–Kövecses 1999: 19).²⁰ A metonímia művelete során tehát a célfogalomként megjelenő fogalmi tartomány vagy altartomány (subdomain) mentálisan aktiválódik a közvetítő fogalomként megjelenő fogalmi tartományon vagy altartományon keresztül (lásd még Barcelona 2011: 11–12). A metonimikus kapcsolat közvetítő fogalmát általában könnyebb megérteni, könnyebb rá emlékezni és könnyebb felismerni, mint a célfogalmat (Lakoff 1987: 84).

²⁰ Ugyanakkor a dolgozat további részében a referenciapont-szerkezet terminust kizárólag azon nyelvi kifejezések esetében használom, ahol nemcsak a referenciapont (mint a metonímia esetében), hanem a referenciapont által elérhetővé tett célfogalom is nyelvileg realizálódik. Ilyenek például a birtokos szerkezetek, ahol a birtokos jelző a referenciapont és az úgyszintén nyelvileg realizálódó birtokszó a célfogalom.

Az alábbi (23) metonimikus kifejezést az ALKOTÓ A MŰ HELYETT fogalmi metonímia motiválja.

(23) András Kosztolányit olvas.

A fogalmi metonímia közvetítő fogalma az ALKOTÓ, amely mentális hozzáférést biztosít a célfogalomhoz, az általa megírt MŰHÖZ. Az ALKOTÓ és az általa létrehozott MŰ ugyanakkor a fogalmi tartomány részese. Ez a közös fogalmi tartomány az ALKOTÁS mint cselekvés. Az ALKOTÁS által előhívott forgatókönyvnek inherens része a cselekvés cselekvője, azaz az ALKOTÓ SZEMÉLY és a cselekvés eredménye, a LÉTREHOZOTT MŰ.

A fogalmi metonímiáknak két alapvető fajtája különböztethető meg: a közvetítő és a célfogalom rész-egész és rész-rész viszonyú metonimikus kapcsolata. A rész-egész viszonyon alapuló fogalmi metonímiák esetében vagy maga a fogalmi tartomány áll a metonimikus kifejezésben, és biztosít mentális hozzáférést annak egy részéhez, vagy fordítva, a fogalmi tartomány egy része áll a metonimikus kifejezésben mentális hozzáférést biztosítva a fogalmi tartományhoz. A rész-rész viszonyra épülő fogalmi metonímiák esetében a fogalmi tartomány egyik része áll a metonimikus kifejezésben, mentális hozzáférést biztosítva a fogalmi tartomány egy másik részéhez.

A (24) metonimikus kifejezéseket mind rész az egész helyett típusú fogalmi metonímiák motiválják.

(24a) Ehhez a munkához szükség van néhány erős karra. (Kövecses 2005a: 148 alapján)

(24b) Hová tetted az üveget? (Kövecses 2005a: 156)

(24c) Zsolt beszél németül. (Kövecses 2005a: 156)

(24d) Az oltár elé álltak. (Kövecses 2005a: 156)

A (24a) esetében a TESTRÉS AZ EMBER HELYETT, a (24b) esetében az ANYAG A BELŐLE KÉSZÜLT TÁRGY HELYETT, a (24c) esetében a KOMPLEX TUDÁS EGY ÖSSZETEVŐJE A KOMPLEX TUDÁS HELYETT, a (24d) esetében pedig a RÉSZESEMÉNY A TELJES ESEMÉNY HELYETT fogalmi metonímia jelenik meg. A (24b) példa esetében megjegyzendő, hogy az *üveg* szó metonimikus használata lexikalizálódott jelentésnek tekinthető, vagyis az a szó egyik szótári jelentése. A példa jól

mutatja, hogy a szókincs kialakulásában a metafora mellett a metonímia művelete is fontos szerepet játszik.

A (25) metonimikus kifejezéseket az egész a rész helyett típusú fogalmi metonímiák motiválják.

- (25a) A meccsen a brazilok kikaptak a magyaroktól.
- (25b) A cég bejelentette az elbocsátásokat.
- (25c) Fejszével esett neki az erdőnek.

A (25a) megnyilatkozásban a CSOPORT A CSOPORT VALAMELY RÉSZE HELYETT fogalmi metonímia jelenik meg, hiszen a BRAZIL, illetve a MAGYAR NEMZET mint csoportok mentális hozzáférést biztosítanak azok egy részéhez a BRAZIL, illetve a MAGYAR VÁLOGATOTTHOZ. A (25b) megnyilatkozásban a SZERVEZET ANNAK VALAMELY TAGJA HELYETT fogalmi metonímia jelenik meg, hiszen valójában egy bejelentést az arra kijelölt szóvivő közöl. Mivel egy szervezet bizonyos értelemben emberek csoportja, ezért a SZERVEZET ANNAK VALAMELY TAGJA HELYETT fogalmi metonímia tekinthető a CSOPORT A CSOPORT VALAMELY RÉSZE HELYETT fogalmi metonímia egy a esetének. A (25c) megnyilatkozásban az *erdő* az azt alkotó azon fák helyett szerepel, amelyeknek a mondat alanya *fejszével nekiesett*. Ebben az esetben is egy csoportszerű entitás áll a csoport bizonyos részei helyett. Az egész-rész metonímiáknak a CSOPORT A CSOPORT VALAMELY RÉSZE HELYETT típusú metonímia az egyik leggyakoribb fajtája.

A rész-rész típusú metonímiák csoportjába tartozik a (23) példával bemutatott ALKOTÓ A MŰ HELYETT fogalmi metonímia, mivel az ALKOTÓ nem része a MŰ fogalmi tartománynak, és a MŰ sem része az ALKOTÓ fogalmi tartománynak, ellenben mind a két fogalmi tartomány az ALKOTÁS fogalmi tartomány részének tekinthető. A (26) példákban három további rész-rész típusú fogalmi metonímia szerepel.

- (26a) Brüsszel választ vár Moszkvától.
- (26b) Amerika nem akar egy újabb Pearl Harbort. (Kövecses 2005a: 148)
- (26c) Bezakatolt a vonat az állomásra. (Kövecses 2005a: 158 alapján)

A (26a)-ban az INTÉZMÉNY HELYE AZ INTÉZMÉNY HELYETT fogalmi metonímia, a (26b)-ben pedig az ESEMÉNY HELYE AZ ESEMÉNY HELYETT fogalmi metonímia jelenik meg. A (26c)-ben a *bezakatol*

igekötős ige lexikalizálódását a MOZGÁS HANGJA A MOZGÁS HELYETT fogalmi metonímia motiválta. Ez a fogalmi metonímia számos egyéb mozgásra vonatkozó igekötős ige megjelenését is lehetővé tette (pl. *berobog, elrobog, beslattyog, elzúg*), és jelenleg is produktívan lehet ezen a módon igéket létrehozni (Bibok 2008: 54–60).

A kognitív metonímiaelmélet megkülönböztet konvencionális és újszerű metonímiákat. Konvencionális metonímiák esetében egy adott típusú metonimikus kiterjesztés produktívan használható egy adott szemantikai osztályba tartozó összes kifejezés esetében.

- (27a) András **Kosztolányit** olvas.
- (27b) Sok **Monet** volt a kiállításon.
- (27c) Nem könnyű **Bartókot** játszani.
- (28a) Beültem az **audiba** és elhajtottam.
- (28b) Vettem egy új **adidast**.
- (28c) Zálogba kellett adnom a **swarovskyt**.

A (27) mondatokban ugyanaz a konvencionális metonímia jelenik meg: AZ ALKOTÓ AZ ALKOTÁSA HELYETT. Ugyanígy a (28) mondatok is ugyanazt a konvencionális metonimikus mintázatot valósítják meg: A VÁLLALAT AZ ÁLTALA LÉTREHOZOTT TERMÉK HELYETT.

Az újszerű metonímiák nem (vagy csak kevésbé) rendezhetők a fentiekhez hasonló produktív sémákba.

- (29) kissé odább
a sarkon reszket egy zörgő **kabát**,
egy ember, üldögél
(József Attila: Téli éjszaka)

A (29) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt *kabát* egy nem konvencionális metonímia közvetítő fogalmaként utal annak viselőjére. A RUHADARAB ANNAK VISELŐJE HELYETT metonímia a magyar nyelvben nem alkot produktív metonimikus mintázatot.

A konvencionális fogalmi metonímiák két nagy csoportba sorolhatóak: az osztályfüggetlen és az osztályfüggő metonímiák közé. Az osztályfüggetlen fogalmi

metonímiák bármilyen szemantikai osztályba tartozó szó esetében megjelenhetnek, vagyis nem számít, hogy a metonimikusan használt szó vagy kifejezés milyen fogalomra vonatkozik. Ezzel szemben az osztályfüggő fogalmi metonímiák mindig csak meghatározott szemantikai osztályba tartozó szavak esetében jelenhetnek meg. Markert és Nissim (2002a, 2007a) két osztályfüggetlen metonímiát ad meg: a DOLOG A NÉV HELYETT és a DOLOG A REPRESENTÁCIÓ HELYETT metonímiákat.

- (30a) Guyana (korábban **Angol Guiana**) elnyerte függetlenségét. (Markert–Nissim 2007a)
- (30b) Nekem tetszik a **Dávid** név. (Simon 2008)
- (30c) Az **asztal** egy két szótagú, mély hangrendű szó.

A (30) mondatokban szereplő félkövérrel kiemelt példák azt mutatják, hogy minden szó használható úgy, hogy a referenciális jelentésük helyett pusztán saját szóalakjukra mint fonémasorra utalnak. Markert és Nissim ezt a típust nevezi a DOLOG A NÉV HELYETT metonímiának.

- (31a) Ez itt **Shakespeare**. (egy Shakespeare-ről készült képre mutatva) (Simon 2008)
- (31b) **Málta** itt van. (a térképre mutatva) (Simon 2008)
- (31c) Ez egy **autó**. (egy autóról készült képre mutatva)

A (31) mondatok a DOLOG ANNAK REPRESENTÁCIÓJA HELYETT metonímiát példázzák. Ez a típusú metonímia nemcsak a konkrét jelentésű főnevek esetében, hanem – ahogyan azt a (32) példa is mutatja – elvont fogalmakra utaló főnevek esetében is produktívan használható (a DOLOG ANNAK REPRESENTÁCIÓJA HELYETT metonímiát részletesen elemzi Fauconnier 1985).

- (32) Ez a **káosz**. (gomolygó embertömegre rámutatva).

Az osztályfüggő fogalmi metonímiák csak bizonyos szemantikai osztályba tartozó szavak esetében használhatóak. Mivel a dolgozat a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a metonimikus konceptualizálását vizsgálja, ezért az alábbiakban példaként a

hely- és szervezetnevek esetében megjelenő osztályfüggő fogalmi metonímiákat mutatom be Markert és Nissim tanulmányai alapján. A helynevek esetében Markert és Nissim (2002a, 2002b, 2007a) a következő konvencionális metonímiákat adja meg.

I. HELY AZ EMBEREK HELYETT

Markert és Nissim ennek a csoportnak négy alesetét különbözteti meg:

1. HELY A KORMÁNYZAT HELYETT²¹

(33) Az **Egyesült Államok** nem nézi jó szemmel az orosz beavatkozást.

2. FŐVÁROS A KORMÁNYZAT HELYETT

(34) **Washington** nem nézi jó szemmel az orosz beavatkozást.

3. HELY A SZERVEZET HELYETT

(35a) **Anglia** kikapott **Franciaországtól** a selejtezőn.

(35b) A Szegedi Egyetemnek jó kapcsolatai vannak **Firenzével**.

4. HELY A LAKOSSÁG HELYETT

(36) **Szudán** éheznek.

II. HELY AZ OTT VÉGBEMENŐ ESEMÉNY HELYETT

(37a) **Trianon** megítélése a két háború közötti időben (Simon 2008)

(37b) Amerika nem akar egy újabb **Pearl Harbort**. (Kövecses 2005a: 148)

III. HELY AZ OTT ELŐÁLLÍTOTT TERMÉK HELYETT

(38a) a smooth **Bordeaux** that was gutsy enough to cope with our food
(Markert–Nissim 2007a)²²

²¹ A metonímiák megadásánál maradtam Markert és Nissim kategóriáinál, annak ellenére, hogy itt, illetve a 3. és 4. csoport esetében a HELY helyett meg lehetne adni a pontosabb ÁLLAM közvetítő fogalmat is.

²² A magyarban ennek a típusú metonímiának a használata nem jellemző.

A szervezetnevek esetében Nissim és Markert (2005), illetve Markert és Nissim (2007a) az alábbi konvencionális osztályfüggő metonímiákat állapítja meg:

I. SZERVEZET A TAGOK HELYETT

- (39a) Az **IBM** ma jelentette be új technológiáját. (Simon 2008)
- (39b) A **Market Zrt.** egész hétvégén Debrecenben bulizott, ott volt ugyanis a csapatépítő-tábor.

Míg a (39a) mondat azt az esetet példázza, amikor a szervezet neve metonimikusan utal a szervezet szóvivőjére, addig a (39b) esetében a szervezet neve annak (majdnem) összes tagjára vonatkozik. Markert és Nissim (2007a) utal arra, hogy ezekben az esetekben is – a HELY AZ EMBEREK HELYETT metonímiához hasonlóan – lehetséges lenne alkategóriák bevezetése.

II. SZERVEZET AZ ÉPÜLET HELYETT

- (40) A **Nemzeti Múzeum** az 1848. március 15-ei események egyik fő helyszíne volt. (Simon 2008)

III. SZERVEZET A TERMÉK HELYETT

- (41) Beültem az **audiba** és elhajtottam.

IV. SZERVEZET AZ ÉRTÉKE HELYETT

- (42) A **Mol** 10 forinttal 6640 forintra, míg a **Matáv** 1 forinttal 823 forintra csúszott vissza. (Simon 2008)

V. SZERVEZET AZ ESEMÉNY HELYETT

- (43) A remarkable example of back-bench influence on the Prime Minister was seen in the resignation of Leon Brittan from Trade and Industry in the aftermath of **Westland** (Markert–Nissim 2007a)²³

²³ A mondat a Westland helikoptergyártó vállalathoz kapcsolódó 1986-os botrányra utal.

Markert és Nissim (2002a, 2007a) a metonimikus tulajdonnevek annotálási lehetőségeinek²⁴ a vizsgálata során rámutat arra, hogy bizonyos metonimikus kifejezések esetében nem lehet egyértelműen meghatározni egy specifikus metonimikus mintázatot, mivel a kontextus többféle metonimikus értelmezést is megengedhet. Ezt láthatjuk az alábbi (44) példában is.

(44) Az ENSZ pénzsegéllyel támogatja **Laoszt**.

A (44) mondatban szereplő *Laosz* tulajdonnév vonatkozhat a laoszi kormányra, laoszi szervezetekre vagy akár az ott élő népesség egészére is. Előfordulhatnak olyan esetek is, amikor az adott metonimikus kifejezésnek egyszerre két jelentése is van: egy nem metonimikus és egy metonimikus vagy két különböző metonimikus jelentése.

(45a) Bár **Oroszország** Ázsia legnagyobb kiterjedésű országa, mégsem tudja megakadályozni Kína gazdasági terjeszkedését a térségben.

(45b) A **MOL** nagyot zuhant miután bejelentette az elbocsátásokat.

A (45a) mondatban az *Oroszország* tulajdonnév egyszerre szerepel a területre vonatkozó alapjelentésében és az orosz kormányzatra vonatkozó metonimikus jelentésében. A (45b) mondatban a *MOL* tulajdonnév egyszerre két metonímiának is a közvetítő fogalma: a SZERVEZET AZ ÉRTÉKE HELYETT és a SZERVEZET A TAGOK HELYETT metonímiának.

A kognitív metonímiaelmélet hangsúlyozza, hogy a fogalmi metonímia jelensége nem csupán két fogalom egyszerű felcserélésén nyugszik. A fogalmi metonímiában kapcsolatba kerülő két fogalom ugyanis egy új, komplexebb jelentést hoz létre (Radden–Kövecses 1999: 19). A metonímia célfogalma ugyanis mindig egy aszimmetrikus leképezési viszonyban, a közvetítő fogalom perspektívájából konceptualizálódik. A metonímia közvetítő fogalma bizonyos értelemben rávetíti a fogalmi szerkezetét a

²⁴ A metonimikus tulajdonnevek megfelelő korpuszbeli annotálásának nagy szerepe van a metonimikus tulajdonnevek automatikus értelmezését megvalósító algoritmusok megalkotásában, amelyeknek fontos feladatuk van olyan nyelvtechnológiai területek esetében, mint a gépi fordítás, az automatikus információkinyerés, az automatikus anaforafelismerés vagy éppen az automatikus kérdésmegválaszolás (ennek módszertanáról Markert és Nissim idézett tanulmányai mellett pl. lásd Markert–Nissim 2007b, Varga–Simon 2006, Simon 2013). Ilyen statisztikai alapú algoritmust vizsgált Markert és Nissim (2002b, 2005) a helynevekre és a szervezetnevekre, illetve Poibeau (2006) a helynevekre vonatkozóan.

célfogalomra, azaz a célfogalom a közvetítő fogalom által megnyitott perspektívából aktiválódik (Barcelona 2011: 12–14). Mindez azt jelenti, hogy ugyanazt a célfogalmat eltérő közvetítő fogalmak eltérő módon konstruálják meg, a célfogalom más-más tulajdonságait kiemelve és elfedve. Warren (2003, 2004), bár eltérő keretben,²⁵ de úgyszintén hangsúlyozza, hogy a metonímia esetében nem felcserélésről van szó, mivel mind a metonímia nyelvileg expliciten megjelenő közvetítő fogalma, mind az implicit célfogalma szükséges része a metonímia megfelelő értelmezésének, azok együttesen alkotnak egy referenciális egységet (referring unit).

A (46) mondatokban a félkövérrel kiemelt szavak által jelölt fogalmak közvetítő fogalomként ugyanazt a célfogalmat, az EMBER fogalmát eltérő módon teszik elérhetővé, azaz eltérő módon konstruálják meg (a példák Kövecses 2005a: 147–150 példái alapján).

- (46a) Néhány **karra** még szükség van az építkezéshez.
- (46b) Néhány **agyra** még szükség van a kutatáshoz.
- (46c) Néhány **arcra** még szükség van, hogy jó legyen a buli.
- (46d) Hosszú az út, amíg két **szív** egymásra talál.

A (46a)-ban szereplő KAR közvetítő fogalom az ember fizikai erejét, a (46b)-ben szereplő AGY közvetítő fogalom az ember szellemi képességeit, a (46c)-ben szereplő ARC közvetítő fogalom az ember személyiségét, a (46d)-ben szereplő szív közvetítő fogalom pedig az ember érzelmeit helyezi a figyelem előterébe.

A metonímia nemcsak a referenciális jelenet, hanem a megnyilatkozó és a befogadó közötti viszony megkonstruálásában is szerepet játszhat. Ezt láthatjuk az alábbi (47) mondatokban is.

- (47a) Nyisd ki az ablakot!
- (47b) Ki tudnád nyitni az ablakot? (Barcelona 2011: 24 alapján)
- (47c) Nincs levegő.
- (48) Chips és két sör az asztalon.

²⁵ Warren (2003) megközelítésében míg a metafora egy vagy több tulajdonság átvitelén alapuló szemantikai művelet, addig a (referenciális) metonímia egy nyelvileg expliciten megjelenő módosító és egy implicit főnévi fej szintaktikai viszonya.

A (47) mondatok ugyanazt a beszédaktust valósítják meg, mégis eltérő módon konstruálják meg a megnyilatkozó és a befogadó közötti viszonyt attól függően, hogy a beszédaktus az ablaknyitáshoz kapcsolódó forgatókönyv melyik elemén keresztül irányítja metonimikusan a figyelmet az ablak kinyitására az eseményére. Az előzményeket, illetve feltételeket előtérbe helyező (47b) és (47c) típusú beszédaktusok rendszerint formálisabb viszonyt konstruálnak meg, mint magára a cselekvésre (47a) vagy esetleg annak eredményére (48) irányuló beszédaktusok (a beszédaktusok metonimikus működéséről lásd Panther–Thornburg 1998). A (48) rendelési formula nagyfokú informálissága miatt az esetek nagyrésztében kifejezetten udvariatlannak számít.²⁶

2.2.3. A metafora és a metonímia érintkezési pontjai

Bár a fenti bemutatásból úgy tűnhet, hogy a metafora és a metonímia egymástól teljesen elkülönülő jelenségek, a valóságban a két fogalmi művelet között nincsenek éles határok. Az utóbbi két évtizedben számos kognitív nyelvészeti tanulmány született, amely a metafora és a metonímia érintkezésével, illetve a két jelenség elkülönítésének a problematikusságával foglalkozik.²⁷

A kognitív nyelvészet egyik fontos felismerése, hogy bizonyos metaforák metonímiákra vezethetők vissza. Goossens (1990), aki a kognitív nyelvészek közül az elsőként foglalkozott a metafora és a metonímia érintkezésével, az ilyen típusú metaforákat a „metaphor from metonymy” megnevezéssel jelöli. Radden (2003 [2000]) ugyanezen típusú metaforákat a „metonymy-based metaphor” megnevezéssel illeti, és számos különböző típusú metafora esetében bemutatja, hogy azok metonímiákból absztrahálódtak. Kövecses (2013, 2014) az érzelmeket kifejező metaforák metonímiákból való absztrahálódását vizsgálja, és Raddenéhez hasonló általános magyarázatot ad a jelenségre.

²⁶ Az udvariatlanság nyelvészeti megközelítéséről pl. lásd Culpeper 1996. Hangsúlyozandó, hogy az udvariasság, illetve udvariatlanság nem inherens tulajdonsága a nyelvi szerkezeteknek, hanem azok az adott beszédhelyzetben értelmezhető viszonyfogalmak (lásd Tátrai 2017: 916–920).

²⁷ A metafora és a metonímia elhatárolásának a problematikusságával foglalkozó kognitív nyelvészeti szakirodalmat foglalja össze tanulmányában Tóth (2011), amit én is kiindulópontként használtam az alfejezet megírása során.

Az alábbiakban Kövecses (1997, 2013, 2014) alapján mutatom be a metonimikus eredetű metaforák jelenségét.

(49a) Nagyon forrófejű.

(49b) Annyira ideges volt, hogy majd felrobbant.

A (49) példákat a kognitív nyelvészeti szakirodalomban tipikusan metaforáknak tekintik, ugyanakkor Kövecses rámutat ezeknek a metaforáknak a metonimikus eredetére. A példákban megjelenő forrástartomány ugyanis összefüggésbe hozható az adott metafora céltartományaként megjelenő érzelmi állapot fiziológiai következményeivel. A mondatokban megjelenő forrástartomány Kövecses elemzése szerint egy olyan tartály, amelyben folyadék van, ami hő hatására nyomást gyakorol a tartály falára, illetve nagyon magas hőmérsékleten fel is robbanthatja a tartályt. Ez a forrástartomány összefüggésbe hozható a céltartományként megjelenő HARAG, DÜH érzelmi állapotnak a fiziológiai következményeivel, a testhőmérséklet és a vérnyomás megemelkedésével. Egy adott érzelem által kiváltott fiziológiai következmény viszont az adott érzelem fogalmi tartományának az altartománya, nem pedig attól különálló fogalmi tartomány. A (49) metaforák alapja tehát a HATÁS AZ OK HELYETT általánosabb fogalmi metonímia egyik specifikusabb megvalósulása, a TESTHŐMÉRSÉKLET ÉS A VÉRNYOMÁS MEGEMELKEDÉSE A HARAG HELYETT metonímia. A metonímia közvetítő fogalma azonban oly módon absztrahálódott, hogy elveszítette fiziológiai kötődését: a MAGAS TESTHŐMÉRSÉKLET fogalmi tartományból létrejött az absztraktabb FORRÓSÁG fogalmi tartomány. Ez az absztraktabb fogalmi tartomány már nem tekinthető a DÜH fogalmi tartomány részének, hanem attól különálló fogalmi tartományt alkot, aminek következtében a két fogalmi tartomány közötti viszony már a DÜH FORRÓSÁG metafora mentén ragadható meg.

A fent bemutatott esetben a metaforában céltartományként megjelenő fogalmi tartomány egy altartománya absztrahálódik és válik a metafora forrástartományává. Kövecses azonban a metonimikus motiváltságú metaforáknak megállapítja egy másik csoportját is. Ide azok az esetek tartoznak, amikor a metaforában forrástartományként megjelenő fogalmi tartomány valamely altartománya absztrahálódik, és válik a metafora céltartományává. Ezt az esetet példázza az (50) mondat:

(50) András látja már, hogy a problémát nem lehet megoldani.

Az (50) mondatban a TUDÁS LÁTÁS fogalmi metafora jelenik meg. A fogalmi metafora metonimikus eredetű, hiszen ha valamit látunk, akkor arról egyben lesz valamilyen tudásunk is. A LÁTÁS fogalmi tartományának tehát ebben az esetben okozatként része a TUDÁS mint altartomány. A TUDÁS LÁTÁS fogalmi metafora így visszavezethető a LÁTÁS AZ ABBÓL SZÁRMAZÓ TUDÁS HELYETT fogalmi metonímiára.²⁸ A metonímia TUDÁS céltartománya azonban absztrahálódott, aminek következtében az már nemcsak a vizuálisan érzékelhető entitásokra vonatkozó tudásra vonatkozhat, hanem vizuálisan nem érzékelhető, absztrakt entitásokra vonatkozó tudásra is, mint ahogyan ez az (50) példában is látható. Az így létrejövő TUDÁS fogalmi tartomány már nem tekinthető a LÁTÁS fogalmi tartomány részének, aminek következtében a két fogalmi tartomány közötti leképezési viszony már metaforikus (TUDÁS LÁTÁS).²⁹

Radden (2003 [2000]) Kövecseshez hasonlóan elemzi a metonimikus motivációjú metaforák kialakulását. Elméletében egy olyan kontinuumot feltételez, amelynek egyik végpontját a szó szerinti jelentés, másik végpontját pedig a tisztán metaforikus jelentés adja, a metonimikus jelentés pedig a szó szerinti és a metaforikus pólus között van. Az egyes kategóriák nem választhatóak el élesen egymástól, bizonyos esetekről tehát nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy metonímiának vagy metaforának minősülnek. Radden az alábbi táblázattal szemlélteti a kontinuumot:

²⁸ Megjegyzendő, hogy Grady és Johnson (2003) az itt bemutatott, Kövecses által korrelációs metaforáknak nevezett esetek nagy részét az elsődleges metaforák (primary metaphors) csoportjába sorolja, és elutasítja azok metonimikus eredetét. Az elsődleges metaforák olyan metaforák, amelyekben a metaforikus leképezés két, egyszerre megvalósuló és megtapasztalt, de egymástól elkülöníthető egyszerű jelenet, tapasztalati dimenzió között megy végbe. Például a TUDÁS LÁTÁS fogalmi metaforát nem metonimikus motivációjú metaforának tekintik, hanem olyan elsődleges metaforának, ahol a valaminek a látása és a valamiről való tudás egyidőben megjelenő, de egymástól elkülöníthető tapasztalata kerül egymással metaforikus leképezési viszonyba.

²⁹ Barcelona (2000: 44) Kövecseshez hasonló módon különbözteti meg a metonimikus motiváltságú metaforák típusait, azonban ő egy harmadik esettel is számol, amikor a kiinduló metonímia egy olyan tapasztalati tartományhoz kapcsolódik, amely magában foglalja a létrejövő metafora forrás és céltartományát is. Ilyen például a TÖBB FENN (MORE IS UP) metafora, amelynek alapja az a tapasztalati korreláció, hogy ha egyre több folyadékot öntünk egy tartályba, vagy egyre több tárgyat rakunk egymásra, úgy annak vertikális kiterjedése is egyre nagyobb lesz.

2. táblázat. Szó szerinti jelentés – metonímia – metafora kontinuum (Radden 2003 [2000])

literal		metonymic		metaphoric
(a) high tower	(b) high tide	(c) high temperature	(d) high prices	(e) high quality

Az (a) esetben a *high* (magas) melléknév kizárólag a vertikális kiterjedésre vonatkozik. A (b) eset már részben metonimikus, mivel a melléknév nemcsak vertikális, hanem a vertikális emelkedéssel együtt járó horizontális növekedésre is vonatkozik. A (c) eset egyértelműen metonimikus, hiszen egy vertikális skála áll a hőmérséklet mértéke helyett, ez tehát a VERTIKÁLIS KITERJEDÉS A MENNYISÉG HELYETT metonímia (UP FOR MORE), amelynek alapja az a tapasztalati korreláció, hogy ha egyre több folyadékot öntünk egy tartályba, vagy egyre több tárgyat rakunk egymásra, úgy annak vertikális kiterjedése is egyre nagyobb lesz. A (c) esetet emellett motiválhatja a HATÁS AZ OK HELYETT metonímia is, hiszen a hőmérő higanycsíkja a hőmérséklet hatására változik. A (d) értelmezhető metonimikusnak és metaforikusnak is. A kifejezést motiválhatják például a pénzügyi jelentésekben szereplő grafikonok emelkedő vonalai, ebben az esetben tehát A DOLOG REPRESENTÁCIÓJA A DOLOG HELYETT metonímiát feltételezhetjük. A *high price* kifejezés motivációja emellett lehet az a pénzmennyiség is, amibe egy adott termék kerül. Ebben az esetben a konceptualizáló értelmezheti a kifejezést metonímiaként (UP FOR MORE), ahol a pénz mennyisége és a vertikális kiterjedés egy fogalmi tartományba tartozik, de értelmezheti metaforaként is (MORE IS UP), ahol a kettő két külön fogalmi tartományt alkot. Az (e) esetben a VERTIKÁLIS KITERJEDÉS fogalmi tartománya és egy, a JÓ és ROSSZ pólusokkal meghatározható értéksskala között történik a leképezés. Mivel a kettő egyértelműen két külön fogalmi tartományt alkot, a leképezés egyértelműen metaforikus.

Barcelona (2003, 2011, lásd még Goossens 2002) felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos esetekben kizárólag a kontextus az, ami eldönti, hogy metaforaként vagy metonímiaként értelmeződjön egy kifejezés.

(51) A katona elesett a háborúban.

Barcelona elemzésében az (51) mondat a kontextustól függően értelmezhető metonimikusként vagy metaforikusként. Amennyiben az (51) egy olyan jelenetet ír le, amelyben a katona a csatatéren súlyosan megsérül, földre esik, majd meghal, akkor az *elesik* ige használatát az ESEMÉNY EGY KÉSŐBBI VAGY VELE EGYÜTT ELŐFORDULÓ ESEMÉNY HELYETT metonímia motiválja. Amennyiben a megnyilatkozó az (51) megnyilatkozással pusztán arra utal, hogy a katona a háborúban meghalt (ami akár alvás közben egy bombatámadás során is bekövetkezhetett), akkor Barcelona szerint az ELESÉS és a HALÁL fogalmi tartománya között már metaforikus a viszony, amelyet persze az előbb említett metonímia motivál. Ez a megközelítés tehát a kontextus döntő szerepét hangsúlyozza a metaforikus vagy metonimikus értelmezésben. Megjegyzendő azonban, hogy Barcelona azon elképzelése, miszerint egy eseményt leíró figuratív megnyilatkozás csak akkor tekinthető metonimikusnak, ha a megnyilatkozásban szereplő közvetítő fogalom egy ténylegesen megtörtént eseményre vonatkozik, egyáltalán nem tekinthető evidensnek. A fenti esetet elemezhetnénk úgy is, hogy a metonimikus viszony nem két valóban megtörtént részesemény között, hanem egy eseményhez konvencionálisan kapcsolódó forgatókönyv részeseményei között jelenik meg.

Barcelona több írásában is foglalkozik azzal, hogy a fogalmi tartomány elégtelen definíciója miatt a metaforának és a metonímiának a két fogalmi tartomány közötti vs. egy fogalmi tartományon belüli leképezés alapján való elkülönítése problematikus (Barcelona 2003, 2011).

(52) András egy oroszlán. (Barcelona 2011)

Az (52) példát valószínűleg majdnem minden nyelvész metaforikus megnyilatkozásként elemezné. Ugyanakkor Barcelona rámutat arra, hogy az (52)-ben szereplő metafora céltartománya (EMBER) és forrástartománya (ÁLLAT) egyaránt része az ÉLŐLÉNY kategóriának, aminek következtében a példát intuíciónknak ellentmondva metonimikusnak kéne tekintenünk. Ezt elkerülendő, Barcelona a metafora és a metonímia elkülönítésében két további szempontra hívja fel a figyelmet:

- I. A metafora és a metonímia leírásában használt fogalmi tartomány terminus nem taxonomikus kategóriákra vonatkozik, hanem olyan funkcionális tartományokra, amelyeket az adott diskurzus hív elő. Egy funkcionális tartományhoz tartozhatnak olyan fogalmak, amelyek a taxonomikus kategóriarendszerünkben távol vannak egymástól, illetve a taxonomikus kategóriarendszerünkben egymáshoz közel álló fogalmak nem feltétlenül tartoznak egy funkcionális tartományba.
- II. A metonímia meghatározásában nem elégséges kritérium az, hogy két fogalom egy funkcionális tartomány része, ugyanis léteznie kell egy olyan pragmatikai funkciónak, amely a két fogalom közötti metonimikus viszonyt lehetővé teszi (Barcelona 2011: 40–43).³⁰

A fenti kritériumok alapján tehát az (52) példa esetében nem beszélhetünk metonímiáról, hiszen annak ellenére, hogy ANDRÁS és az OROSZLÁN taxonomikus kategóriarendszerünkben egyaránt az ÉLŐLÉNY kategóriájába tartozik, azok nem tartoznak egy funkcionális tartományba. A Barcelona által kiemelt szempontok a szerző szerint arra is magyarázatot adnak, hogy az ORR miért nem állhat metonimikusan a SZEM vagy a SZÁJ helyett, annak ellenére sem, hogy azok egyaránt részei az ARC funkcionális tartománynak: nincsen olyan pragmatikai funkció, amely lehetővé tenné a metonimikus viszonyt köztük. Megjegyzendő azonban, hogy ez a magyarázat meglehetősen körbenforgó, hiszen továbbra is feltehetnénk a kérdést, hogy miért nincsen olyan pragmatikai funkció, amely lehetővé teszi a SZEM és a SZÁJ közötti metonimikus leképezést.³¹

³⁰ A II. kritériumra már Fauconnier (1985: 3–10) felhívja a figyelmet. Fauconnier hangsúlyozza, hogy a metonimikus kapcsolatokat mindig egy sajátos pragmatikai elv teszi lehetővé: "If two objects (...), **a** and **b**, are linked by a pragmatic function F ($b=F(a)$), a description of **a**, (...) may be used to identify its counterpart **b**" (Fauconnier 1985:3).

³¹ Érdemes még utalni Barnden (2010) radikálisabb megközelítésére is, aki tanulmányában amellet érvel, hogy a szakirodalomban tipikusan említett kritériumok (pl. hasonlóság vs. érintkezés, fogalmi tartományok közötti vs. fogalmi tartományon belüli leképezés, forrástartomány részvétele vs. részt nem vétele a figuratív kifejezés szemantikai reprezentációjában) mind alkalmatlanok a metafora és a metonímia elkülönítésére. Javaslatára szerint ezek a szempontok olyan dimenziói a figuratív kifejezéseknek, amelyek az egyes metaforák és metonímiák esetében eltérő módon valósulhatnak meg – például a metonímiában is megjelenhet a két fogalom közötti hasonlóság, illetve a metaforában is megjelenhet a két fogalom közötti érintkezés aspektusa –, ezért Barnden szerint az egyes esetek leírása során nem annak kéne lennie a fő kérdésnek, hogy metaforáról vagy metonímiáról van-e szó, hanem hogy ezek a dimenziók hogyan valósulnak meg.

A metafora és a metonímia kapcsolatát vizsgáló kognitív nyelvészeti szakirodalomnak a fenti, csupán csak részleges áttekintéséből is láthattuk, hogy a prototipikus metonímiák mellett kevésbé tipikus vagy kifejezetten atipikus esetekkel is számolni kell, olyan metonímiákkal, amelyek valójában a metonímia és a metafora határán helyezhetők el. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a metonímiának további nem prototipikus esetei is megkülönböztethetők. Az ilyen nem prototipikus metonímiák egyik fajtája a figyelmi elrendeződésükben atipikus metonímiák csoportja, amelyet a dolgozat 5. fejezetében, a történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplők metonimikus konceptualizálásának a leírása során részletesen is tárgyalok.

3. A történelmi tárgyú narratív diskurzusok

A fejezet a történelmi tárgyú narratív diskurzust értelmezi kognitív nyelvészeti keretben. A fejezet elején, a 3.1. részben a kutatási probléma tudománytörténeti kontextualizálása érdekében röviden bemutatom a történelmi tárgyú narratív diskurzusok néhány ismertebb történelemelméleti megközelítését. Ezt követően, a 3.2. részben a narratív diskurzusok strukturális és kognitív nyelvészeti megközelítését tárgyalom. A 3.3. részben mutatom be a történelmi tárgyú narratívák általános jellemzőit, többek között érintve a diskurzus beszédshituációja és a narratív világ közötti kapcsolatot, valamint a kontextuális ismeretek szerepét a narratívák értelmezésében. A 3.4. részben térek rá a dolgozat fő témájára, a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a konceptualizálására. A történelmi tárgyú narratívák szereplői különböző kiterjedtségű, illetve absztraktságú csoportok és történelmi személyiségek, azaz olyan személyek, akiknek a megnevezései metonimikusan egy csoportra is utalnak.

3.1. A narratíva megközelítései a történelemelméletben

A 20. század második felében a történelemfilozófiai munkák egyik központi kérdésévé vált az, hogy a történelmet bemutató narratív szöveg mint diskurzustípus és annak referenciája, a különböző múltbeli események között milyen viszony van. Az ilyen irányú vizsgálataival a történelemfilozófia radikálisan eltávolodott a történelem mibenlétére irányuló hagyományos kérdésfeltevésétől, amely irányulhatott a történelem „menetét”, „folyását” meghatározó általános törvények, szabályszerűségek feltárására, de eredményezhette az ilyen törvényszerűségek létevel szemben megfogalmazott állásfoglalások megfogalmazását is. Az új kérdés már nem arra irányult, hogy mi van, vagy mi nincs a történelemben, hanem arra, hogy a történelmet bemutató szövegtípusok, különösen a narratív szöveg mennyiben alkalmas a múlt tudományos érvényű reprezentációjára. A kérdéssel az elsők között Hempel (2006 [1942]) foglalkozott, aki *Az általános törvények szerepe a történettudományban* című nagyhatású tanulmányában amellet érvelt, hogy a történelemről szóló narratív szövegekben a tudományos magyarázatnak ugyanaz a deduktív szerkezete jelenik meg, mint a természettudományokban. Hempel szerint a (tudományosság kritériumának megfelelő)

történettudományos munkákban is – mint minden más empirikus alapú tudományban – bizonyos kiinduló feltételekből, azaz kiinduló eseménytípusokból és általános törvényekből (amelyekről felteszi, hogy nemcsak determinisztikusan, hanem valószínűségi alapon is működhetnek) logikai úton történik a megmagyarázni kívánt esemény levezetése. Ugyanakkor úgy véli, hogy a történettudományos munkákban az esetek nagy részében a magyarázatok kiinduló feltételei, illetve különösen az általános törvények nincsenek világosan megadva. „Amit tehát a történelmi események magyarázó elemzései nyújtanak az [...] valami olyasmi, amit magyarázatvázlatnak nevezhetnénk. Egy ilyen vázlat a relevánsnak tekintett törvények és kiinduló föltételek többé-kevésbé határozatlan jelzése, s „kiegészítésre” szorul ahhoz, hogy teljes magyarázattá váljon” (Hempel 2006: 458). Danto (1965) részben Hempel elképzeléseit továbbgondolva érvelt amellett, hogy a deduktív formájú levezetések mellett a narratíva is a magyarázat egy formájának tekinthető. Elképzelése szerint a narratíva egy időbeli kiinduló és végpont közötti változást magyaráz meg egy vagy több, valamilyen általános törvény alá rendelhető közbülső esemény segítségével. Az érvényes deduktív következtetések feltételeinek az analógiájára megállapít három feltételt a koherens, magyarázatként működtethető narratívákra vonatkozóan: „N [narratíva] akkor rendelkezik egységgel, ha (A) N ugyanazon alanyról szól, (B) N adekvát módon magyarázza az alanynak azt a változását, amelyet az explanandum lefed, és (C) N csak annyi információt tartalmaz, amennyit (B) megkövetel” (Danto 2003 [1965]: 78).

Míg Hempel és Danto oly módon érvelt a narratívák tudományos magyarázatként való elfogadhatósága mellett, hogy a narratívákban kimutatták az általános törvények szerepét, és így rokonságba állították azt a deduktív levezetésekkel, addig mások azt hangsúlyozták, hogy a narratíva sok esetben a deduktív magyarázatoktól teljesen eltérő módon ad magyarázatot a történelem eseményeire. Walsh (2006 [1974]) például bemutatta, hogy a történelemről szóló narratívák általában olyan általánosabb fogalmak mentén szerveződnek, amelyek összefogják a különböző részeseményeket, illetve részjelenségeket. Walsh ezeket az átfogó fogalmakat kolligációs fogalmaknak nevezte. Ilyen kolligációs fogalom például a reneszánsz vagy a francia forradalom. Walsh elképzelése szerint, amikor a történész kiválogat különböző eseményeket, jelenségeket, és azokat egy-egy kolligációs fogalom alatt csoportosítja, azaz az adott kolligációs fogalom különböző aspektusaiként, részeseményeiként mutatja be őket, akkor egyben egyfajta

értelmet is ad ezeknek. Walsh hangsúlyozza, hogy a kolligációs fogalmaknak empirikusan megalapozottaknak kell lenniük:

„[a kolligációs fogalmak] nem lehetnek önkényesek, hanem jól megalapozottaknak kell lenniük, s a tényeknek igazodniuk kell hozzájuk, s nem szabad egyéni természetük ellenére beléjük erőszakolni őket, akárcsak egy kényszerzubbonyba. E feltétel kielégítésének általános próbája azokon az evidenciákon nyugszik, amelyek az ilyen fogalmakat megtestesítő állításokat alátámasztják” (Walsh 2006 [1974]: 777).

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Dray (2003 [1960]) is, aki tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a történész sok esetben nem a *Miért történt?*, hanem a *Mi történt?* kérdésre próbál magyarázatot adni. Elgondolása szerint az utóbbi típusú magyarázatok nem írhatóak le a Hempel által megállapított általános törvény alá foglalás elvével, a deduktív magyarázatok mintájára. Dray szerint ezekben a magyarázatokban a magyarázó fogalom – például amikor forradalomként értékeljük bizonyos társadalmi jelenségek összességét – nem redukálható általános törvények szerinti magyarázatra, ezek ugyanis Walsh kolligációs fogalmaihoz hasonlóan összegző, szintetikus magyarázatát adják az eseményeknek, az események szemléletének a módját határozzák meg.

A fent említett történelemfilozófiai megközelítések közösek abban, hogy bár más-más módon, de végső soron abból indulnak ki, hogy a narratív forma és az általa bemutatni szándékozott múltbeli időszak között megfelelés van. Ezzel szemben White és Ankersmit elképzelése szerint a történészek a narratív szövegeken keresztül egy sajátos, a narratív szövegalkotáson keresztül létrejövő struktúrát vetítenek rá a múltra, vagyis a történelmi tárgyú narratívák nem tekinthetők a múltbeli események transzparens reprezentációinak. White (1973) elgondolása szerint már maguk az események történetbeli funkciója is a történészi nézőpont eredménye:

„A történelmi mező elemeit először krónikává szerkesztik, melyben az elrendezés alapelve az események időrendje. Ezután a krónikából történetet hoznak létre, méghozzá úgy, hogy az eseményeket egy »látvány« elemeivé teszik, vagy egy történetfolyamba illesztik bele, melynek – úgy tűnik – egyértelműen

meghatározható eleje, közepe és vége van. *A krónika történetté formálásának lényege*, hogy egyes eseményei kiinduló, mások továbbvivő, míg megint mások befejező motívumok szerepét veszik fel” (White 2006 [1973]: 867).

White hangsúlyozza, hogy ugyanaz az esemény eltérő narratívákban eltérő funkcióban (kiinduló, továbbvivő vagy befejező) szerepelhet. White a krónika történetté alakítása mellett további három konceptualizációs szintet különböztet meg különböző megvalósulási lehetőségekkel. A cselekményesítés szintjén a történelmi tárgyú narratíva lehet romantikus, tragikus, komikus vagy szatirikus. Az érvelés szintjén lehet formalista, mechanisztikus, organicista vagy kontextualista. Az ideológiai vonatkoztatás szintjén pedig lehet anarchista, radikális, konzervatív vagy liberális. White ezek mellett negyedik szempontként feltételezi, hogy a történelmi mező előzetes strukturálása a metafora, a metonímia, a szinekdoché vagy az irónia trópusa mentén valósulhat meg. White szerint a történelem konceptualizációjának a módja, vagyis az, hogy a történelmi tárgyú narratíva a felsorolt lehetőségek milyen együttállásával jön létre, nem a narratíva tárgyának, azaz a múltbeli történéseknek, hanem a történész egyéni elgondolásának a függvénye, amelyet persze befolyásolhat a kortárs korszellem (White történelemelméletéről lásd még White 1997).

Ankersmit (1983) White-hoz hasonlóan tagadja azt az általa narratív realizmusnak nevezett felfogást, miszerint a történelmi tárgyú narratíva és a múltbeli valóság között leképezési viszony lenne (lásd még Ankersmit 2000). Elképzelése szerint a narratíva struktúrája nem a valóság struktúrájának a tükröződése, hanem pont fordítva, a történész a narratíva struktúráját vetíti rá a múltra, pontosabban fogalmazva a narratív struktúra által konstruálja meg a múltat. Ankersmit Walsh kolligációs fogalmainak a továbbgondolásaként vezeti be elméletébe a narratív szubsztancia fogalmát, amelyeket a történelmi tárgyú narratíva alapvető szervezőelemeiként definiál. A narratív szubsztanciák olyan, az egyes múltbeli eseményekre, jelenségekre vonatkozó mondatok által létrehozott entitások, amelyek jelentése több, mint az azokat alkotó mondatok jelentésének az összege, és amelyek funkciója az, hogy a múltbeli eseményeket egy meghatározott nézőpontból, egy adott módon láttassák. Ezek a narratív szubsztanciák az egyes narratív művek esetében nevet is kaphatnak, ilyen például a *felvilágosodás* vagy az *ipari forradalom*. De ebben a megközelítésben ugyanígy maguk a történelmi személyek (pl.

Napóleon) is olyan narratív szubsztanciákként működnek, amelyek funkciója a múlt narratív szervezése egy meghatározott történelmi nézőpontból. Hangsúlyozandó, hogy Walsh elképzelésével szemben Ankersmit a narratív szubsztanciákat kizárólag a narratíva szintjén létező, a történész által megkonstruált szervezőelveknek tekinti, amelyeknek semmiféle, a múltbeli valóságra vonatkozó referenciája nincsen.

White és Ankersmit elképzelése a történelmi tárgyú narratívák működéséről számos bírálatot kapott. Carr (1999 [1997]) például kontinuitáselméletében amellett érvel, hogy a narratíva nem tekinthető egy, a múltra ráhúzott, attól idegen formának, mivel az idő emberi megtapasztalása is alapvetően narratív formában történik.

„Ám mielőtt az elbeszélés irodalmi műfaj, illetve a történetírás formája lenne, az előtt az emberi idő gyakorlati és »egzisztenciális« formája. Az egyes ember csak élet-történet implicit konstruálása (és állandó revíziója) révén éri el, illetve szerzi meg identitását. (...) Cselekvésünk és tapasztalásunk szervezőelvéül szolgál, még akkor is, ha éppoly gyakran vall kudarcot, mint ahányszor működik” (Carr 1999 [1997]: 72–73).

De említhetnénk Lorenz (2000 [1998]) kritikáját is, aki rejtett pozitívizmusuk miatt bírálja White és Ankersmit elgondolását, rámutatva arra, hogy bár az említett szerzők az események történetté való összefűzésének a módját a történelmi konstruálás eredményének tekintik, de magukat az eseményeket eleve adott, objektív tényekként kezelik.

A jelen dolgozat annyiban támaszkodik White és Ankersmit elgondolására, hogy feltételezi azt, hogy a narratíváknak vannak saját (kognitív elveken alapuló) nyelvi szabályszerűségei, amelyek meghatározzák a múlt értelmezésének a módját. A szereplők metonimikus konceptualizálását motiváló mikro- és mezoszintű séma esetében például látható lesz, hogy azok kizárólag nyelvi, illetve a nyelvhasználat mögött húzódó kognitív elveken alapulnak, azaz működésük független az adott korszak kapcsán feltárt források jellegzetességeitől. A kognitív nyelvészeti megközelítés az említett két szerző elgondolásához hasonlóan azt is hangsúlyozza, hogy a történelmi tárgyú narratívák a múlt bizonyos eseményeiről, eseménysorairól konstrukciókat hoznak létre, hiszen ebben a keretben a nyelvi megnyilatkozások perspektivikus természetükből adódóan minden

esetben valamilyen nézőpontból konstruálják meg a tárgyukat. Két fontos dolog azonban hangsúlyozandó: 1. abból, hogy a történelem szövegeken és egyéb médiumokon keresztül létrehozott konstrukciók formájában léteznek, nem következik az, hogy maga a múlt ontológiai értelemben ne rendelkezne realitással; 2. abból, hogy minden történelmet bemutató szöveg a múlt egy adott konstrukcióját hozza létre, még nem következik, hogy az egyes konstrukciók a múlt fent említett realitásának a megközelítésében, illetve tudományosságuk tekintetében egyenértékűek lennének. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy szemben a fejezetben említett történelemfilozófiai munkákkal, a jelen dolgozat nem foglalkozik a narratíva tudományos magyarázóértékével. A dolgozat nyelvészeti módszerekkel megragadható nyelvi jelenségeket vizsgál. A történelmi tárgyú narratívák ismeretelméleti státuszára vonatkozó kérdés megválaszolásának bármilyen kísérlete túlmutatna ezeknek a nyelvészeti vizsgálatoknak a hatókörén.

3.2. A narratívák strukturális és kognitív nyelvészeti értelmezése

A múlt nyelvi bemutatása nemcsak narratív módon történhet. Például Braudel (2006 [1958]) és Koselleck (2006 [1979]) hasonló gondolatmenet mentén különít el kétféle időfelfogást a történettudományban, a folyamatos mozgásra és változásra koncentrááló időmegközelítést és az állandóságra koncentrááló, a statikus vagy csak alig mozgó struktúrákat előtérbe állító időfelfogást. Az idő e kétféle történelmi megközelítéséhez eltérő diskurzustípusok kapcsolódnak. A folyamatos mozgást, változást előtérbe állító művekre a narratív közlésmód jellemző, míg egy időszak jellemző struktúráinak a leírására koncentrááló művek esetében előtérbe kerül az argumentatív közlésmód. A narratív és argumentatív közlésmódot Bruner (2005 [1986]) a világról való nyelvi gondolkodás két fő módjának tekinti, amelyek eltérő módon rendezik el a tapasztalatokat és konstruálják meg a valóságot.

„Az elbeszélések megértésekor a tér és az idő fizikai tapasztalásán alapuló »élményszerű« tudás játszik meghatározó szerepet: az elemi jelenetek (események) közötti konkrét kapcsolatok kerülnek a figyelem középpontjába. Ennek következtében az elemi események közötti oksági viszonyok konkrétan,

a tér- és időbeli viszonyok szerveződésének szempontjából nyernek értelmet és értelmezést” (Tátrai 2011: 174, lásd még Brown 1994).

Ezzel szemben az érvelések esetében „olyan világreprezentáció jön létre, amelyben az elemi jelenetek, események között nem konkrét kapcsolatot, hanem magasabb absztrakciós szinten lévő, azaz elvont (logikai, tágra értett oksági) kapcsolatot kell keresnünk” (Tátrai 2011: 174).

A jelen dolgozat nem kíván állást foglalni abban a kérdésben, hogy a narratív és a fentebb argumentatívnak nevezett diskurzustípusok/gondolkodásmódok milyen viszonyban állnak egymással (például, hogy valamilyen szempontból elsődleges-e az egyik a másikhoz képest), és abban a kérdésben sem kíván dönteni, hogy a nyelvi gondolkodásnak valóban csak ez a két fő módja van-e. A cél pusztán annak jelzése, hogy a narratív diskurzustípus csupán egy lehetséges módja a világ, illetve a múlt nyelvi reprezentálásának. Ugyancsak nem célokom az, hogy a dolgozatban éles határvonalat húzzak a narratív és a nem narratív diskurzusok közé. Ez már csak azért sem volna célszerű, mivel a narratív diskurzusokban jellemzően megjelennek argumentatív részletek, illetve a narratíva tipikus időkezelésétől eltávolodó, a narratív idő folyását mintegy megállító leírások (vö. Bal 1991, Genette 1983). A narratív diskurzustípust a kognitív nyelvészeti kiindulópontnak megfelelően olyan prototípusalapú kategóriának tekintem, amely nem határolható el élesen a nem narratív diskurzusoktól szükséges és elégséges feltételek alapján. Az alábbiakban a célokom pusztán a prototipikus narratív diskurzusoknak a dolgozat szempontjából is releváns jellemzőinek a leírása.

A narratív szövegek leírásával foglalkozó kutatások egyik legrégebbi megfigyelése, hogy a történet felbontható kisebb, egymással különböző viszonyban álló összetevőkre. Már Arisztotelész (1997) is a művészi elbeszélő szövegek lényegét a valóság kaotikus eseményeinek és tetteinek a kiválasztásában és koherens történetté szervezésében látta. Propp (1995 [1928]) *A mese morfológiája* című nagyhatású művében úgyszintén a történet alkotóelemeit és azok összekapcsolódását vizsgálta. Művében bemutatja, hogy az orosz varázsmesék állandó alkotóelemekkel rendelkeznek, amelyek egy jól meghatározható mintázat szerint követik egymást. Propp a varázsmesék ezen állandó alkotóelemeit funkcióknak nevezte el. Propp elképzelésére számos szerző épített a saját elméletében, ilyen például Barthes (1988 [1966]), aki átvette Propp funkció fogalmát,

amelyet a történet legkisebb, tovább már nem osztható elemének tekintett. Barthes számára egy történet olyan rendszer, amely „ismert osztályokból álló egységek kombinációja” (Barthes 1988 [1966]: 382). Barthes (2003 [1967]) egy későbbi tanulmányában ezt az elképzelését gondolta tovább a történelemtől szóló narratívákra vonatkozóan:

„A történelmi elbeszélésben »létezők« és »események« vannak, vagyis létezők, entitások és állítmányaik. Futólagos vizsgálat alapján feltehető, hogy az egyik is és a másik is (külön-külön) relatíve zárt, s ennek következtében könnyen kezelhető listát, azaz gyűjteményt alkot, melynek elemei természetesen különféle kombinációkban ismétlődnek” (Barthes 2003 [1967]: 92).

A történet elemeire és azok összekapcsolódására koncentráló megközelítés a narratológiai elkötelezettségű történelemelméleti munkákban is megjelenik. Például White (1973) elgondolásában a történelemtől szóló narratívák legalapvetőbb elemei a kronológiai sorrendben egymást követő események, amelyek kiinduló, továbbvivő, illetve befejező motívumok szerepét vehetik fel a történetté szervezés során. De említhetnénk Danto (1965) modelljét is, amelyben egy kezdőpont, egy végpont és egy, a kezdő és a végpont közötti változást eredményező közbülső esemény alkotja az atomi narratívát, az atomi narratívák összekapcsolódásából pedig molekuláris narratíváknak nevezett nagyobb egységek jönnek létre.

A narratív szöveg azonban nem csupán valamilyen belső szerkezettel rendelkező struktúra, hanem egy adott beszédshituációhoz kapcsolódó diskurzus is. A narratív szövegek tehát nem csak kontextusuktól elszigetelten, pusztán a szövegek belső, szerkezeti tulajdonságaira koncentrálnak vizsgálhatóak, hanem olyan interakcióként is, amelynek során valaki valamit elbeszél valakinek. Hangsúlyozandó, hogy ez a megközelítés nem tagadja a narratívák rendszerszerűségét, szerkezetes jellegét, hanem csupán egy tágabb, a narratív interakció beszédshituációját is figyelembevevő perspektívából tekint a jelenségre. A narratíva szerkezeti összetevőire koncentráló kutatásokból származó eredmények, bár státuszukat tekintve eltérő módon, de jól integrálhatóak a narratívát interakcióként vizsgáló elképzelésekkel.

Az utóbbi megközelítés egyik korai példájának tekinthető Genette (1983) narratológiai munkája. Genette a narratívának három aspektusát különbözteti meg: a történetet (histoire), az elbeszélést (récit) és a narrációt. A történet a jelentett, vagyis a narratív tartalom, az a valós vagy fiktív eseménysor, amelyet a megnyilatkozó elbeszél. Az elbeszélés a jelentő, azaz maga a narratív szöveg, a narráció pedig az elbeszélő eljárás, a történet elbeszélésének az aktusa, illetve tágabb értelemben maga az egész valós vagy fiktív beszédhelyzet, amiben a történet elbeszélése végbemegy. Genette hangsúlyozza, hogy az esetek jelentős részében, például a fiktív szépirodalmi narratívák vizsgálata során, a történet és a narráció jellemzői csak az elbeszélés, azaz a narratív szöveg vizsgálatán keresztül ragadhatóak meg (Genette 1983: 28). Genette munkájában e három narratív aspektus viszonyát vizsgálja.³² A narratív szövegek elemzése számára a narratív szöveg és a narráció, valamint – amennyiben az tetten érhető a narratív szövegben – a történet és a narráció közötti kapcsolatok vizsgálatát jelenti.³³

A narratívák interakcionista megközelítésének egy újabb lehetőségét adja a kognitív nyelvészeti keret, amely a nyelvet mindig használatában, a megnyilatkozás és a befogadás kontextusában igyekszik leírni, a mindenkori nyelvhasználók perspektívájából. A kognitív megközelítés hangsúlyozza, hogy a narratíva nem csak egy nagy hagyományokkal rendelkező szövegalkotási forma, hanem a világ megértésének egy sajátos módja. A narratív diskurzus a nyelven keresztül történő figyelemirányítás egy olyan sajátos megvalósulása, amelynek során a megnyilatkozó a befogadó figyelmét a valós vagy egy fiktív világ bizonyos eseményeire, illetve az események közötti időbeli és kauzális viszonyokra irányítja. Tátrai megfogalmazásában a történet „a narratív diskurzusok során létrejövő referenciális jelenet, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos térben és időben, bizonyos célok érdekében, bizonyos cselekvéseket hajtanak végre” (Tátrai 2011: 215). A narratíva létrehozása, illetve befogadása során a diskurzus résztvevői egy olyan, a diskurzus előrehaladása során folyamatosan módosuló mentális modellt (diskurzusvilágot) hoznak létre, amelyben a szereplők viselkedése mind időben, mind pedig térben modellálódik, és amelynek az időre és térre vonatkozó viszonylatok mellett

³² Megjegyzendő, hogy Genette e hármass felosztása párhuzamba állítható az előző fejezetben bemutatott kognitív nyelvészeti modellel, amely a nyelvhasználatot a közös figyelmi jelenet (illetve azok résztvevői), a nyelvi szimbólumok és a referenciális jelenet három tényezője mentén ragadja meg.

³³ “Analysis of narrative discourse will thus be for me, essentially, a study of the relationships between narrative and narrating, and (to the extent that they are inscribed in the narrative discourse) between story and narrating” (Genette 1983: 29).

részét képezik az események közötti kauzális összefüggések, illetve a szereplőket mozgató szándékok, vélelmek, érzelmek stb. (Brown 1994, a narratív megértésről lásd még Bruner 2005 [1986], Tomasello 2002 [1999], László 2005, Tátrai 2006, 2011). Az így létrehozott mentális reprezentációja a narratívának természetesen a megnyilatkozó és a befogadó, illetve a különböző befogadók esetében kisebb-nagyobb mértékben eltérhet.

A narratívák befogadása (és létrehozása) során a diskurzus résztvevői számos kontextuális, azaz a narratív szövegben expliciten nem megjelenő ismeretet mozgósítanak. A kontextualizáció során mozgósított ismeretek az esetek jelentős részében a korábbi diskurzusokból absztrahált tudássémák. A narratív diskurzusok adekvát értelmezésében különösen fontos szerepet játszanak az előző fejezetben említett, a különböző események tipikus részeseményeire és szerepeire vonatkozó forgatókönyvek. A forgatókönyvek teszik lehetővé, hogy a befogadó pusztán egy-egy részesemény explicit nyelvi megjelenítéséből következtessen teljes eseménysorokra. Valójában a narratológiai vizsgálatokban leírt különféle történetsémák is forgatókönyveknek tekinthetők. Például Propp (1995 [1928]) az orosz varázsmesék tipikus forgatókönyvét írja le, de említhetnénk Frye (1998 [1957]) modelljét is, aki az irodalom négy fő cselekménytípusaként a románcot, a tragédiát, a komédiát és a satírárt adja meg. Kognitív nyelvészeti keretben ez utóbbiak úgyszintén a szépirodalmi narratívák létrehozását, illetve értelmezését meghatározó legalapvetőbb, legtipikusabb forgatókönyvekként értelmezhetők. Megjegyzendő, hogy a különböző típusú történetsémák nemcsak a hétköznapi tapasztalataink szervezésében, illetve a szépirodalmi szövegek létrehozásában és értelmezésében, hanem a tudományos gondolkodásban is fontos szerepet játszhatnak. Egy adott metanarratíva megszabhatja, hogy egy tudományos téma kapcsán mit milyen módon mondunk el (lásd Bruner 1999 [1986]). A narratívák tehát a humán- és társadalomtudományokban hasonló szerepet játszhatnak, és hasonló módon működhetnek, mint a Kuhn (2000 [1962]) által vizsgált paradigmák a természettudományokban.

A dolgozatban nagymértékben támaszkodom Tátrai (2011) funkcionális kognitív nyelvészeti keretben kidolgozott modelljére, amely a narratíva befogadása során megképződő diskurzusvilágnak három szféráját különíti el: a történet fizikai világát, a történet társas világát és a történet mentális világát. „Az elbeszélte események térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét,

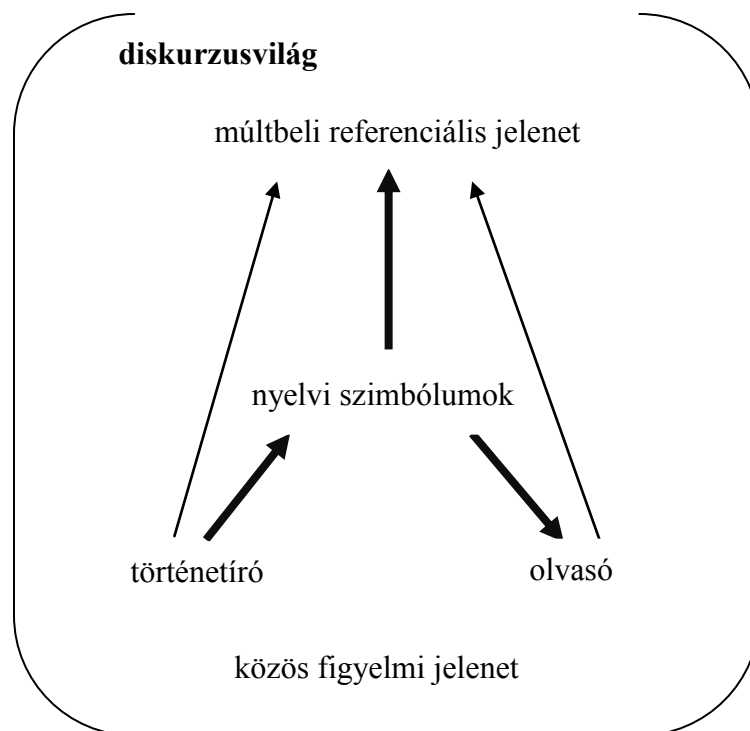
amelyben bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre” (Tátrai 2011: 179). A történet fizikai világa szorosan összekapcsolódik a történet társas világával, hiszen „a szereplők nem egyszerűen csak a történet terében és idejében megjelenő fizikai entitások, hanem egy társas viszonyrendszernek is a részesei. A többiekkel társas viszonyokat alakítanak ki, illetve tartanak fenn, és a történetmondónak ezeket a társas viszonyokat ugyanúgy meg kell jelenítenie valamilyen módon, mint a térbeli és időbeli viszonyokat” (Tátrai 2011: 183). A történetben a fizikai és a társas világ mellett az egyes szereplők gondolatai, érzései, cselekvéseik belső motivációi is reprezentálódhatnak. A történetmondó a szereplők belső történéseinek a megjelenítésével alkotja meg a történet mentális világát.³⁴

A történet fizikai, társas és mentális világának a megjelenítésében központi szerepet játszanak a kontextusfüggő kiindulópontok: a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma. A referenciális központból történik a tér-, az idő- és a személyközi viszonyoknak a nyelvi megjelenítése, a tudatosság szubjektuma pedig „azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a beszéd) kötődik” (Tátrai 2011: 215, lásd még Tátrai 2005, Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997). A referenciális központ és a tudatosság szubjektuma alapesetben maga a megnyilatkozó, azaz a narratíva fizikai, társas és mentális világa alapesetben a narrátor nézőpontjából konceptualizálódik. Ugyanakkor, ahogyan azt alább, a történelmi tárgyú narratívák részletesebb leírása során bemutatom, a referenciális központ és a tudatosság szubjektuma át is helyeződhet a történet valamely szereplőjére. Ebben az esetben a történet fizikai, társas vagy mentális világának bizonyos aspektusai nem a narrátor, hanem valamelyik szereplő nézőpontjából jelenítődnek meg.

³⁴ A történet mentális világa kapcsán érdemes utalni Mushin (1998: 324–326) megközelítésére, aki az információtartalom szempontjából a történet nyilvános és privát szféráját (public vs. private domain) különbözteti meg. Az előbbibe tartoznak azok az információk, amelyek mindenki számára tudhatóak, illetve megtapasztalhatóak, az utóbbiba pedig a történet bizonyos szereplőinek a gondolatai, észlelései, vagyis azok az információk, amelyek csak egy adott szereplő számára ismertek.

3.3. A történelmi tárgyú narratív diskurzusok kognitív nyelvészeti leírása

A nyelv elsődlegesen interszubjektív, megismerő használatának a 2.3. részben kifejtett modellje a történelemről szóló nem fiktív diskurzusok esetében is alkalmazható. Ezekben a diskurzusokban olyan világrepresentációkat hozunk létre, amelyekről feltételezzük, hogy a múlt egy jelenetsorának valamilyen többé-kevésbé reális értelmezését adják (vö. Mink 2003 [1987]: 131–132). A nyelvi megismerés triadikus viszonyrendszerét alapul véve a történelemről szóló szövegek egy olyan közvetett interakció keretében értelmezhetők, amelyben a szerző a nyelvi szimbólumok segítségével ráirányítja a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét egy feltételezett múltbeli referenciális jelenetsorra. A 2. fejezet 1. ábrája alapján ezt a viszonyrendszert az alábbi módon ábrázolhatjuk.

1. ábra. A történelmi tárgyú nyelvi interakciók modellje

A történelmi tárgyú szövegek referenciáját a beszédesemény idejétől és gyakran a terétől is távol lévő események és entitások adják. Ezek a múltbeli események és entitások a diskurzus résztvevői számára közvetlenül nem figyelhetők meg, és általában egy korábbi közvetlen megfigyelési eseményre vonatkozó emlék formájában sem idézhetők fel. A diskurzus résztvevői a szöveg koherens mentális reprezentációjának a kialakítása során így jobban rá vannak utalva magára a narratív szövegre, mint például egy olyan hétköznapi tárgyú narratíva esetében, ahol egy közeli barátunk meséli el az előző napi találkozását egy másik barátunkkal egy általunk is jól ismert szórakozóhelyen. Az utóbbi esetben a narratív világ mentális reprezentációjának a kialakítása során nagyobb mértékben támaszkodhatunk a saját tapasztalatainkra, aminek következtében az elbeszélő megteheti, hogy a narratíva számos elemét nyelvileg kifejtetlenül hagyja.

A történelmi tárgyú narratívák létrehozása egy faktuális beszédesemény keretében zajlik. Faktuális beszédeseménynek azokat beszédhelyzeteket tekintem, amikor a megnyilatkozó célja nem egy fiktív történet elmondása, hanem egy reális, a valóságnak megfelelő eseménysor elbeszélése, a befogadó elvárása pedig az, hogy egy ilyen eseménysorról való beszámolót fog hallani. A faktuális beszédesemények jellemzője, hogy a megnyilatkozó csak arról számolhat be, amiről saját, közvetlen vagy közvetett tapasztalata van. Közvetett tapasztalatnak tekinthetők mindazok az elbeszélések, amelyek úgyszintén egy faktuális beszédesemény során hangzottak el. Történelmi tárgyú narratívák esetében – amennyiben nem a közelmúlt a tárgya az elbeszélésnek – elsősorban a közvetett tapasztalatok kerülnek előtérbe, azaz mások történettudományos vagy forrásértékkel bíró elbeszélései. A történettudományos módszerek tulajdonképpen azokat az eljárásokat rögzítik, amelyek révén megbízhatónak tekinthető közvetett tapasztalatokhoz juthatunk.

A faktuális beszédeseménytől megkülönböztetem a Tátrai (2013) által leírt faktuális narratív sémát. A faktuális narratív séma arra az elbeszélési módra vonatkozik, amelynek során a történetben előtérbe kerül „a beszédesemény (közös figyelmi jelenet) és az elbeszélő esemény (referenciális jelenet) közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat” (Tátrai 2013), vagyis nyelvileg hangsúlyossá válik az, hogy a beszédesemény és az elbeszélő események ugyanahhoz a világhoz tartoznak. A faktuális narratívákban megjelenő narrátor csak a korlátozott megismerői horizontján keresztül férhet hozzá a történet világához, vagyis nyelvileg jelölődik, hogy szemben egy

mindentudó narrátorral, csupán arról számolhat be, amit saját maga valamilyen módon megtapasztalt vagy kikövetkeztetett. A faktuális narratív séma történetmondójának a korlátozott megismerői horizontjára utalnak például a narrátor következtetési folyamatait előtérbe állító és a mondatban leírt eseményeket hipotetikussá tevő módosítószavak az alábbi, Rubiconból származó példákban.

- (1a) A román küldöttek a tanácstalan ember benyomását keltő Nagy Imrét inkább arról akarták meggyőzni, hogy a Varsói Szerződés alapján kérjen segítséget a Szovjetuniótól. **Valószínűleg** még nem hallották, hogy a magyar kormány – igaz egyoldalúan – felmondta a szocialista országok védelmi egyezményét.³⁵ (CD17 Vida István 1993)
- (1b) Másfelől **úgy tűnik**, hogy Catilina csak nagyon tessék-lássék módon vett részt az akcióban [ti. a fegyveres hatalomátvétel megkísérlésében], s ezzel maga is hozzájárulhatott a puccs kudarcához. A későbbi fejlemények ugyanis azt bizonyítják, hogy Catilina – **feltehetőleg** Sulla példáján is okulva – lehetőleg nem kívánt törvénytelen eszközökkel élni, hanem a hagyományos módon, az „alkotmányos előírásoknak megfelelően” szeretett volna eljutni a politikai hatalom csúcsára. (CD17 Havas László 1995)

Az (1) szövegrészletekben szereplő, félkövérrel kiemelt módosítószavak a narrátor mentális tevékenységét helyezik a figyelem előterébe, az ő következtetési folyamatait, valószínűsítését jelzik a múltbeli eseményekre, állapotokra vonatkozóan. Ezek a múltbeli események, állapotok a módosítószavak következtében nem fennállókként, hanem csupán valószínűsíthetőkként konceptualizálódnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a történelmi elbeszélések faktuális beszédeseményéből nem feltétlenül következik a faktuális narratív séma (erőteljesebb) megjelenése a narratívában. Például az általam vizsgált tankönyvek elbeszéléseiben nyelvi szinten egyáltalán nem kerül előtérbe a narrátor korlátozott történetmondói pozíciója. Ezekben a narratívákban a megkonstruált

³⁵ A példákban szereplő kiemelések minden esetben a szerzőtől származnak. Egymondatos idézetek esetén a példa végén szereplő pontot elhagytam. Amennyiben egy mondatnál hosszabb szöveget idézek, és az idézet a mondat végével fejeződik be, feltüntetem a mondatvégi pontot.

narrátor sokkal inkább a fikcionális narratívák mindentudó elbeszélőire hasonlít (a fikcionális narratív sémáról lásd Tátrai 2013).

A dolgozatban vizsgált történelmi tárgyú narratívákban – a beszédesemény faktuális jellege ellenére – a múlt idő használatán kívül a narrátor nézőpontjából történő deiktikus utalás csak nagyon korlátozott mértékben valósul meg. Ennek egyrészt oka lehet a faktuális narratív sémának az említett háttérbe szorulása, másrészt a beszédesemény és az elbeszélő múltbeli események közötti időbeli és térbeli távolság, illetve a szöveg szerzője és olvasója közötti időbeli és térbeli távolság. A szövegekben megjelenő deiktikus elemek általában a referenciális központnak a narrátorról a történet valamely szereplőjére való részleges áthelyezése révén a szereplők nézőpontjából jelenítik meg az elbeszélés fizikai világát, azaz a tér- és időviszonyokat (a referenciális központ áthelyezéséről lásd Sanders–Spooren 1997, Tátrai 2011: 175–177). Ezt láthatjuk az alábbi példákban is.

- (2a) [Caesar] Először Hispaniában győzte le a vezér nélküli légiókat, majd Kr.e. 48-ban a görögországi Pharszalosznál került sor a döntő ütközetre. **Itt** Caesar létszámra kisebb, de gyakorlottabb és jobban vezetett serege győzött. Pompeius Egyiptomba menekült, de **ott** meggyilkolták, mivel nem akartak összetűzést Róma új urával, Julius Caesarral. (Száray 2004: 124)
- (2b) **Estére** 150 ezer szövetséges katonát tettek partra, akiknek nagy veszteségek árán sikerült hídfőket létesíteniük (Salamon 2004: 157)

A (2a) szövegrészben két térdeixis is megjelenik, az *itt* és az *ott*. A Pharszaloszra vonatkozó *itt* közelre mutató térdeixis a referenciális központnak a szövegtopik funkcióban lévő Caesarra, illetve a seregére való részleges áthelyeződését mutatja, hiszen az *itt* deixis nem a történetmondó, hanem Caesar és a serege nézőpontjából válik értelmezhetővé. A Pompeius kapcsán megjelenő *ott* távolra mutató névmás viszont nem Pompeius nézőpontjából jeleníti meg a helyviszonyokat. Az *ott* deixis egyaránt értelmezhető az elbeszélő közelebbről nem meghatározott kiindulópontjából, illetve Caesar (serege) nézőpontjából is. Hasonlóan, a (2b) megnyilatkozásokban szereplő *estére*

idődeixis sem a történetmondó referenciális központjából, hanem annak részleges áthelyezésével a megnyilatkozás szereplőinek a nézőpontjából nyer értelmet.

A történelmi tárgyú narratívákban nemcsak a referenciális központ, hanem a tudatosság szubjektuma is áthelyeződhet a narrátorról valamelyik szereplőre (a tudatosság szubjektumáról lásd Tátrai 2017: 940–942, Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997).

- (3) I. Lipót **úgy gondolta**, hogy a magyarokban nem bízhat többé. Német zsoldosokat telepített a fontosabb várakba. (Horváth–Hámori 2010: 167)

A (3) megnyilatkozásban a tudatosság szubjektuma a narrátorról a referenciális jelenetnek az egyik szereplőjére, I. Lipótra helyeződik át, azaz az első mondat második tagmondatában szereplő információ nem a narrátor, hanem I. Lipót kognitív tevékenységéhez kötődik (a tudatosság szubjektumának a narratíva szereplőire történő áthelyezésével a dolgozat 7. és 8. fejezete részletesen foglalkozik).

Míg a történelmi tárgyú diskurzusokban általában nyelvileg csak ritkán kerülnek előtérbe a kontextusfüggő kiindulópontok, vagyis ezeknek a diskurzusoknak a sikeres létrehozása és értelmezése során az interakció résztvevőinek csak ritkán kell prototipikus deiktikus elemekhez kapcsolódóan a beszédhelyzet fizikai és társas világára utaló ismereteiket mozgósítaniuk, addig a kontextualizáció során számos, a diskurzus tárgyához kapcsolódó, tudáskeretként, illetve forgatókönyvként működő ismeretet kell aktiválniuk. Ezek a korábbi történelmi tárgyú megnyilatkozásokból szerzett ismeretek vonatkozhatnak specifikusan a diskurzus szűk témáját adó eseményekre, eseménytípusokra, illetve az ezekben résztvevő entitásokra, de vonatkozhatnak a történelem „mibenlétéről”, „menetéről” szerzett, többnyire kulturálisan öröklődő általánosabb elgondolásokra is.

- (4) Trianon hatása a Kárpát-medence etnikai folyamataira (Tátrai Patrik 2010)³⁶
- (5) Napóleon legyőzte az osztrákokat (Szárnyas 2013b: 40)

³⁶http://www.rubicon.hu/megrendelhető/termék_cikkek/tatrai_patrik_trianon_hatasa_a_karpat_medence_etnikai_folyamataira/31/7/1#1 (a letöltés ideje: 2018. 12. 17.)

Például a Rubicon folyóiratban szereplő (4) cikkcím sikeres értelmezéséhez aktiválnunk kell a Trianonhoz kapcsolódó tudáskeretet. Amennyiben nem rendelkezünk azzal az ismerettel, hogy Trianon egy hely, ahol megkötötték az első világháborút lezáró békét, amelynek eredményeképpen Magyarország területének jelentős részét elcsatolták, akkor nem tudnánk értelmezni a (4) megnyilatkozást, azaz sem a HELY AZ OTT VÉGBEMENŐ ESEMÉNY HELYETT metonímiát nem aktiválnánk, sem a békekötés és az azt követő magyar külpolitika közötti kauzális viszonyt nem tudnánk megteremteni (a trianoni békekötéshez kapcsolódó metonimikus konceptualizációkról lásd Putz 2015). Az (5) mondat értelmezéséhez szükséges az eseményben résztvevő entitásokhoz, azaz a Napóleonhoz, és az osztrákokhoz kapcsolódó tudáskeretek bizonyos összetevőinek a mozgósítása. Ezek a mozgósítandó ismeretek a következők: 1. Napóleon hadsereggel rendelkező uralkodó volt; 2. Az osztrákok hadsereggel rendelkező csoport voltak. Ezen ismeretek mozgósítása szükséges ahhoz, hogy az (5) mondatban megjelenő szereplőket metonimikusan értelmezhesük, azaz úgy, mint amelyek egyben egy-egy hadseregre is utalnak.

A (6)-ban szereplő metaforikus nyelvi kifejezések egy-egy eseménytípusra utalnak.

- (6) a gazdaság összeomlott; a birodalom darabokra hullott; a társadalmi feszültségek nőttek

Ezek az eseménytípusok, illetve az őket megnevező nyelvi kifejezések meglehetősen tipikusak történelmi tárgyú narratívákban. A kifejezések megfelelő értelmezéséhez nem elegendő a forrástartományokhoz tartozó ismereteink előhívása, az eseménytípusok megértéséhez specifikusabb, kifejezetten a történelmi és politikai tárgyú narratív diskurzusokban konvencionalizálódott, az eseménytípusok lefolyására és az abban résztvevő entitásokra vonatkozó forogatókönyveket kell előhívunk. A *gazdaság összeomlott* kifejezéssel jelölt eseménytípus értelmezéséhez például aktiválhatunk egy olyan forogatókönyvet, amelynek része lehet az ipari termelés visszaesése, a kereskedelem export-import mérlegének a felborulása, az adóbevételek csökkenése stb. A *birodalom darabokra hullott* kifejezés megfelelő értelmezése egy olyan forogatókönyv aktiválását teszi szükségessé, amelyben egy egységes állami igazgatás alatt álló terület több kisebb, eltérő vezetés alatt álló, adott esetben egymással konfliktusban lévő államra esik szét. A *társadalmi feszültségek megnövekedése* egy olyan eseménytípus, amit csak akkor

érthetünk, ha aktiváljuk azokat az ismereteinket, miszerint egy társadalom általában különböző, sok esetben egymással szembenálló érdekeltségű csoportból áll, és ezek között a csoportok között az érdekellentétek növekedhetnek, ami adott esetben erőszakos cselekményekhez is vezethet.

Ahogy arra az előző fejezetben részletesebben kitértem, a kognitív nyelvészet a nyelvet alapvetően perspektivikus természetűnek tekinti. A nyelvi megnyilatkozások mindig valamilyen szemszögből konstruálják meg a tárgyukat oly módon, hogy bizonyos jellemzőket kiemelnek, míg másokat elfednek. Ez a történelmi tárgyú szövegek esetében sincsen másképp. Az egyes történelmi eseményeket eltérő nyelvi szimbólumok használatával számtalan módon meg lehet konstruálni.

- (7a) Mátyás jelentősen megemelte a jobbágyok adóterheit.
- (7b) A jobbágyok adóterhei jelentősen megemelkedtek.
- (7c) Mátyás alatt jelentősen megemelkedtek a jobbágyok adóterhei.

A (7a) és a (7b) megnyilatkozás az eltérő igékhez kapcsolódó eltérő szintaktikai szerkezetek révén konstruálja meg ugyanazt a múltbeli referenciális jelenetet más módon. Míg a (7a) megnyilatkozásban a történetekért felelős ágens áll a figyelem előterében, addig a (7b) megnyilatkozásban a (7a) páciense kerül a figyelem középpontjába, és az előző mondat ágense implicit marad. A (7c) mondat a (7a) és a (7b) mondathoz képest egy köztes esetet képvisel, a mondatban megjelenő eseményhez nem tartozik olyan ágens, amely az eseményért felelős, hiszen a *megemelkedik* igének nincsen ágensi vonzata, ugyanakkor a *Mátyás* tulajdonnév szabad bővítmény részeként való megjelenése sugallhatja az uralkodó tevékeny részvételét a történések alakításában.

- (8a) Szulejmán legyőzte a magyar seregeket.
- (8b) A magyar seregek vereséget szenvedtek Szulejmántól.

A (8a) és a (8b) mondatokban egyaránt megjelenik az esemény ágense (SZULEJMÁN) és páciense (MAGYAR SEREGEK). Azonban míg a (8a) mondatban SZULEJMÁN az alany és a mondattopik, és így ő áll a figyelem előterében, addig a (8b) mondatban az alany és a

mondattopik pozíciójába, és ily módon a figyelem középpontjába a MAGYAR SEREGEK kerülnek.

3.4. A történelmi tárgyú narratívák szereplői

A történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a konceptualizálása során a megnyilatkozó az esetek jelentős részében személyek és csoportok alternatív konceptualizációiból választhat. Ennek oka az, hogy a társadalmi térben cselekvő, illetve a cselekvéseket elszenvedő szereplőkről többnyire úgy gondolkodunk, mint amelyek valamilyen (absztraktabb) csoportnak a tagjai. Ezen szereplők cselekvéseire ily módon jellemzően úgy tekintünk, mint amelyek különböző (absztraktabb) csoportok céljainak a megvalósulását szolgálják. A társadalmi térben cselekvő, csoportként elgondolt szereplőkről emellett nem csupán azt feltételezzük, hogy náluk absztraktabb csoportok részeként tevékenykednek, hanem azt is, hogy kisebb csoportokat foglalnak magukba, amelyek konkrét személyekből állnak. Ily módon egy társadalmi cselekvés ágenseként, illetve elszenvedőjeként megjelölhetünk konkrét személyeket, a személyeket magukban foglaló csoportokat, illetve csoportokat magukban foglaló még kiterjedtebb, még absztraktabb csoportokat is. A szereplők személyként és különféle absztraktsági szinten elgondolt csoportokként megvalósítható alternatív konceptualizációit, illetve ezeknek a konceptualizációknak a megfelelő befogadói értelmezését tehát a társadalmak kapcsán mozgósított tudásunk teszi lehetővé: az a tudásunk, hogy a társadalom tagjai csoportokat alkotnak, a csoportok pedig még kiterjedtebb, absztraktabb csoportoknak az alcsoportjai.

Hangsúlyozandó, hogy a szereplők személyekre és különböző kiterjedtségű csoportokra vonatkozó alternatív konceptualizációs lehetőségei nemcsak a történelmi tárgyú diskurzusok esetében jelennek meg, hanem minden olyan diskurzus esetében, amelynek témája nem a hétköznapi, hanem a társadalmi térben megvalósuló cselekvések leírása. Így például a történelmi tárgyú narratívákhoz hasonlóan a megnyilatkozó a jelenkor bel- és külpolitikai eseményeit bemutató diskurzusok esetében is személyekre, illetve különböző kiterjedtségű csoportokra vonatkozó alternatív konceptualizációkból választhat egy adott szereplő megjelenítésekor, és feltételezheti, hogy a befogadó ezeket a konceptualizációkat a társadalmak működéséről való ismeretei révén megfelelő módon tudja értelmezni. A dolgozatnak tehát nem célja, hogy a szereplők konceptualizálása

alapján éles határvonalat húzjon a történelmi tárgyú és más, például politikai tárgyú narratívák között. Könnyen lehet, hogy a történelmi tárgyú narratívák mellett a politikai témájú diskurzusokra, illetve további diskurzustípusokra is érvényesek a dolgozatban feltárt, a szereplők megkonstruálására vonatkozó sémák. Ez a dolgozat azonban csupán a történelmi tárgyú narratívákat vizsgálja.

A történelmi tárgyú narratívák szereplői, azaz a múltbeli társadalmi cselekvéseket megvalósító és elszenvedő entitások nagyon sokszor valamilyen absztraktabb csoportként jelennek meg.

- (9a) A szicíliai gazdag görög városállamokat Észak-Afrika legerősebb állama, **Karthágó** is meg akarta hódítani (Filla 1997: 108)
- (9b) Ezért **Róma** a nyugati katolikus keresztény hitre tért **frankoktól**, nevezetesen Kis Pippintől kért segítséget (Száray 2004: 166)
- (9c) Az **osztrákok** 1815-ben Észak-Itáliát (Velence, Milánó) is megszerezték, s energiáikat lekötötte soknemzetiségű birodalmuk egybentartása (Bihari 2000: 24)
- (9d) Az orosz hadsereget megtörni ugyan nem sikerült, de a **Monarchia** első jelentősebb katonai sikerének hatására **Bulgária** rászánta magát arra, hogy a **központi hatalmak** oldalán belépjen a háborúba (Dupcsik–Répárszky 2007: 12)
- (9e) A **genovaiak** Bizáncban építettek ki előnyös kapcsolatokat, ami felkeltette a nagy vetélytárs, **Velence** féltékenységét (Száray–Szász 2005: 214)
- (9f) Az **USA**, tartva az elhúzódó harcoktól, az atombomba bevetéséről döntött (Dupcsik–Répárszky 2007: 133)
- (9g) A megerősödő **rendi monarchiák** az egyházfővel szemben egyre inkább érvényesíteni tudták érdekeiket a politikai életben (Száray–Szász 2005: 79)

A fenti példákban félkövérrel kiemelt szereplők absztrakt csoportokként konceptualizálódnak. Ezen konceptualizációk esetében könnyen megalkothatóak lennének kevésbé absztrakt, szűkebb csoportokra, illetve konkrét személyekre vonatkozó alternatív szereplőkonceptualizációk, hiszen a társadalmakról, illetve a történelemről való

általános tudásunk alapján a csoportok által megvalósított cselekvések értelmezhetők úgy, mint amelyeket valójában a megnevezett csoport egy alcsoportja vagy a csoportok konkrét tagjai, illetve vezetői hajtanak végre. Például a (9a) esetében a hódítás szándékát köthetnénk a Karthágót vezető politikai elithez vagy annak konkrét, vezető személyiségeihez. Ugyanígy a (9b) esetében a segítségkérés aktusát köthetnénk a Rómát és a frankokat irányító csoportokhoz vagy éppen konkrét személyekhez. A félkövérrel kiemelt szereplőmegnevezések létrehozását és értelmezését a KITERJEDTEBB CSOPORT A SZŰKEBB CSOPORT HELYETT, illetve a CSOPORT ANNAK TAGJA/VEZETŐJE HELYETT metonímia motiválja (a szereplők metonimikus konceptualizálásának a részletes leírását lásd a 4. fejezetben).

Láthatjuk, hogy a fenti példákban olyan nagymértékben absztrakt rendszerek, mint népek, államok, szövetségi rendszerek viselkednek személyek módjára (vö. Lakoff 1991). Érdekeik vannak, féltékenyek egymásra, rászánják magukat valamilyen döntésre, segítséget kérnek vagy éppen félnek bizonyos eshetőségektől. Vagyis olyan entitások, amelyek gondolkodnak, éreznek, és saját célokkal rendelkeznek, illetve céljaik érdekében bizonyos módon cselekszenek. Az így konceptualizált elvont entitások egységes egészként tűnnek fel, olyan ágensekként, amelyek bensőleg koherens szubjektumok módjára viselkednek. Ez a fajta konceptualizáció elfedi azt, hogy ezek az absztrakt csoportok gyakran egymással feszültségben lévő alcsoportokból állnak, és hogy az egyes csoportokban önálló, saját véleménnyel és célokkal rendelkező individuumok vannak. Például a (9d)-ben arról értesülünk, hogy *Bulgária rászánta magát arra, hogy a központi hatalmak oldalán belépjen a háborúba*. De vajon tényleg Bulgária szánta rá magát erre, vagy esetleg a Bulgáriát irányító elit, illetve annak egy része? A (9e)-ben azt olvashatjuk, hogy a genovaiak bizánci kapcsolatépítése felkeltette Velence féltékenységét. De vajon nem csak a genovai elit, illetve annak egy része épített kapcsolatokat, és ezt nem csupán a velencei elit, illetve annak egy része figyelte féltékenyen?³⁷

A történelmi tárgyú narratívák szereplői természetesen nemcsak különböző kiterjedtségű, illetve absztraktságú csoportok, hanem személyek is lehetnek. Ahogyan csoportok esetében, úgy a személyek esetében is könnyen megalkothatóak alternatív,

³⁷ Érdemes megjegyezni, hogy az absztrakt rendszerek személyekhez hasonló szereplőkként való megjelenítését erősíti a jogrendszer is. A magyar jogban a *jogi személy* terminus teszi lehetővé, hogy az állam, illetve egyesületek, vállalatok, alapítványok stb. jogilag személyként értelmeződjének (Ptk. 3:4-3:406. §§). Ugyanígy teszi lehetővé a nemzetközi diplomácia is, hogy az egyes országok személyekként állást foglaljanak, hadat üzenjenek, szankciókat vezessenek be stb.

ezúttal különböző csoportokra vonatkozó konceptualizációk, azaz a társadalomról és a történelemről való tudásunk alapján a megnyilatkozásokban szereplő cselekvéseket nemcsak egy személy, hanem egy, a személyt magában foglaló csoport teljesítményeként is értékelhetnénk.

- (10a) **Nagy Sándor** több évig tartó harcban legyőzte a perzsákat (Filla 1997: 95)
- (10b) **Bem** augusztus 9-én Temesvárnál megütközött **Haynauval** (Bihari 2000: 121)
- (10c) A tartomány egészének meghódítása **Augustus** nevéhez fűződik, aki véres harcokban törte meg a pannon törzsek ellenállását (Száray 2004: 155)
- (10d) **Theodosius** császár kiegyezett a gótokkal, s elismerte őket szövetségesnek (Száray 2004: 153)
- (10e) **Erzsébet** bátorította az egyre jelentősebb angol tengeri kereskedelmet (Száray–Szász 2005: 139)
- (10f) A húszas évek végén **Sztálin** elérkezettnek látta az időt a NEP felszámolására, és az „igazi” szocialista rendszer felépítésére (Dupcsik–Répárszky 2007: 55)
- (10g) A tavaszi hadjárat magyar sikerei ugyanakkor arról győzték meg **Ferenc Józsefet**, hogy Birodalmának ereje kevés a magyar forradalom és szabadságharc leverésére. Ezért **I. Miklós** orosz cárhoz, „Európa Zsandarához” fordult, s tőle kért segítséget. (Helméczy 2002: 92)

A fenti példákban az események nyelvileg mindig egy személyhez kapcsolódnak, aki azokat véghezviszi a saját erejéből. A (10a), (10b) és (10c) esetekben az egyes harci cselekmények a hadsereg irányítójának cselekedeteiként konceptualizálódnak. A (10c) példa jól mutatja, hogy a konceptualizációnak ezt a módját az sem gátolja meg, hogy az irányító, Augustus térben távol volt a harcok színhelyétől (vagyis nem tartózkodott Pannóniában). Bár a hadseregek vezetői fontos szerepet játszanak a háborús események kimenetelében, a három példa eseményeinek a szereplőiként megjelölhetnénk magát a hadsereget is, vagy akár egy még kiterjedtebb csoportot, például egy népet. Ugyanez elmondható a (10d)–(10g) szövegrészletekről is. Az ezekben megjelenő szereplőknek megalkothatóak az alternatív konceptualizációi oly módon, hogy az eseményeket nem egy

adott személyhez, hanem egy azt magában foglaló csoporthoz, például egy hatalmi elithez vagy egy egész néphez kötjük. A félkövérrel kiemelt szereplőmegnevezések létrehozását és értelmezését a VEZETŐ A CSOPORT HELYETT metonímia motiválja (a szereplők metonimikus konceptualizálásának a részletes leírását lásd a 4. fejezetben).

A (10) példákra is jellemző, hogy úgy konstruálnak meg egy múltbeli referenciális jelenetet, hogy bizonyos aspektusok kiemelésével párhuzamosan más aspektusokat elfednek. Bár a gótokkal való kiegyezés jogi aktusának a résztvevője minden bizonnyal maga Theodosius császár volt, a kiegyezés létrejövedele feltehetőleg nem csupán az ő személyes érdeme (10d), ahogyan az angol kereskedelem fellendítése sem csupán Erzsébet egyéni teljesítménye (10e). A (10f) megnyilatkozásban szereplő Sztálin sem egyedül számolta fel a NEP-et, és építette fel az *igazi szocialista rendszert*, és bár a segítségkérés jogi aktusa ténylegesen Ferenc Józsefhez kötődött, a mélyebb történelmi ismeretekkel nem rendelkező olvasó is joggal feltételezheti, hogy a tizenkilenc éves uralkodó nem egyedül hozta meg a politikai döntéseket (10g). Ezekben a megnyilatkozásokban tehát sok esetben egy csoport (pl. hadsereg, kormányzat) tevékenysége, teljesítménye jelenik meg úgy, mint egy személynek a cselekedete. A dolgozat további részében az ilyen típusú szereplők megnevezésére a *történelmi személyiség* terminust használom. A történelmi személyiségek tehát a történelmi tárgyú narratívák azon személyként konceptualizálódó szereplői, akiknek a megnevezései metonimikusan valamilyen csoportra is utalnak.

Hangsúlyozandó, hogy a dolgozat nem annak kíván utánajárni, hogy egy adott esemény cselekvőjeként megnevezett szereplő mennyire igazolható a történelmi források alapján. A fentiekben csupán arra mutattam rá, hogy a történelmi események konceptualizálása során a megnyilatkozó különböző alternatívák közül választhat. Ezek a választható alternatívák magukba foglalják a történelmi személyiségtől az egészen absztrakt csoportokig, a különféle népekig, államokig terjedő szereplőkonceptualizációkat. Természetesen a megnyilatkozó választása az esetek jelentős részében nem tudatos. A dolgozat egyik fő kérdése pont az, hogy melyek azok a sémák, amelyek befolyásolják, motiválják a megnyilatkozó sok esetben tudattalan választásait a szereplők megkonstruálása során.

3.5. Összefoglalás

A fejezet a történelmi tárgyú narratívák kognitív nyelvészeti értelmezése kapcsán a következő fontosabb megállapításokra jutott:

- A történelemről szóló szövegek egy olyan közvetett interakció keretében értelmezhetők, amelyben a szerző a nyelvi szimbólumok segítségével ráirányítja a tőle térben és időben távol lévő olvasója figyelmét egy feltételezett múltbeli referenciális jelenetsorra, amelyről a diskurzus résztvevői általában csak közvetett tapasztalatokkal rendelkeznek.
- A történelmi tárgyú narratívák egy faktuális beszédeseményben hangzanak el, de nem feltétlenül kerül előtérbe bennük a faktuális narratív séma, azaz annak nyelvi jelölése, hogy a történetmondó csak a korlátozott megismerő horizontján keresztül férhet hozzá a narratíva világához.
- A történelmi tárgyú narratívákban a beszédszituáció fizikai és társas világára vonatkozó kontextusfüggő kiindulópontok nyelvileg csak ritkán kerülnek előtérbe.
- A történelmi tárgyú narratívák megértése során számos, a diskurzus témájára vonatkozó, tudáskeretként és forгатókönyvként előhívott ismeretet mozgósítunk.
- Egy történelmi eseményt különböző nyelvi szerkezetek különböző módon konstruálnak meg. A történelmi tárgyú narratívák a múlt különböző időszakainak, eseménysorainak a konstrukciói.
- A történelmi tárgyú narratívák szereplői különböző kiterjedtségű és absztraktságú csoportok és történelmi személyiségek, azaz olyan személyek, akiknek a megnevezései metonimikusan egy csoportra is utalnak. A megnyilatkozó egy történelmi esemény szereplőjének a megkonstruálása során ezen alternatív konceptualizációs lehetőségek közül választ.

4. A szereplők megkonstruálásának lehetőségei

A fejezet a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a különböző típusú metonimikus konceptualizációit mutatja be részletesen, ezúttal a megnyilatkozó konstruáló tevékenysége mellett nagyobb hangsúlyt fektetve a befogadó értelmező tevékenységére is (a fejezet előzményei Horváth 2014a és 2014b). A 4.1. rész a nem prototipikus metonímiákkal foglalkozik. A történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a metonimikus megjelenítései is a nem prototipikus metonímiák egyik csoportjába, a figyelmi elrendeződésükben atipikus metonímiák közé tartoznak. Amellett érvelek, hogy ezen, a figyelmi elrendeződésüket tekintve atipikus metonímiák a Langacker által vizsgált profil/háttér elrendeződés szempontjai alapján hatékonyabban vizsgálhatók, mint a kognitív metonímiaelmélet hagyományos keretében. A 4.2. rész azt mutatja be, hogy a főnevekként vagy főnévi szerkezetekként megjelenő metonimikus szereplőmegnevezéseken keresztül milyen tipikus módokon konstruálódhatnak meg a történelem szereplői. A 4.3. rész a szereplőket megnevező főneveket, illetve főnévi szerkezeteket már nem önmagukban, hanem az elemi mondatban megjelenő igék vonzataiként vizsgálja, bemutatva azt, hogy az ige szemantikai szerkezetének és a főnév szemantikai szerkezetének az integrálódásával hogyan konstruálódhatnak meg a történelem absztrakt szereplői tudatos létezőként, tárgyszerűen és neutrálisan. A metonimikus konceptualizáció lehetőségei és a tudatos létezőként, tárgyszerűen, illetve neutrálisan megvalósítható konceptualizációs lehetőségek jelölik ki a szereplők megkonstruálásának a két legfontosabb dimenzióját.

4.1. Nem prototipikus metonímiák

A metonímia kategóriájának a körülhatárolása nemcsak a metonímia és a metafora szétválasztása tekintetében, hanem a metonimikus kifejezések és a fogalmi leképezés műveletét nem implikáló esetek, azaz a se nem metonimikus és se nem metaforikus kifejezések elhatárolása tekintetében is problematikus. Barcelona (2011) amellett érvel, hogy a metonímia prototípuselvű kategória, vagyis a metonimikusságnak különböző fokozatai vannak, és ezek a fokozatok kontinuumot alkotnak a metonímia prototipikus megvalósulásai és az egyértelműen nem metonimikus esetek között. Barcelona

ugyanakkor feltételezi, hogy a metonímiának megadható egy olyan általános, sematikus definíciója, amelynek a metonímia legkevésbé prototipikus megvalósulásai is megfelelnek. Barcelona a következőképpen adja meg a metonímiának ezt az általános, a nem prototipikus eseteket is lefedő definícióját:

„A metonímia egy fogalmi tartománynak, a forrástartománynak az aszimmetrikus leképezése egy másik tartományra, a céltartományra. A forrástartomány és a céltartomány ugyanahhoz a funkcionális tartományhoz tartozik és egy pragmatikai funkció köti őket össze, aminek révén a céltartomány mentálisan aktiválódik” (Barcelona 2011: 52).³⁸

Bár a metonímiáról szóló fejezetben röviden utaltam a pragmatikai funkció fogalmának a problematikusságára a metonímia magyarázatában, Barcelona azon elképzelése, miszerint minden metonímiára igaz, hogy az egy fogalmi/funkcionális tartományon belüli aszimmetrikus leképezés, amelynek során a célfogalom aktiválódik, elfogadhatónak tűnik.

Barcelona egyik fontos szempontja a metonimikusság fokozatainak a megállapításában a forrástartomány (= közvetítő fogalom) és a céltartomány (= célfogalom) elkülönülésének mértéke egy adott funkcionális tartományon belül. Minél jobban elkülönül a két tartomány, annál prototipikusabb az adott metonímia. Az alábbi (1) példák jól illusztrálják a metonímia kategóriájának skaláris jellegét.

(1a) This book is a history of Iraq. (Barcelona 2011: 16)

(1b) This book is very large. (Barcelona 2011: 18)

Az (1a) mondatban a *book* főnév jelentésének egy része, a SZEMANTIKAI TARTALOM jelentésösszetevő kerül előtérbe. Az (1b) mondatban a *book* főnév jelentésszerkezetének egy másik összetevője, a KÖNYV MINT FIZIKAI ENTITÁS kerül előtérbe. Barcelona (2011) amellet érvel, hogy a fenti esetek az egész-rész metonímiák kevésbé prototipikus (1a) vagy éppen teljesen periférikus (1b) megvalósulásainak tekinthetők. Bár a *book* szó

³⁸ “Metonymy is an asymmetric mapping of a conceptual domain, the source, onto another domain, the target. Source and target are in the same functional domain and are linked by a pragmatic function, so that the target is mentally activated” (Barcelona 2011: 52).

jelentésszerkezete közvetítő fogalomként egy bizonyos perspektívából aktiválja annak egy részét, a SZEMANTIKAI TARTALOM altartományt (1a), illetve a FIZIKAI JELLEMZŐKRE vonatkozó altartományt (1b), ezek az esetek mégsem tekinthetők prototipikus metonímiáknak, mert a célfogalom nem különíthető el olyan egyértelműen a közvetítő fogalomtól, mint például az ALKOTÓ A MŰ HELYETT típusú metonímiák esetében. Mivel a két fogalmi tartomány nem különül el egyértelműen, a metonímia megjelenése ezekben az esetekben kevésbé feltűnő.

Egy metonímia nemcsak azért lehet kevésbé prototipikus vagy éppen teljesen periférikus, mert a metonímia két fogalmi tartománya kevésbé különül el egymástól. Az alábbiakban a nem prototipikus metonímiák egy további, a dolgozat témájához szorosan kapcsolódó típusát mutatom be, azt az esetet, amikor a metonímiában kapcsolatba kerülő két fogalom figyelmi elrendeződése a tipikustól eltérő. A prototipikus metonímiák olyan fogalmi műveletekként értelmezhetők, amelynek során a közvetítő fogalom mentálisan aktiválja a célfogalmat oly módon, hogy az általa megnyitott perspektívából a célfogalomra irányítja a figyelmet. Prototipikus esetben tehát a metonímia művelete során a kezdetben a figyelem előterében álló kiinduló közvetítő fogalom a figyelem hátterébe, míg a közvetítő fogalom által aktivált célfogalom a figyelem előterébe kerül.

- (2a) András **Kosztolányit** olvas.
- (2b) **Washington** nem nézi jó szemmel az orosz beavatkozást.
- (2c) Amerika nem akar újabb **Pearl Harbort**.

A (2) megnyilatkozásokban megjelenő metonímiák a figyelmi elrendeződés szempontjából (és minden más szempontból is) prototipikusak. A (2a)-ban a metonimikus művelet Kosztolányi személyén keresztül az általa írt műre irányítja a figyelmet. A (2b)-ben ugyanígy, a metonimikus művelet eredményeképpen nem Washington városa, hanem a Washingtonban székelő kormányzat kerül a figyelem középpontjába, a (2c)-ben pedig úgyszintén nem egy helyszín, hanem az ott lezajlott események kerülnek a figyelem középpontjába.

Más a helyzet viszont azon rész-egész, illetve egész-rész metonímiák esetében, ahol egy vezető és a vezető irányítása alá tartozó csoport, illetve egy tágabb és egy annak részeként megjelenő szűkebb csoport kerül egymással metonimikus viszonyba.

(3) A **tábornok** elfoglalta az erődöt.

A (3) mondatban a TÁBORNOK közvetítő fogalomként aktiválja a vezetése alá tartozó SEREGET mint célfogalmat, hiszen a mondatot alapesetben nem úgy értelmezzük, hogy a tábornok teljesen egyedül elfoglalt egy egész erődöt, hanem úgy, hogy a tábornok által kidolgozott haditerv alapján, a tábornok irányítása alatt harcoló sereg foglalta el az erődöt. Ugyanakkor szemben a (2) mondatokban szereplő prototipikus metonímiákkal, a (3)-ban megjelenő VEZETŐ A CSOPORT HELYETT metonímia figyelmi elrendeződése nem prototipikus, mivel a metonimikus művelet eredményeképpen a szóban forgó tábornok nem kerül a figyelem háttérébe, a vezetése alatt harcoló sereg pedig nem kerül a figyelem előterébe. Vagyis a metonímiában a prototipikus figyelmi elrendeződéstől eltérően a közvetítő fogalom áll a figyelem középpontjában, a célfogalom pedig a figyelem háttérében. A (3)-ban megjelenő metonímia nem prototipikus figyelmi elrendeződésére utal a (4) mondat elfogadhatósága.

(4) A **tábornok** elfoglalta az erődöt, majd megházasodott.

A (4) mondatban szereplő *megházasodott* ige értelemszerűen nem a metonímia célfogalmával, a sereggel, hanem a közvetítő fogalommal, a tábornokkal koreferens. A koreferencia azért lehetséges, mert a tábornok személye a metonimikus művelet során a figyelem előterében marad. A figyelmi elrendeződés szempontjából prototipikus metonímiák esetében az ilyen típusú megnyilatkozásokat többnyire helytelennek érezzük. Ezt láthatjuk az (5a) és (5b) példákban is.

(5a) ? **London** megkezdte a védelem megszervezését miután bombatámadások érték.

(5b) ? Az egész **ház** ott volt a lakógyűlésen, ahol kiderült, hogy fel kell újítani.

Az alábbi (5c) mondatban az *olvasta* ige *Weöres Sándor* kapcsán az ALKOTÓ A MŰVE HELYETT metonímiát, majd az *ismerte* ige a név nem metonimikus jelentését hívja elő.

(5c) András **Weöres Sándort** nemcsak olvasta, hanem ismerte is.

Az (5c) mondat humoros jellege az ALKOTÓ A MŰ helyett metonímia prototipikus figyelmi elrendeződéséből ered, amelynek következtében a második tagmondatban a nem metonimikus olvasatra való áttérés stilisztikailag jelöltté válik.

A (6) mondatban úgyszintén a VEZETŐ A CSOPORT HELYETT metonímia jelenik meg.

(6) Az **uralkodó** megreformálta az adórendszert.

A (6) megnyilatkozásban az URALKODÓ közvetítő fogalomként aktiválja a vezetése alatt álló kormányzatot, hiszen az ilyen típusú megnyilatkozások esetében általában feltételezzük, hogy a mondatban leírt esemény nem az elnök teljesen egyéni teljesítménye. Ugyanakkor a (3) példához hasonlóan a metonimikus művelet során az elnök nem kerül a figyelem háttérébe, az általa vezetett kormányzat pedig nem kerül a figyelem előterébe (a (4)-ben bemutatott teszt itt is alkalmazható). Azaz a prototipikus figyelmi elrendeződéstől eltérően a metonímia közvetítő fogalma áll a figyelem középpontjában, a célfogalom pedig a figyelem háttérében.

Nemcsak A VEZETŐ A VEZETÉSE ALATT ÁLLÓ CSOPORT HELYETT metonímia, hanem A CSOPORT A CSOPORT RÉSZÉ/VEZETŐJE HELYETT metonímia is atipikus figyelmi elrendeződést mutat.

(7) A **franciák** megtámadták az angolokat.

A (7) megnyilatkozásban a FRANCIA NÉP közvetítő fogalomként aktiválja a FRANCIA HADSEREGET mint célfogalmat, hiszen a megnyilatkozást nagy valószínűség szerint nem úgy értelmezzük, hogy az összes francia megindult az angolok ellen. Ugyanakkor a közvetítő fogalom a figyelem előterében marad, a célfogalom pedig a figyelem háttérében áll. Erre utal a (8) mondat elfogadhatósága is.

(8) A **franciák** hosszú ideje békében éltek, most mégis megtámadták az angolokat.

A (8) mondatban az első tagmondat a francia nép egészére vonatkozik. Mivel a második tagmondat nem prototipikus metonímiájában úgyszintén a közvetítő fogalomként megjelenő francia nép áll a figyelem előterében, a második tagmondat igéjén megjelenő inflexiót az első tagmondatban szereplő, a francia nép egészére vonatkozó *franciák* megnevezéssel koreferensnek értelmezzük, aminek következtében a megnyilatkozás elfogadható.

Hangsúlyozandó, hogy annak ellenére, hogy A VEZETŐ A CSOPORT HELYETT, illetve a CSOPORT A CSOPORT RÉSZÉ/VEZETŐJE HELYETT fogalmi metonímia a figyelmi elrendezésük miatt nem tekinthető prototipikusnak, a Barcelona által megadott sematikus metonímiadefiníciónak megfelelnek: a közvetítő fogalom aktivál egy vele egy funkcionális tartományban lévő másik fogalmi tartományt, a célfogalmat, amely egy aszimmetrikus leképezés révén a közvetítő fogalom perspektívájából konceptualizálódik. Ugyanakkor mivel ezek a metonímiák nem elemezhetők olyan figyelemirányító műveletekként, amelyek a közvetítő fogalmon keresztül a célfogalomra irányítják a figyelmet, hanem éppen ellenkezőleg, a figyelem középpontjába a metonimikus kifejezésben megjelenő közvetítő fogalmat helyezik, a megragadásukra alkalmasabb eszköz Langacker profilálásfogalma.

A profilálás a nyelvi/fogalmi konstruálás számos módjának az egyike, amely meghatározó szerepet játszik minden nyelvi megnyilatkozás esetében (Langacker 1987: 183–189, 2008: 66–70, lásd még, Verhagen 2007, Bańcerowski 2002). A profilálás fogalma a konceptualizálás azon általános tulajdonságára vonatkozik, hogy az egyes nyelvi kifejezések az általuk előhívott fogalmi tartomány egy altartományát mindig előtérbe állítják, azaz profilálják, míg a fogalmi tartomány többi részét a profilált altartomány háttéréként jelenítik meg.³⁹ A profilálás fogalma szorosan összefügg a figyelemirányulás kérdésével: a fogalmi feldolgozás során ugyanis mindig az adott nyelvi kifejezés profilja áll a figyelem középpontjában. Langacker hangsúlyozza, hogy egy kifejezés szemantikai értéke nem pusztán a háttérként előhívott fogalmi tartományban vagy a profilált

³⁹ Langacker terminológiájában a nyelvi kifejezés által háttérként előhívott, a profilált fogalmi altartományt magában foglaló fogalmi tartomány egésze a fogalmi alap (conceptual base).

altartományban található, hanem azok kombinációjában, azaz egy meghatározott entitásnak egy tágabb konfigurációban való kijelöléséből ered (Langacker 1987: 183).⁴⁰

A profilálás jelenségét jól illusztrálja a *tető* és az *ablak* főnév (a példát van Hoek 2007-ből kölcsönöztem). Mindkét főnév elsődleges jelentésében a háttérként előhívott fogalmi tartomány a HÁZ (mint térbeli, fizikai objektum) fogalom. Ennek a fogalmi tartománynak azonban eltérő altartományát profilálja a *tető*, illetve az *ablak* főnév. A profilálás egy érdekes példájával találkozhatunk a rokonságneveknél (lásd Langacker 1987: 184–186). Ezekben az esetekben a háttérként megjelenő fogalmi tartományt egy kiindulási pontként szolgáló egóhoz képest meghatározott rokonsági háló alkotja, amelynek például az *anya*, az *apa* vagy a *nagybácsi* főnév más-más csomópontjait profilálja. A VEZETŐ A CSOPORT HELYETT, illetve a CSOPORT A CSOPORT RÉSZE/VEZETŐJE HELYETT fogalmi metonímiák esetében a háttérként megjelenő fogalmi tartomány a CSOPORT és a VEZETŐ fogalmi altartományt egyaránt magában foglalja. Ennek a fogalmi tartománynak a metonimikus megnevezés révén profilálódhat a VEZETŐ fogalmi altartománya és a CSOPORT fogalmi altartománya is. A megnevezés által profilált fogalmi altartomány a figyelem előterébe kerül, míg a profilált fogalmi altartomány által metonimikusan aktivált fogalmi altartomány(ok) a figyelem háttérében marad(nak).

A történelmi tárgyú narratívák szereplői általában különféle csoportokat irányító személyek vagy szűkebb csoportok, illetve olyan csoportok, amelyeket személyek vagy szűkebb csoportok irányítanak. Az ezekben a szövegekben megjelenő szereplőkonceptualizációk tehát nagyrészt a figyelmi elrendeződésük tekintetében atipikus metonímiák. A történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplők metonimikus konceptualizálásának a lehetőségeit így a kognitív metonímiaelmélet közvetítő és célfogalom terminusai helyett érdemesebb a profil/háttér megoszlás alapján leírni. A következőkben erre teszek kísérletet.

⁴⁰ “The semantic value of an expression resides in neither the base nor the profile alone, but only in their combination; it derives from the designation of a specific entity identified and characterized by its position within a larger configuration” (Langacker 1987: 183).

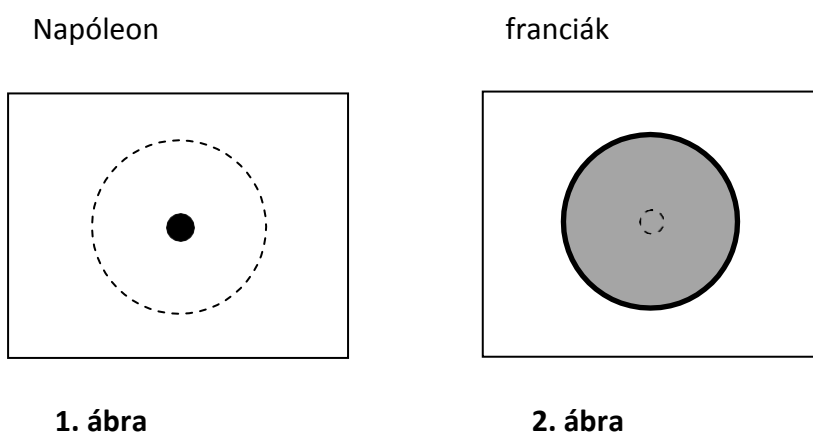
4.2. A szereplők megkonstruálása a megnevezéssel: a metonimikus konceptualizáció lehetőségei

A történelemről szóló narratív szövegekben megjelenő szereplőmegnevezések mindig egy meghatározott részét profilálják a megnevezés által előhívott fogalmi tartománynak, míg a fogalmi tartomány többi részét a profil háttereként teszik hozzáférhetővé.

(9a) **Napóleon** megindította a támadást.

(9b) A **franciák** megindították a támadást.

A (9a) és (9b)-ben megjelenő szereplőmegnevezések eltérő részeit profilálják, állítják előtérbe ugyanannak a fogalmi tartománynak. Ezt a közös fogalmi tartományt a továbbiakban FRANCIA FÉLNEK nevezem. A megnevezés csupán technikai terminus, a fogalmi tartomány belső szerveződését az egyes tipikus szereplőmegnevezések vizsgálatai fokozatosan fogják kirajzolni a következőkben. Míg a (9a)-ban megjelenő *Napóleon* megnevezés a fogalmi tartománynak, vagyis a FRANCIA FÉLNEK a vezetőjét emeli ki, és teszi felelőssé a támadás megindításában, addig a (9b)-ben megjelenő *franciák* megnevezés egy népet állít előtérbe ugyanezen cselekedet véghezvitelében. A történelem szereplőinek e kétféle megkonstruálási módja az alábbi módon ábrázolható.⁴¹

⁴¹ Hangsúlyozandó, hogy a dolgozatban szereplő ábrák sem kimerítő, sem pedig formális bemutatását nem adják a szemantikai struktúráknak, és nem céljuk az sem, hogy a jelentés valamiféle vizuális létmódját propagálják. Az ábrák feladata csupán az, hogy megkönnyítsék a megértést, és hogy a nyelv vizsgálatához új szempontokkal járuljanak hozzá.

Az ábrákban a négyszög alakú kerettel határolt régió a NAPÓLEON, illetve a FRANCIÁK fogalmi altartományokhoz tartozó közös fogalmi tartományt jelöli. A két ábra azt mutatja be, hogy a történelem szereplőinek a kétféle megkonstruálási módja eltérő elemeit emeli ki a fogalmi tartománynak (beszínezett részek), vagyis a FRANCIA FÉLNEK, és ezzel párhuzamosan eltérő elemeit teszi a háttér részévé (fehéren hagyott részek). A szaggatott körvonallal határolt részek is a háttér elemeiként jelennek meg. A szaggatott körvonal funkciója pusztán a kétféle konceptualizáció viszonyának a megmutatása, vagyis annak szemléltetése, hogy a NAPÓLEON és a FRANCIÁK altartományok között metonimikus, azaz rész-egész viszony van, hiszen Napóleon maga is része a francia népnek.

A történelem szereplőinek a megkonstruálása nagyon sokszor referenciapont-szerkezet formájában történik (vö. Langacker 1999a: 171–202, 2008: 83–85, 505–508, Tolcsvai Nagy 2005). A referenciapont-szerkezet a Langacker-féle kognitív nyelvtanban a figyelemirányítás egy sajátos esete, amely lehetővé teszi, hogy egy mentálisan nehezebben elérhető fogalmat egy mentálisan könnyebben hozzáférhető fogalmon keresztül ériünk el. A mentálisan könnyebben elérhető, referenciapontként funkcionáló kiinduló fogalom ugyanis megnyit egy olyan fogalmi mezőt, amelyben a célfogalom már könnyen elérhető.⁴² A metonímiát bemutató fejezetben utaltam arra, hogy bizonyos szerzők a metonímia közvetítő és célfogalma által alkotott viszonyt is referenciapont-szerkezetekként írják le. Én a továbbiakban ezt a terminust azonban csak azokra az esetekre használom, ahol nemcsak a kiinduló fogalom (mint a metonímia esetében), hanem az elérhetővé tett célfogalom is megjelenik nyelvileg. A történelem szereplőinek a konceptualizálása során megjelenő referenciapont-szerkezetek kiinduló fogalmait általában történelmi személyiségek vagy népek adják.

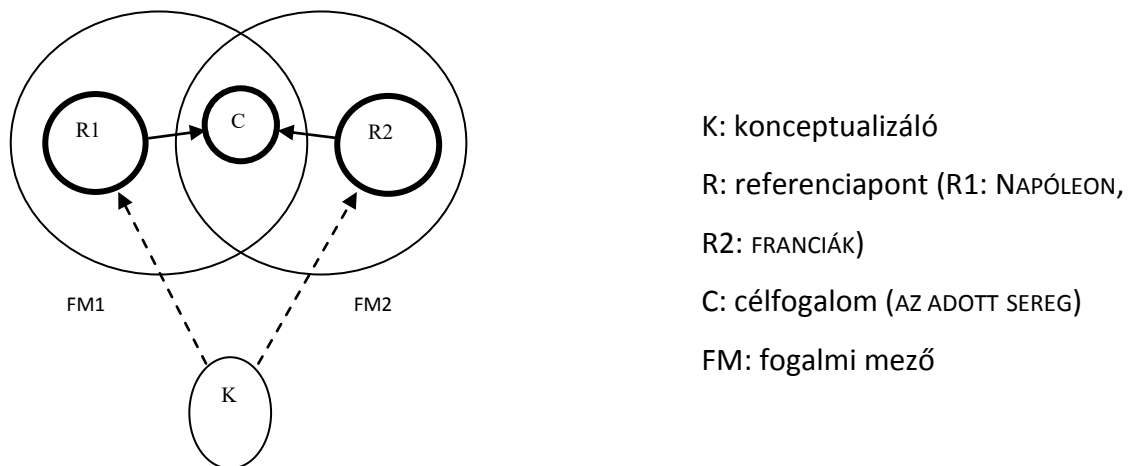
(10a) **Napóleon serege** megindította a támadást.

(10b) A **francia sereg** megindította a támadást.

A (10a) megnyilatkozásban NAPÓLEON mint könnyebben hozzáférhető fogalom megnyit egy olyan fogalmi mezőt, amelyben a célfogalom, vagyis a NAPÓLEON IRÁNYÍTÁSA ALATT HARCOLÓ SEREG már könnyen elérhető. Ugyanígy nyit meg a (10b) megnyilatkozásban a

⁴² Langacker a referenciapont-szerkezet által megnyitott fogalmi tartományra a *dominion*, a szerkezet által elérhetővé tett célfogalomra pedig a *target* terminust használja.

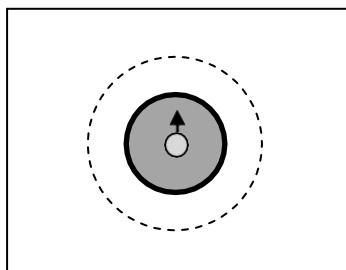
francia népmegnevezés által jelölt FRANCIA NÉP fogalom is egy fogalmi mezőt, amelyben már könnyen elérhető az adott sereg mint célfogalom. Megjegyzendő, hogy a referenciapontról szóló kognitív nyelvészeti szakirodalomban a melléknévi jelző + főnév szerkezeteket általában nem elemzik referenciapont-szerkezetként. Ugyanakkor a *francia sereg* típusú esetek tekinthetők referenciapont-szerkezetnek, hiszen szemben a *nagy, szép, okos* stb. melléknevekkel, a *francia* melléknév a szerkezetben nem egy elvont minőségre utal, hanem egy egyedi entitásra, a francia népre, a jelentése pedig nagyjából megegyezik a *franciák serege* birtokos szerkezetben a *franciák* birtokos jelző jelentésével: a 'francia néphez tartozó'. A (10a) és (10b) referenciapont-szerkezetek a következőképpen ábrázolhatók:

3. ábra. A történelem szereplői mint referenciapont-szerkezetek

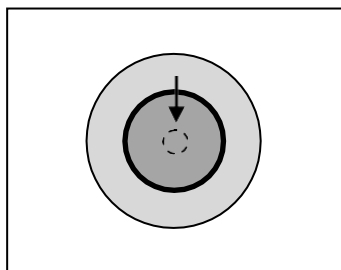
A 3. ábra azt mutatja be, hogy a célfogalom, vagyis az adott sereg konceptualizálása a (10a) és (10b) megnyilatkozásoknak megfelelően két referenciapont (R1: NAPÓLEON, R2: FRANCIÁK) irányából is történhet (és persze további referenciapontok irányából is történhetne), mivel a célfogalom a két referenciapont által megnyitott két fogalmi mezőnek (FM1, FM2) egyaránt a része. Az alábbi ábrák azt szemléltetik, hogy bár a két referenciapont-szerkezet célfogalma azonos, a referenciapontként megjelenő fogalmak eltérése következtében a két szerkezet eltérő módon konstruálja meg ugyanazt a szereplőt.

Napóleon serege

4. ábra

francia sereg

5. ábra

A 4. és az 5. ábrában a négyszög alakú kerettel határolt fogalmi tartománynak a vastag körvonallal határolt, sötétebb szürkével színezett része a referenciapont-szerkezet célfogalmát jelöli, míg a világosabb szürkével színezett része a kiinduló fogalmat, vagyis a referenciapontot jelöli. A nyilak azt a mentális ösvényt jelzik, amelyen keresztül a konceptualizáló eljut a referenciapontból a célfogalomig. Ezek a nyilak tehát megfeleltethetők a 3. ábra R1-ből, illetve R2-ből C felé mutató nyilainak. Az ábrák jól mutatják, hogy a referenciapont-szerkezetben megjelenő FRANCIA SEREG fogalmi tartománynak egyfelől mint irányítója része NAPÓLEON, másfelől viszont a Napóleon irányítása alatt harcoló sereg részét képezi a FRANCIA NÉP fogalmi tartománynak (az ábrákban a legkülső körívvel jelzett régió), hiszen a francia seregről jellemzően úgy gondolkodunk, mint amely a francia nép tagjaiból kerül ki. Az ábrákban a kiinduló, referenciapontként funkcionáló fogalmak (NAPÓLEON, FRANCIAK) világosabb szürkével való jelölése azt érzékelteti, hogy a referenciapont-szerkezet formájában megvalósuló szereplőmegnevezések esetében a referenciapont által konceptualizált fogalom is részlegesen a figyelem előterébe kerül.

Langacker a referenciapont-szerkezeteket a tulajdonlás (ownership), a rokonság (kinship) vagy az egész-rész (whole-part) viszony fogalmi archetípusból, illetve ezek kombinációiból vezeti le (Langacker 1999a: 176–178, 2008: 506). A (10a) típusú referenciapont-szerkezetek – vagyis amikor a történelmi személyiségen keresztül férünk hozzá a célfogalomhoz – minden bizonnyal a tulajdonlás fogalmi archetípusból vezethetők le.

„A tulajdonlás esetében a referenciapont-szerkezet egyrészt az emberi entitások kognitív szalienciáját [feltűnőségét] tükrözi a nem emberiekhez képest, másrészt azt a kulturális modellt, hogy minden ember meghatározott entitásokat birtokol, ellenőriz vagy kiváltságosan fér hozzájuk (ezen entitásokat nevezzük »tulajdonnak«). Mivel jóval kevesebb ember van, mint tulajdon, és az egyes embereket nagyobb valószínűséggel ismerjük [mint a tulajdonaikat], az egyes tulajdonok azonosítása a birtokoson keresztül hatékonyabb, mint a fordítottja” (Langacker 2008: 506).⁴³

A tulajdonlás fogalmi archetípusnak a megjelenése a (10a)-ban könnyen belátható, hiszen a történelmi személyiség (Napóleon) hatalmában, ellenőrzésében tartja az általa irányított hadsereget. Ebben az esetben tehát a referenciapont és a célfogalom közti tulajdonlásra alapuló viszonyt egy metaforizálódott változata jelenik meg. A tulajdonlás archetípusa kis mértékben a (10b) típusú referenciapont-szerkezetek esetében is szerepet játszik, hiszen a nemzetállamok kialakulása óta jellemzően úgy gondolkodunk egy állam hadseregéről, mint amelynek a tevékenysége egy adott nép akaratát tükrözi. Mindazonáltal ezeket a referenciapont-szerkezeteket sokkal inkább az egész-rész viszonyt előtérbe állító fogalmi archetípus motiválja, vagyis az, hogy egy részt (pl. egy nép hadserege) gyakran egy egész (pl. egy nép) segítségével tudunk mentálisan elérni (vö. Langacker 1999a: 177, 2008: 506).

A történelemről szóló narratív szövegeknek gyakran visszatérő szereplői a különféle célokkal rendelkező és azokat valamilyen módon megvalósítani igyekvő államok.

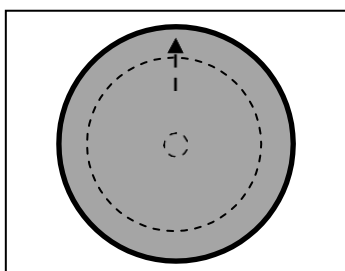
(11a) **Franciaország** megindította a támadást.

(11b) **Napóleon birodalma** megindította a támadást.

⁴³ “In the case of ownership, reference point organization reflects the cognitive salience of people vis-à-vis nonhuman entities, as well as the cultural model whereby every person owns, controls, or has privileged access to a certain set of entities (which we call ‘possessions’). There are many fewer people than possessions, and we are much more likely to know them as individuals. To identify possessions with reference to their owners (*Zelda’s quilt*) is thus a more efficient strategy than the opposite” (Langacker 2008: 506).

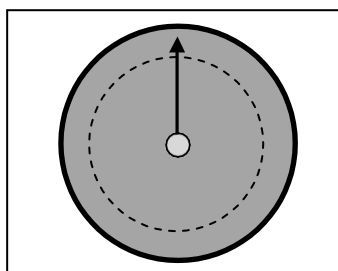
A (11a) megnyilatkozásban feltűnő szereplő a (10a) és (10b) megnyilatkozásokhoz hasonlóan úgyszintén egy referenciapont-szerkezet formájában konceptualizálódik, vagyis a *francia* népmegnevezés megnyit egy olyan fogalmi mezőt, amelyben már könnyen elérhetővé válik az adott ország. Mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az államok megnevezései a nyelvközösségben való nagyfokú konvencionalizálódásuk, illetve az egyes beszélők tekintetében a nagyfokú begyakorlottságuk miatt egység (unit) státusszal rendelkeznek, ennek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ugyanakkor – mint ahogy azt a (11b) megnyilatkozás is mutatja – az államok a beszélőközösségben kevésbé konvencionalizálódott, illetve a beszélők számára kevésbé begyakorlódott referenciapont-szerkezetek formájában is konceptualizálódhatnak. A (11a) és (11b) megnyilatkozások egymással szembeállítva a következőképpen ábrázolhatók:

Franciaország

6. ábra

Napóleon birodalma

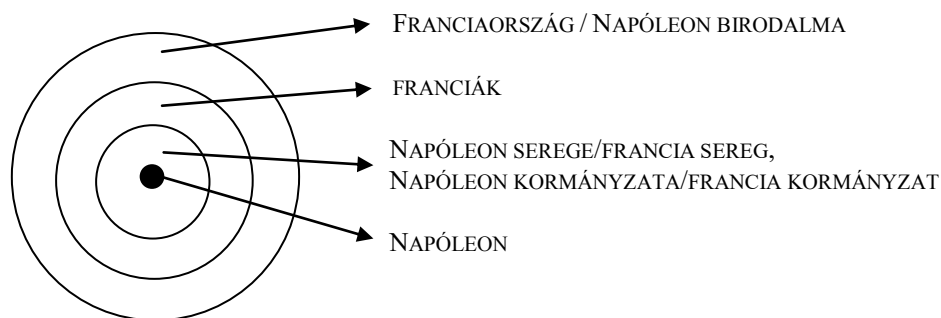

7. ábra

A 6. és a 7. ábrában a koncentrikus körök azt szemléltetik, hogy az ÁLLAM (pl. FRANCIAORSZÁG) fogalmi tartománya olyan absztrakt rendszernek tekinthető, amely magában foglalja az állam területén élő NÉPET (pl. FRANCIÁK), amely – mint ahogy azt már korábban jeleztem – magában foglalja az adott állam/nép vezetőjeként számon tartott TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGET (pl. NAPÓLEON). A 6. ábrában szereplő szaggatott nyíl a referenciapont-szerkezet nagyfokú konvencionalizáltságát, illetve begyakorlottságát jelzi, vagyis azt, hogy a francia és az ország elemeket nem külön-külön, hanem egyben, egységként dolgozzuk fel, amelynek következtében a referenciapont-szerkezet figyelemirányító funkciója elhalványul. Ezzel szemben a 7. ábrában a normál nyíllal, illetve a NAPÓLEON fogalmi tartomány világosszürkével való kitöltésével azt jeleztem, hogy az itt

megjelenő referenciapont-szerkezet nem rendelkezik egység státusszal, vagyis a konceptualizáló valóban egy olyan mentális folyamat révén jut el a célfogalomhoz (az országhoz), amelynek során elsőként a történelmi személyiség (NAPÓLEON) fogalma aktiválódik és kerül a figyelem előterébe.

Az eddig elemzett szereplőmegnevezésekből jól kirajzolódik az a háttérként előhívódó fogalmi tartomány, amelynek különféle részeit állítják előtérbe (profilálják) az egyes megnevezések. Ez a fogalmi tartomány metonimikus, azaz rész-egész, illetve a tulajdonlás metaforizálódott viszonyai mentén egymáshoz kapcsolódó fogalmi altartományokból tevődik össze. Ezek az altartományok az elemzett FRANCIA FÉL fogalmi tartomány esetében a következők: NAPÓLEON, NAPÓLEON SEREGE/FRANCIA SEREG, NAPÓLEON KORMÁNYZATA/FRANCIA KORMÁNYZAT, FRANCIÁK, FRANCIAORSZÁG/NAPÓLEON BIRODALMA. Az altartományok rész-egész viszonyok mentén történő egymáshoz kapcsolódása könnyen belátható, hiszen NAPÓLEON része az általa irányított seregek, illetve az általa irányított kormányzatnak, NAPÓLEON SEREGE, KORMÁNYZATA a francia nép tagjaiból kerül ki, a FRANCIÁK pedig FRANCIAORSZÁGBAN élnek. A fenti példákban bemutatott, rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi tartomány tehát a következőképpen ábrázolható:

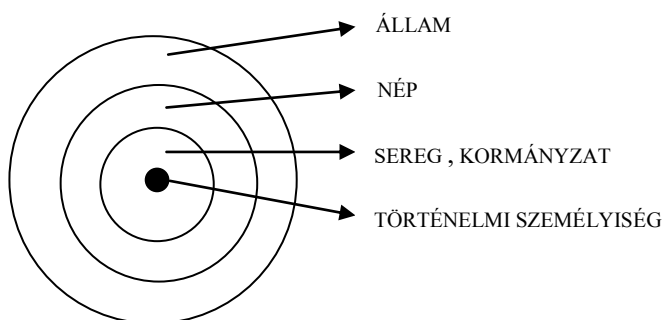
8. ábra. A francia félhez tartozó fogalmi tartomány

A NAPÓLEON SEREGE/FRANCIA SEREG illetve a NAPÓLEON KORMÁNYZATA/FRANCIA KORMÁNYZAT természetesen két külön fogalmi tartomány. Az ábrában az azonos mezőhöz való nyílazás pusztán azt fejezi ki, hogy a két fogalmi tartomány a konkrét-absztrakt hierarchiában nagyjából azonos szinten helyezhető el, hiszen mind a kettő tekinthető a francia nép

részének, illetve mind a kettőnek része az azt irányító Napóleon, ugyanakkor viszont se a francia hadsereg nem része a francia kormánynak, se a francia kormányzat nem része a francia hadseregnek. A szereplők referenciapont-szerkezetek formájában megvalósuló megkonstruálási módjai nagyfokú változatosságot mutathatnak (pl. *a franciák birodalma, Franciaország serege, Franciaország császára* stb.), a referenciapont segítségével elért célfogalmak azonban megfeleltethetők a 8. ábra valamelyik fogalmi altartományának.

A *Napóleon, Napóleon serege/francia sereg, franciák, Franciaország* megnevezések ugyanannak a fogalmi tartománynak az egyre absztraktabb altartományait profilálják, amely altartományok – mint azt már jeleztem – magukban foglalják a sorban náluk kevésbé absztrakt altartományokat. A profilált absztrakt entitásokat egészen dolgozzuk fel, annak belső szerveződése elhalványul, és a háttér részévé válik. Például a *franciák* megnevezés a háttér részeként teszi hozzáférhetővé a francia nép részének tekinthető FRANCIA HADSEREGET ÉS NAPÓLEONT. A rész-egész viszonyok mentén megvalósuló fogalmi konstruálás különféle lehetőségeit úgy képzelhetjük el a legegyszerűbben, mint annak a lehetőségét, hogy egy hatalmas történelmi freskót különféle távolságból szemléljünk. Minél távolabb állunk a képtől, annál nagyobb részét fogja be a tekintetünk, viszont annál kevésbé látjuk a részleteket, például a kép közepén parancsot osztó Napóleont.

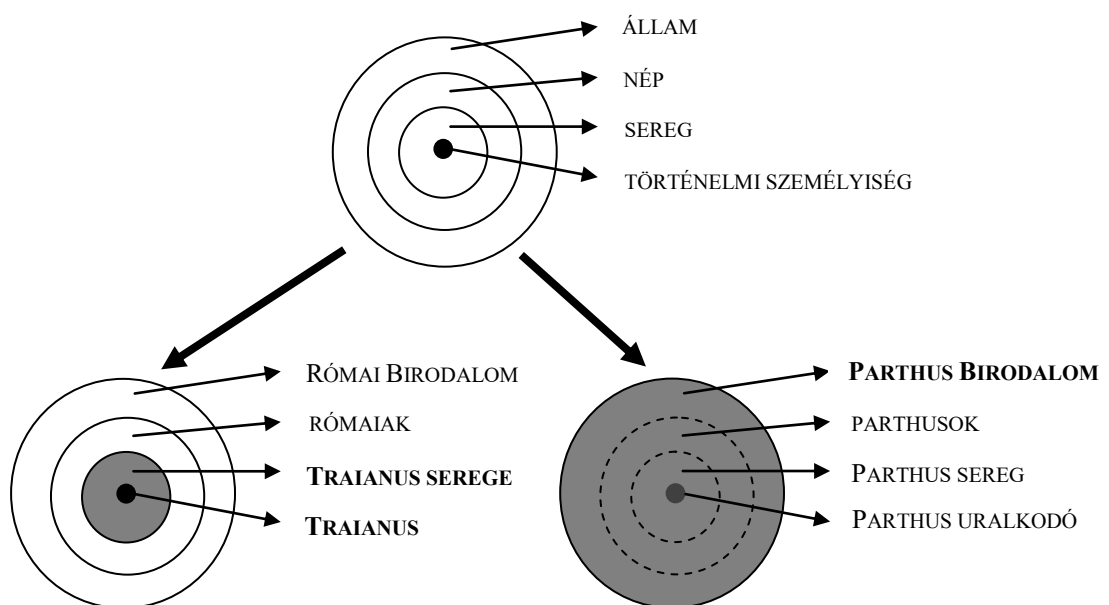
A 8. ábrában bemutatott, a FRANCIA FÉL kapcsán előhívott fogalmi tartomány már egy konkrét kidolgozása a történelmi tárgyú szövegek értelmezése során rendelkezésünkre álló, metonimikusan szerveződő sematikusabb fogalmi tartománynak. Ezt a sematikus fogalmi tartományt mutatja be a 9. ábra.

9. ábra. A történelem szereplőihöz tartozó sematikus fogalmi tartomány

A 9. ábrában bemutatott fogalmi tartomány olyan, a beszélőközösségben konvencionalizálódott, illetve a beszélők számára nagymértékben begyakorlódott sematikus szemantikai szerkezetnek tekinthető, amely a történelmi tárgyú narratívákban egy nyelvi megjelenített szereplőre vonatkoztatva a kontextualizáció során könnyedén aktiválható. Ez a sematikus szemantikai szerkezet a történelmi tárgyú megnyilatkozásokban mindig a szövegben aktuálisan megjelenő szereplőkre alkalmazva dolgozódik ki. Például az alábbi (12) megnyilatkozás esetében mind a RÓMAI, mind a PARTHUS FÉL kapcsán aktiválódik, és egy meghatározott módon kidolgozódik. A (12) megnyilatkozásban a metonimikusan szerveződő sematikus szemantikai szerkezetnek a RÓMAI és a PARTHUS FÉL kapcsán történő eltérő kidolgozását a 10. ábra mutatja be.

- (12) **Traianus császár** keleten visszaverte a Perzsa Birodalom helyén létrejött **Parthus Birodalom** támadását, majd **csapatai** előretörték az Eufrátesz mentén. (Száray 2004: 136)

10. ábra. A történelem szereplőinek sematikus szemantikai szerkezete és annak kidolgozása az (12) megnyilatkozásban

A történelemtől szóló elbeszélő szövegek szereplőikhez tartozó fentebb felvázolt, rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi tartomány (szemantikai szerkezet) a történelmi tárgyú narratívákhoz kapcsolódó tudásunk mozgósításával aktiválódik, azon ismereteink mozgósításával, miszerint a történelem eseményeiben jellemzően bizonyos államok, bizonyos népek, bizonyos hadseregek, bizonyos kormányzatok, illetve bizonyos történelmi személyiségek cselekedetei ugyanazon célok mentén, ugyanabba az irányba mutatnak, vagyis ezek a cselekvők fogalmilag összetartoznak. Ha nem aktiválnánk a történelem szereplőikhez tartozó metonimikusan szerveződő fogalmi tartományokat, akkor a történelmi tárgyú narratívák eseményeinek a legnagyobb része teljesen értelmezhetetlen lenne. Hiszen hogyan tudna egy állam bárkit is magára haragítani, hogyan tudna egy személy egyedül lerohanni egy államot, hogyan férne be két többmillió nép a tárgyalóterembe? A történelem szereplőikhez kapcsolható fogalmi tartományok aktivációja tehát része a kontextualizációnak, vagyis annak a folyamatnak, amelynek során a diskurzus résztvevői mozgósítják az adott megnyilatkozások releváns értelmezéséhez szükséges háttérismereteiket (a kontextusról lásd Tátrai 2004, 2017: 927–952).

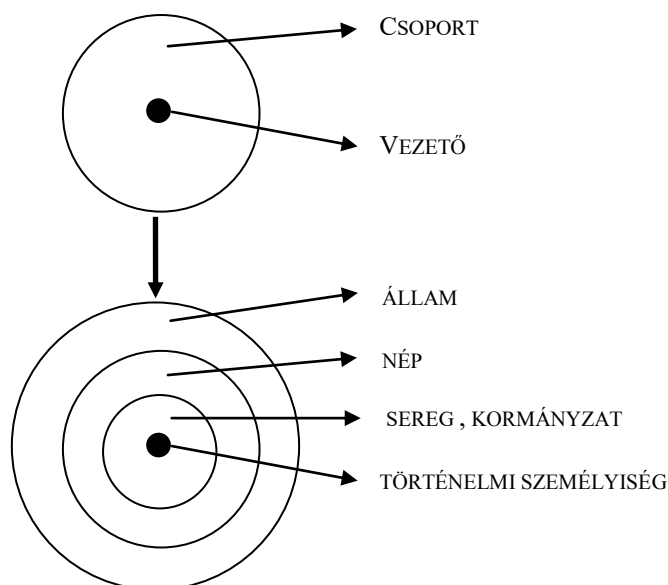
Természetesen, ha a szöveg releváns értelmezése úgy kívánja meg, az aktivált konvencionális fogalmi tartományok további altartományokkal bővíthetnek. Például az alábbi, (13) szövegrészletben a NAPÓLEON kapcsán aktivált fogalmi tartomány (FRANCIA FÉL) kibővül két további történelmi személyiséggel, MASSÉNA és LANNES hadvezéreknek az altartományával.

- (13) Bécs elfoglalása után a Dunán való átkelés volt **Napoleon** legfőbb gondja. Ez sikerült is; a Duna erdős szigetei elrejtették a hadi mozdulatokat, május 20-án **Masséna** elfoglalta a folyó mellett fekvő Aspern falut, **Lannes** pedig a kissé beljebb eső Esslinget. (Marczali 1898: 562)

A rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi tartományok tehát egyfelől rendelkeznek egy konvencionalizálódott, prototipikus szerkezettel, másfelől azonban a diskurzusban, a kontextualizáció során rugalmasan módosíthatók, bővíthetők. A történelem szereplőikhez tartozó fogalmi tartományok mint szemantikai szerkezetek és a kontextualizáció főntebb bemutatott szoros összefüggése jól mutatja, hogy szemantika és

pragmatika közé nem húzható éles határvonal. Egyrészt az éppen adott kontextus határozza meg, hogy egy adott nyelvi kifejezés melyik konvencionális szemantikai szerkezetét aktiváljuk – például a (13) szövegrészben Napóleon mint a 8. ábrában bemutatott rész-egész viszonyok mentén szerveződő fogalmi tartomány része, azaz mint történelmi személyiség, nem pedig mint személy, például mint családapa, jelenik meg –, másrészt a fogalmakhoz tartozó konvencionalizálódott szemantikai szerkezetek az adott fogalom korábbi használatai során újra és újra aktivált, a fogalom értelmezéséhez szükséges háttérismeretekből kristályosodnak ki (vö. Langacker 2001: 144–151).

Megjegyzendő, hogy a történelmi tárgyú narratívák kapcsán előhívott metonimikusan szerveződő, szemantikai szerkezetként funkcionáló szemantikus fogalmi tartomány is már egy kidolgozása egy még szemantikusabb fogalmi tartománynak, a VEZETŐ-CSOPORT metonimikusan szerveződő fogalmi tartománynak (vagyis egy olyan fogalmi tartománynak, amely altartományként csupán a CSOPORTOT és a CSOPORT VEZETŐJÉT tartalmazza). Ahogyan arról korábban már volt szó, a VEZETŐ-CSOPORT fogalmi tartomány teszi lehetővé, hogy egy adott csoport tevékenységére annak vezetőjének a megnevezésén keresztül utaljunk metonimikusan, illetve hogy egy adott személy tevékenységére az ellenőrzése, vezetése alatt álló csoport megnevezésén keresztül utaljunk metonimikusan. A VEZETŐ-CSOPORT szemantikus fogalmi tartománynak a történelmi események szereplői esetében megjelenő részletezettebb kidolgozódása, és ennek a részletezettebb fogalmi tartománynak a konvencionalizálódása szorosan összefügg az társadalmakban bekövetkezett változásokkal. A társadalmak hierarchizálódásával és a társadalmak irányítását ellátó hatalmi funkciók elkülönülésével párhuzamosan konvencionalizálódnak a VEZETŐ-CSOPORT fogalmi tartomány kidolgozottabb változatai az egyes társadalmak által beszélt nyelvekben. Hangsúlyozandó persze, hogy nem egyirányú folyamatról van szó, hiszen a differenciáltabb fogalmi tartomány megvalósulásai hozzájárulnak a kevésbé differenciált VEZETŐ-CSOPORT fogalmi tartomány erősebb elsáncolódásához. A VEZETŐ-CSOPORT fogalmi tartomány és a történelmi szereplőkhöz kapcsolódó differenciáltabb fogalmi tartomány közötti kidolgozási viszonyt a 11. ábra mutatja be.

11. ábra. A VEZETŐ-CSOPORT sematikus fogalmi tartomány és a történelmi szereplőkhöz kapcsolódó sematikus fogalmi tartomány közötti kidolgozási viszony

A történelem szereplőinek a metonimikus konceptualizálása kapcsán röviden utalni kell a tulajdonnevek metonimikus kiterjesztésének egy sajátos típusára, a tulajdonnév + *ék* toldalék által alkotott szerkezetekre (pl. *Kazinczyék*, *Kemény Dénesék*). A szerkezetet újabban inflexiók toldalékként (pl. Kiefer 1998: 229), illetve jelként (pl. Szolcsányi 2007) tartják számon. Brdar és Brdar-Szabó (2013) tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezetként elemzi a jelenséget (lásd még Kugler 2016). Elemzésükben amellet érvelnek, hogy a jelenség egy olyan szerkezetként írható le, amelyben a tulajdonnév által megnevezett személy kiinduló fogalomként mentális hozzáférést biztosít egy, a diskurzusból dinamikusan konstruálódó csoporthoz.⁴⁴ A szerkezet alapja egy metonimikus viszony: A CSOPORT SZALIENS TAGJA A CSOPORT HELYETT. Brdar és Brdar-Szabó a szerkezetet a CSALÁD kategória archetipikus kulturális modelljére vezeti vissza, és a CSOPORT CSALÁD metaforikus leképezéssel magyarázza azt, hogy a szerkezet a családi viszonylatok mellett a legkülönbözőbb csoportok metonimikus elérését, illetve dinamikus megkonstruálását teheti lehetővé. Az alábbi, a *Rubicon* folyóirat 1990 és 2000 közötti számaiból származó néhány példa azt mutatja be, hogy a szerkezet történelmi tárgyú

⁴⁴ A szerzők elemzésükben referenciapont-szerkezetként írják le a jelenséget.

szövegekben tipikusan politikai csoportok metonimikus konceptualizálásaként jelenik meg:

- (14a) **Rákosiék** már 1945-ben felismerték, hogy pártjukban sok egykori nyilas húzza meg magát, mégsem „bántak el velük” (CD17 Zinner Tibor 1992)
- (14b) 1956-ban a szovjet–román viszony felhőtlen volt, a román párt- és állami vezetés élvezte **Hruscsovék** bizalmát (CD17 Vida István 1993)
- (14c) **Francóék** már a harcok alatt általánossá tették a visszamenőleges ítélkezés gyakorlatát, a fizikai megtorlást gyakran kiterjesztették a családtagokra is (CD17 Harsányi Iván 1994)
- (14d) A mozgalom történetét áttekintve éppen ez a legszomorúbb és legkiábrándítóbb: **Zrínyiék** nemcsak jogi, hanem politikai értelemben is bűnt követtek el (CD17 Bene Sándor 1995)
- (14e) A Karib-térséget „Mare nostrumnak” tekintő amerikaiak gazdasági nyomással próbálták **Castroék** kormányát engedékenységre bírni (CD17 Fischer Ferenc 1991)

Az ily módon megjelenő szereplőmegnevezések a szereplőkhöz tartozó fogalmi tartománynak a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG altartományát, illetve az -ék toldalék révén a történelmi személyiségen keresztül elérhetővé tett KORMÁNYZAT altartományt helyezik a figyelem előterébe.⁴⁵

⁴⁵ Megjegyzendő, hogy a tulajdonnevek által konceptualizált történelmi szereplők nemcsak metonimikus, hanem metaforikus kiterjesztés forrástartományai is lehetnek (tulajdonnevek metaforikus kiterjesztéséről lásd Wee 2006, kognitív nyelvészeti keretben Horváth 2017). Ezt láthatjuk például a következő, internetes fórumbejegyzésből származó példában is: *Nem értem mit akartál "ennyire" segíteni, de fogjál vissza légszíves magadból. Eddig sem jellemző, hogy segítettel ... (nekem). Például nyiss egy másik topikot a disztródnak [= Linux disztribúció] te kis Napóleon és a tükörrel beszélgessél ezentúl is, mint eddig - a válaszaimra nem figyeltél :/. De itt most - tényleg - befejezem mert kultúrált vagyok és finom* (<http://ubuntu.hu/node/32593> (2018.10.22.)).

4.3. A szereplők megkonstruálása a mondatban: tudatos létezőként, tárgyszerűen és neutrálisan megvalósuló konceptualizációs lehetőségek

A történelmi tárgyú elbeszélő szövegek szereplői mindig elemi mondatokban, általában az ige valamely vonzataként jelennek meg. Az elemi mondatban az ige és az ige vonzatainak a szemantikai szerkezete integrálódik egymással, azaz egy összetettebb jelentésszerkezet jön létre. A fejezet célja az, hogy a szereplők tipikus konceptualizációit immár ne pusztán a szereplőt megnevező főnév vagy főnévi szerkezet alapján elemezze, hanem az ige és az ige vonzataként megjelenő szereplőmegnevezések szemantikai szerkezetének az összekapcsolódása alapján. Az alfejezet elején röviden bemutatom a Langacker-féle kognitív nyelvtan igefelfogását, amely a gondolatmenet kiindulását adja (Langacker 1987: 277–327, 2008: 183–255, 2009: 1–39, lásd még Tolcsvai Nagy 2011: 56–64, Tolcsvai Nagy 2017b: 310–352).

A kognitív nyelvtan megközelítésében a prototipikus ige „energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár” (Tolcsvai Nagy 2011: 57). Az ige és az ige vonzataiként megjelenő főnevek komponensszerkezetekként kompozitumszerkezetet hoznak létre. A kompozitumszerkezetben a vonzat szemantikai szerkezete integrálódik az ige szemantikai szerkezetével, amelynek során az ige vonzata kidolgozza az igének egy alszerkezetét. Az igének a vonzatok által kidolgozásra kerülő alszerkezeteti sematikus figurák. Prototipikus esetben az igének két sematikus figurája van, vannak azonban egy és kettőnél több sematikus figurával lexikalizálódott igék is. Például a *kinyit* igének két sematikus figurája van (*valaki kinyit valamit*), míg a *recseg* igének csak egy sematikus figurája van (*valami recseg*).

(15) András kinyitja az ajtót.

A (15) mondatban a *kinyit* ige két sematikus figuráját az *András* és az *ajtó* főnév dolgozza ki. Az ige sematikus figuráit kidolgozó főnevek nem egyenlő mértékben állnak a figyelem előterében, és ezzel összefüggésben eltérő tematikus szerep, illetve grammatikai funkció jellemzi őket. A figyelem előterében álló főnév az elsődleges figura (trajektor), amely általában ágens, vagyis az ige által kifejezett cselekvés kezdeményezője, a mondatban

pedig többnyire az alany. Ez a (15) mondat esetében az *András* főnév. A másodlagos figura (landmark) általában páciens, vagyis a cselekvés elszenvedője, a mondatban pedig többnyire tárgy vagy határozó. Ez a (15) mondat esetében az *ajtó* főnév. Az ige sematikus figuráit nem minden esetben szükséges testes jelölővel, főnévvel kidolgozni az elemi mondatban, az aktiválódhat a kontextusból is, illetve háttérben is maradhat (pl. *András túl sokat eszik*).

Az igék főnevek által kidolgozásra kerülő sematikus figurái specifikálhatnak valamilyen tudatos létezőt, azaz egy mentális állapotokkal rendelkező entitást, de specifikálhatnak mentális állapotokkal nem rendelkező tárgyszerű entitást is. Amennyiben egy történelmi szereplő történelmi személyiségként konstruálódik meg, akkor természetesen az ige jelentésétől függetlenül is tudatos létezőként tekintünk az adott szereplőre, hiszen egy személy esetében mindig feltételezzük, hogy az mentális állapotokkal rendelkezik. Amennyiben viszont egy szereplő valamilyen absztrakt csoportként jelenik meg a megnevezés révén, akkor az ige jelentése az, amely meghatározza, hogy tudatos létezőként, azaz mentális állapotokkal rendelkező entitásként, vagy pedig mentális állapotokkal nem rendelkező tárgyszerű entitásként konstruálódik-e meg az adott szereplő.

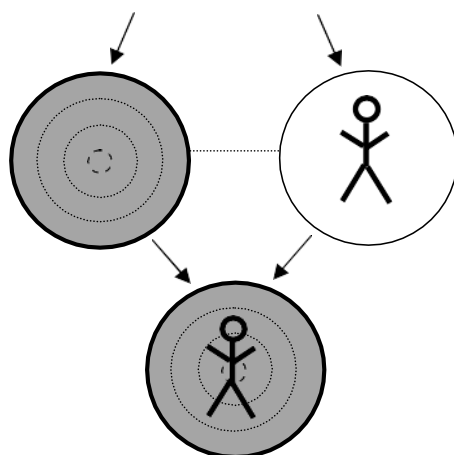
- (16a) A francia hadsereg visszavonult.
- (16b) Lengyelország nem látta a közelgő veszélyt.
- (16c) Az angolokat megijesztette a támadás híre.

A (16) konstruált mondatokban megjelenő emberekből álló absztrakt csoportok tudatos létezőkként konstruálódnak meg, mivel a szereplőmegnevezések által kidolgozott sematikus figurák mentális állapotokkal rendelkező entitást, prototipikusan személyt specifikálnak. A (16a) esetében a *visszavonul* ige elsődleges sematikus figurája egy cselekvő entitást, a (16b) esetében a *lát* ige elsődleges sematikus figurája egy érzékelő entitást, a (16c) esetében a *megijeszt* ige másodlagos sematikus figurája pedig egy emocionális entitást specifikál. A cselekvés, a perceptuális észlelés és az érzelem mind mentális állapotokhoz kapcsolódó kategóriák. A (16c) példa azt is mutatja, hogy nemcsak az igék elsődleges sematikus figuráit kidolgozó ágensként megjelenő szereplők, hanem

bizonyos igék esetében az ige másodlagos sematikus figuráját kidolgozó nem ágensként megjelenő szereplők is megkonstruálódhatnak tudatos létezőkként.

A valamely sematikus figurájában tudatos létezőt specifikáló ige és egy emberekből álló absztrakt rendszert specifikáló főnév szemantikai szerkezetének az integrációját az alábbi 12. ábra mutatja be.

Lengyelország nem látta a közelgő veszélyt.

12. ábra. A szereplők tudatos létezőkként történő megkonstruálása⁴⁶

A 12. ábra azt mutatja be, hogy a *lát* ige sematikus figurájának TUDATOS LÉTEZŐT specifikáló jelentésszerkezete integrálódik a főnév profiljával, ennek eredményeképpen az integrált szemantikai szerkezet összetettebb lesz, mint a főnév által profilált szemantikai szerkezet, hiszen az absztrakt rendszer immár mentális állapotokkal rendelkező tudatos létezőként konstruálódik meg. A kompozitumszerkezetben így módon kialakuló, a főnév komponensszerkezetéhez képest összetettebb fogalom tehát metaforizálódik. A leírt fogalmi folyamat a sztenderd metaforaelmélet keretében az ABSZTRAKT RENDSZER SZEMÉLY fogalmi metafora megjelenéseként értelmezhető, vagyis egy olyan metaforikus leképezésként, ahol a FRANCIAORSZÁG nagymértékben absztrakt fogalmi tartományt a

⁴⁶ Az ábrázolás módját a Fauconnier és Turner (1998) által kidolgozott fogalmi integráció elméletéhez kapcsolódó ábrák inspirálták. Ugyanakkor az ábra Fauconnier és Turner elméletével szemben nem mentális terek, hanem szemantikai szerkezetek metaforikus integrációjára vonatkozik.

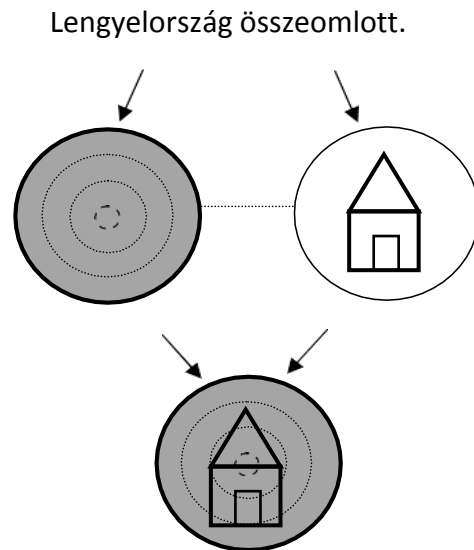
SZEMÉLY fogalmi tartomány segítségével gondoljuk el, strukturáljuk (vö. Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 1993, Kövecses 2005a).

Emberekből álló absztrakt csoportok nemcsak tudatos létezőként, hanem tárgyszerűen is megkonstruálódhatnak, ezt láthatjuk az alábbi esetekben.

- (17a) A francia hadsereg szétforgácsolódott.
- (17b) Lengyelország összeomlott.
- (17c) Az angolok meggyengültek a háború végére.

A (17) konstruált példákban, ugyanazok a szereplők jelennek meg, mint a (16) mondatokban. Ezúttal azonban nem tudatos létezőkként, hanem mentális állapotokkal nem rendelkező tárgyszerű entitásokként konstruálódnak meg. A *szétforgácsolódik*, az *összeomlik* és a *meggyengül* igék sematikus figurái mind tárgyszerű entitást specifikálnak, ezért az ezen igékkel vonzatként integrálódó szereplők is tárgyszerűen konstruálódnak meg. A (17) példák jól mutatják, hogy a szereplők tárgyszerű megkonstruálását általában az intranszitiv, egyvonzatos mediális igék biztosítják, amelyeknek a sematikus figurája mindig valamilyen történést vagy állapotot elszenvedő entitást specifikál (a magyar mediális igékről lásd E. Abaffy 1978).

A valamely sematikus figurájában tárgyszerű entitást specifikáló ige és egy emberekből álló absztrakt csoportot specifikáló főnév szemantikai szerkezetének az integrációját az alábbi 13. ábra szemlélteti.

13. ábra. A szereplők tárgyszerűen történő megkonstruálása

A 13. ábra azt mutatja be, hogy az *összeomlott* ige sematikus figurájának élettelen, tárgyszerű entitást specifikáló jelentésszerkezete integrálódik a főnév profiljával, ennek eredményeképpen az integrált szemantikai szerkezet összetettebb lesz, mint a főnév által profilált szemantikai szerkezet, hiszen az absztrakt csoport immár mentális állapotokkal nem rendelkező, tárgyszerű entitásként konstruálódik meg. A kompozitumszerkezetben ily módon kialakuló, a főnév komponensszerkezetéhez képest összetettebb fogalom tehát metaforizálódik. A sztenderd kognitív metaforaelmélet keretében a 13. ábra segítségével elemzett megnyilatkozás az ABSZTRAKT RENDSZER ÉPÜLET fogalmi metaforával írható le. Elvont fogalmak tárgyszerű metaforikus megkonstruálásában nagyon gyakran játszik szerepet az ÉPÜLET fogalmi tartomány (pl. *nincs alapja az érvelésének, új elméletet kell felépíteni*). Ugyanilyen, az absztrakt fogalmak tárgyszerű megkonstruálásában gyakran megjelenő fogalmi tartomány még a NÖVÉNY, a GÉP vagy a JÁRMŰ (Kövecses 2005b).

Sok esetben egy emberekből álló absztrakt csoportnak se tudatos létezőre jellemző, se tárgyszerű tulajdonságai nem profilálódnak a mondatban. Ilyenkor neutrálisan megkonstruálódó szereplőkről beszélhetünk. Neutrálisan absztrakt csoportok konstruálódhatnak meg, azaz olyan entitások, amelyek potenciálisan tudatos létezőkként is feltűnhetnének, a neutrális megkonstruálódás következtében azonban ezen entitásoknak nem profilálódnak semmilyen mentális állapotot feltételező tulajdonsága. Ezt

láthatjuk az alábbi konstruált példákban a tárgyi vonzatokként megjelenő szereplők esetében is:

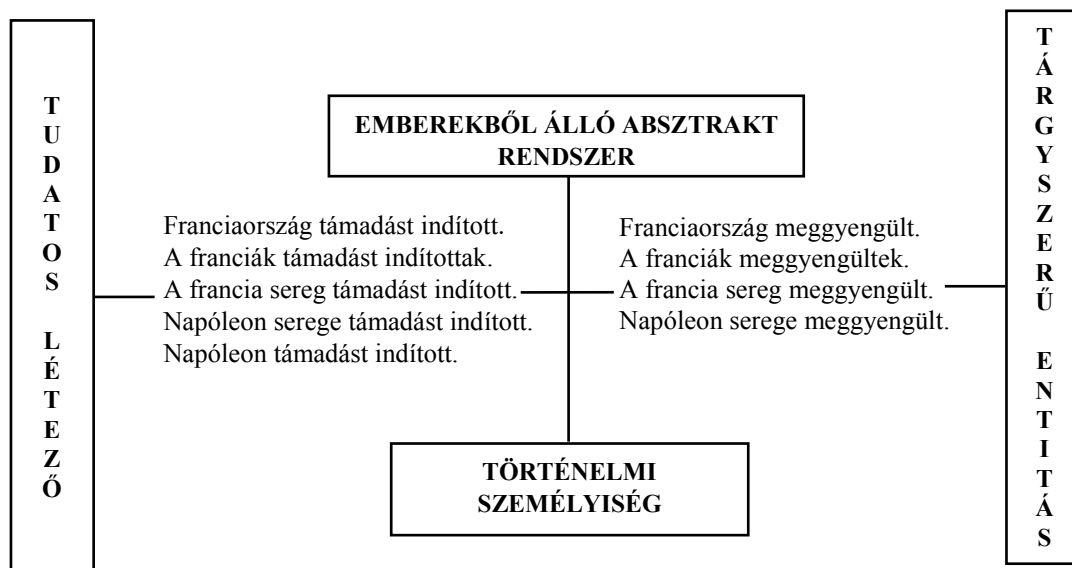
(18a) Hunyadi megtámadta a törököket.

(18b) Az angolok legyőzték Napóleon seregét.

A (18) mondatokban szereplő *megtámad* és *legyőz* igék másodlagos sematikus figurái esetében se a mentális állapotokkal rendelkezés, se a tárgyszerűség nincsen a figyelem előterében. A neutrálisan megkonstruálódó szereplők mindig tranzitív konstrukciók páciens szerepben megjelenő szereplői, ugyanakkor nem minden tranzitív konstrukció pácienseként megjelenő absztrakt csoport neutrálisan megkonstruálódó szereplő. Például a (19) mondat páciense (*franciák*) tudatos létező, hiszen valamilyen kognitív, érzelmi folyamata profilálódik a mondatban:

(19) A hadüzenet meglepte a franciákat.

A történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplők megkonstruálása tehát két dimenzió mentén írható le. Egyrészt az előző alfejezetben bemutatott, a metonimikus konceptualizáláshoz kötődő konkrét-absztrakt skála mentén, amelynek egyik végpontját adják a nagymértékben absztraktan megvalósuló, államként vagy szövetségi rendszerként konceptualizálódó szereplők, másik végpontját pedig a történelmi személyiségként konceptualizálódó szereplők. A szereplők megkonstruálásának a másik dimenzióját az itt bemutatott, tudatos létezőként, neutrálisan és tárgyszerűen megvalósítható, elsősorban a metafora művelete mentén leírható konceptualizációs lehetőségek adják. Míg a konstruálás konkrét-absztrakt dimenziója a szereplő megnevezésének a módjához kötődik, addig a konstruálás tudatos létező-tárgyszerű dimenziója elsősorban a szereplőmegnevezésekkel integrált igék, igei szerkezetek típusával függ össze. E két dimenzió jelöli ki azt a koordinátarendszert, amelyben a történelmi tárgyú narratívák szereplőkonceptualizációi elhelyezhetők. A 14. ábra ezt a kétdimenziós koordinátarendszert szemlélteti.

14. ábra. A szereplők megkonstruálásának dimenziói

Hangsúlyozandó, hogy bár a dolgozat leírásában a szereplők metonimikus konceptualizálási módjait és a tudatos létezőként, illetve tárgyszerűen történő metaforikus konceptualizálási módjait egymást követően tárgyaltam, valójában a kettő a szereplők megkonstruálásának két egymással párhuzamosan működő aspektusa. Vagyis se a metonimikus, se a metaforikus konceptualizálás nem tekinthető a másikhoz képest elsődlegesnek, hiszen nem arról van szó, hogy a megnyilatkozó először kiválaszt egy metonimikus szereplőmegnevezést, majd azt belerakja egy ige vonzatszerkezetébe, amitől metaforizálódik a szereplő konceptualizációja. Ez a megközelítés már csak azért sem lenne tartható, mert valójában a metaforikussághoz hasonlóan a szereplőmegnevezések metonimikussága is csak az igei szerkezetben vagy a még tágabb szövegösszefüggésben értelmezhető. A *Napóleon* vagy a *Franciaország* megnevezések önmagukban még nem metonimikusak, azok az igei vonzatszerkezetbe és azon keresztül a tágabb szövegösszefüggésbe beépülve válnak metonimikussá (és metaforikussá).

4.4. Összefoglalás

A fejezet elején a nem prototipikus metonímiák néhány típusát mutattam be, és rámutattam arra, hogy a történelmi tárgyú narratívák szereplőinek a metonimikus megjelenítése a figyelmi elrendeződésüket tekintve atipikusnak tekinthető. Amellett érveltem, hogy ezen atipikus metonímiák a Langacker által vizsgált profil/fogalmi háttér elrendeződés alapján hatékonyabban írhatók le, mint a sztenderd metonímiaelmélet keretében. A fejezet második fele azt mutatta be, hogy a történelemről szóló elbeszélő szövegek szereplői milyen tipikus módokon konstruálhatók meg. A történelem szereplőinek a megkonstruálási lehetőségeit először a szereplőket megnevező főnevekre, illetve főnévi szerkezetekre koncentrálni vizsgáltam. A szereplőket megnevező főnevek és főnévi szerkezetek vizsgálata után a szereplők megkonstruálását az elemi mondatban vizsgáltam, elsősorban az ige és az ige vonzataiként megjelenő szereplőket megnevező főnevek közötti szemantikai viszonyra helyezve a hangsúlyt. A fejezet legfontosabb következtetései az alábbi pontokban foglalhatók össze:

- A szereplőket megnevező főnevek mindig egy meghatározott altartományát profilálják a főnév által előhívott fogalmi tartománynak, míg a fogalmi tartomány többi részét háttérként teszik hozzáférhetővé. Az egyes szereplők a fogalmi tartomány eltérő profilálásából adódóan megkonstruálódhatnak történelmi személyiségekként, illetve az absztrakció különböző fokán álló absztrakt csoportokként egyaránt. Ezen absztrakt csoportok gyakran referenciapont-szerkezetek formájában konceptualizálódnak.
- A történelem szereplőinek a megnevezései által aktivált fogalmi tartományok egy konvencionalizálódott sematikus fogalmi tartomány kidolgozásainak tekinthetők. Ennek a konvencionális sematikus fogalmi tartománynak az egymással rész-egész viszonyban álló altartományai a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, KORMÁNYZAT, HADSEREG, NÉP, ÁLLAM.
- Az igék és a szereplőmegnevezések integrációja révén a történelem szereplői megkonstruálódhatnak tudatos létezőként, tárgyszerűen és neutrálisan.

- A történelem szereplőinek az absztrakció különböző fokozatai mentén történő konceptualizációs lehetőségei és a szereplők tudatos létezőként, neutrálisan és tárgyyszerűen megvalósítható konceptualizációs lehetőségei adják a szereplők megkonstruálásának a két dimenzióját. A konstruálás e két dimenziója jelöli ki azt a „koordinátarendszert”, amelyben a történelem szereplőinek a konceptualizációi elhelyezhetők.

5. A fogalmilag kifejtett anaforák funkciói

A történelmi tárgyú narratívák metonimikusan konceptualizálódó szereplői az esetek jelentős részében koreferencialáncok elemeiként jelennek meg. A koreferencialáncok elemeiként megjelenő szereplők sok esetben nem fogalmilag kifejtett módon, hanem inflexiós anafora révén konceptualizálódnak, azaz pusztán az igeragozás és a birtokos személyjelezés utal rájuk. Ennek következtében a szereplők metonimikus konceptualizálási módját befolyásoló sémák vizsgálata előtt szükséges annak az alapvetőbb kérdésnek a vizsgálata, hogy egyáltalán mivel magyarázható az, hogy egy koreferencialáncbeli szereplő nem inflexiós, hanem fogalmilag kifejtett anaforaként jelenik meg. Vagyis mivel egy szereplő metonimikus konceptualizálásának előfeltétele az, hogy a szereplő fogalmilag kifejtett módon jelenjen meg, a metonimikus konceptualizálás módját motiváló sémák leírását meg kell, hogy előzze a fogalmilag kifejtett módon való konceptualizálást motiváló séma leírása (a fejezet Horváth 2016a átdolgozott változata). Az 5.1. pontban röviden felvázolom azt a kognitív szövegtani keretet, amelyben a problémát vizsgálom. Az 5.2. pontban Pléh és Radics (1976), valamint Pléh (1998) névmási anaforákat vizsgáló kutatásai alapján teszek kísérletet a fogalmilag kifejtett nominálisként megjelenő anaforák szövegtani funkciójának a magyarázatára, feltételezve, hogy a diskurzus során már bevezetett, a diskurzus résztvevőinek a memóriájában aktivált szereplők újbóli, fogalmilag kifejtett módon történő megnevezésének a funkciója az ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás jelzése. A történelmi tárgyú narratívákban megjelenő koreferencialáncok vizsgálatából azonban az derül ki, hogy ez a magyarázat nem elégséges. Az 5.3. részben emellett érvelek, hogy szükséges egy olyan általános, sémaként működő elv feltételezése, amely a fogalmilag kifejtetten konceptualizálódó anaforák megjelenését a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ alapján magyarázza.

5.1. Diskurzusvilág, koreferencialitás, szövegtopik

Az egyes nyelvi szimbólumok a diskurzusvilágban nyernek értelmezést. A diskurzusvilág egy olyan mentális modell, amelyet a nyelvi szimbólumok, valamint a beszédszituációra és a diskurzus témájára vonatkozó kontextuális ismeretek együttesen alakítanak ki (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 121–125, Tátrai 2011: 31). A diskurzusvilág fogalma a Langacker-féle

kognitív nyelvtanban a *current discourse space* (aktuális diskurzusvilág) fogalmának feleltethető meg, amit Langacker egy olyan mentális térként határoz meg, „amely magába foglalja mindazon elemeket és viszonylatokat, amelyeken a kommunikáció alapul, és amelyeken a megnyilatkozó és a befogadó egyaránt osztozik a diskurzus folyamatának egy adott pontján” (Langacker 2001: 144).⁴⁷ Langacker elgondolása szerint minden elemi mondat felfogható olyan instrukcióként, amelynek feladata az éppen adott diskurzusvilág módosítása. A diskurzusok így elemi mondatok olyan szekvenciáinak tekinthetők, amelyek pontról pontra módosítják, tovább építik a korábbi megnyilatkozásokkal már megképződött diskurzusvilágot.

A nyelvi interakció során megképződő diskurzusvilágban jellemzően bizonyos entitások fontosabbak, hosszabb ideig a figyelem előterében állnak, illetve újra és újra előtérbe kerülnek. A narratívában újra és újra megjelenő entitásokra utaló nyelvi elemek koreferencialáncokat hoznak létre. Egy szöveg koreferenciális viszonyai alapvető szerepet játszanak a szöveg koherens mentális reprezentációjának a kialakításában (vö. Sanders–Spooren 2001). A koreferencialáncban az egyes nyelvi egységek (lexémák vagy morfémák) ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra referálnak. A koreferencialánc valamely, anaforaként megjelenő elemének a megértése egy, a koreferencialáncban szereplő korábbi elem (antecedens) segítségével történik. A koreferencialáncban szereplő, ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra referáló nyelvi elemek lehetnek fogalmilag kifejtettek és fogalmilag nem kifejtettek. A fogalmilag kifejtett anaforák főnevek, míg a fogalmilag nem kifejtettek névmások, valamint az igei személyragok és a birtokos személyjelek által megvalósított testes vagy testetlen jelölők, azaz inflexiós anaforák. A koreferencialánc fogalmilag nem kifejtett elemeinek az értelmezése során értelemszerűen nagyobb mértékben kell a diskurzus résztvevőinek a koreferencialánc korábbi elemeire támaszkodniuk, mint a fogalmilag kifejtett anaforák esetében (a koreferencialitásról bővebben lásd Tolcsvai Nagy 2001: 180–238). A névmások (és persze az egyéb fogalmilag nem kifejtett anaforák) használata szorosan kapcsolódik az általuk jelölt fogalom aktiváltságának a fokához. A megnyilatkozó akkor használ névmást, amikor az általa jelölni kívánt fogalom teljesen hozzáférhető annak tudatában/memóriájában,

⁴⁷ “The CDS is defined as the mental space comprising those elements and relations construed as being shared by the speaker and hearer as a basis for communication at a given moment in the flow of discourse” (Langacker 2001: 144).

illetve amikor feltételezi, hogy az a befogadó tudatában/memóriájában is teljesen aktivált (Chafe 2007: 363). A koreferenciális viszonyok felfoghatók olyan referenciapont-szerkezetként is, amelyekben a referenciapontként funkcionáló antecedens megnyit egy olyan fogalmi tartományt, amelyben az anafora értelmezhető (van Hoek 1997, 2007 mondatszinten, van Vliet 2009 pedig szövegszinten elemzi így a jelenséget). Ezen elgondolás szerint a referenciapont által megnyitott fogalmi tartomány hatókörétől, illetve a hatókört blokkoló különböző mondat- és szövegszintű tényezőktől függ az, hogy használhatunk-e fogalmilag nem kifejtett anaforát a szöveg egy adott pontján.

A koreferencialáncban megjelenő, a szövegben újra és újra előtérbe kerülő entitások azok, amikről vagy akikről a szöveg szól, és amelyek a dolgozat további részében szövegtopikként értelmeződnek. A topik az itt követett megközelítésben tehát nem mondattani kategóriaként jelenik meg (pl. lásd É. Kiss 2003: 21–30, Imrényi 2013: 128–135, 2017: 747–749), hanem olyan szövegtani kategóriaként, amely a szöveg koherens feldolgozása szempontjából elsődleges, a szövegben középponti szerepű entitásokat fedi le. Beaugrande és Dressler értelmezésében a szövegtopikok olyan, a figyelem középpontjában álló „irányítóközpontok”, amelyekből a diskurzusvilághoz való hozzáférés, illetve a diskurzusvilág koherens létrehozása hatékonyan elvégezhető (Beaugrande–Dressler 2000 [1981]: 133). A szövegtopik tehát a figyelem előterében hosszabb ideig álló, a nyelvi interakció résztvevői számára könnyen hozzáférhető, a nyelvileg leképezett eseményben központi szerepű entitás (vö. Tolcsvai Nagy 2003a, 2010). A diskurzus folyamán szövegtopikként megjelenő fogalmak a résztvevők memóriájában aktiváltak vagy félig aktiváltak (Chafe 2001, 2009).⁴⁸

A történetben megjelenő szereplők jelentős része nem csupán egyszeri alkalommal tűnik fel, hanem azok szövegtopikként hosszabb ideig jelen vannak, illetve újra és újra felbukkannak. A történetben megjelenő szereplők megnevezései így gyakran koreferencialáncokat alkotnak.

⁴⁸ Chafe a szövegtopikot az itt követett megközelítéstől némileg eltérően értelmezi, mivel szövegtopik alatt a mezoszintű szövegegységek (nagyjából egy átlagos hosszúságú bekezdés) összefoglaló témáját érti. Mindazonáltal a Tolcsvai Nagy-féle megközelítést követve az aktiváltság fogalmát én is alkalmazhatónak gondolom az itt követett topikértelmezés esetében is.

5.2. A fogalmilag kifejtett anaforák funkciói – első megközelítés

A hétköznapi és a szépirodalmi elbeszélések fizikai, társas és mentális világának középponti szereplői általában olyan koreferencialáncok formájában konceptualizálódnak, ahol a szereplő első, fogalmilag kifejtett nominálissal történő bevezetése után ugyanazon szereplő inflexiók anafora révén, vagyis csupán az igeragozás segítségével marad továbbra is a figyelem előterében, és fogalmilag kifejtett nominálissal történő újbóli megnevezésére többnyire csak abban az esetben van szükség, ha a történetben leíró részek vagy más szereplők tevékenysége került időlegesen az előtérbe.

- (1) **Seneca** csak ősszel tért vissza a Városba. Rómában már több napja időzött, de meghívást nem kapott a császártól. Nem tudta mire vélni. Várakozott, bosszankodott, duzzogott. Az időt azonban fölhasználta s befejezte a Thyestesről szóló drámáját. Kora reggel a gőzfürdőbe ment, hogy folytassa a kúrát, melyet Baiaeiben megkezdett. (Kosztolányi 2003 [1922]: 56).

Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című művéből származó szövegrészletének a szövegtopikként megjelenő főszereplője **SENECA**. A főszereplő fogalmilag kifejtett nominálissal, jelen esetben tulajdonnévvel történő megnevezése csupán a szereplőt bevezető első mondatban szükséges, ezt követően az igeragozás révén megjelenő anaforikus utalásokkal valósul meg a topikfolytonosság, vagyis az első mondatban aktivált szereplőnek a figyelem előterében tartása.

- (2) **Gergely** délnek fogta az irányát, hogy ha netalán üldözik, arrafelé üldözzék, s ne a budai úton. A hold már nyugatnak ereszkedett a felhők között. Keleten derengett a hajnal. A széles országutat egy helyen keskeny út szelte keresztül. **Gergely** egy sebesen ügető lovast pillantott meg az úton. (Gárdonyi 2000 [1901]: 112)

Az *Egri csillagokból* származó (2) szövegrészletben egy szereplő tűnik fel, **BORNEMISSZA GERGELY**, akire az első mondatban fogalmilag kifejtett nominális, illetve inflexiók anaforák

utalnak. A szövegrészlet utolsó mondatában úgyszintén fogalmilag kifejtett nominális utal rá, ami nem meglepő, hiszen a második, harmadik és negyedik mondat a történet fizikai világának a leírását szolgálja, aminek következtében BORNEMISSZA GERGELY átmenetileg háttérbe szorul, így a szöveg fogalmilag kifejtett nominálissal aktiválja újra a fogalmat.

- (3) A **szultán** odabent a kezébe vette a **gyermeket**, és tetszéssel nézte. A **gyermek** rámosolygott, és belemarkolt a szakállába. A **szultán** erre megcsókolta a **gyermeket**. (Gárdonyi 2000 [1901]: 146)

A (3), úgyszintén az *Egri csillagokból* származó szövegrész egy többszereplős jelenetsort mutat be. A szövegrész kapcsán felvethető a kérdés, hogy miért kell már eleve a figyelem előterében álló szereplőket újra fogalmilag kifejtett nominálisokkal megnevezni, azaz miért kell a második mondatban a JÁNOS ZSIGMONDRA utaló *a gyermek* nominálisnak megismétlődnie, illetve a legutolsó mondatban miért kell a SZULTÁNT fogalmilag kifejtett nominálissal újra megnevezni, miközben az előző mondatban a páciensként megjelenő *szakállába* kifejezés inflexiós anaforaként utal a SZULTÁNRA.

A fejezet további részében a már aktivált szereplők fogalmilag kifejtett módon történő újbóli megnevezését a Pléh és Radics (1976), valamint Pléh (1998: 164–194) kutatásaiban a mutató névmási anaforák funkciójára kidolgozott magyarázathoz kiindulva elemzem, az általuk használt magyarázó fogalmakat némileg módosítva a kognitív nyelvészeti keretnek megfelelően. Pléh és Radics (1976) generatív nyelvészeti keretben a mutató névmási anaforák funkcióját a mélyszerkezeti alanyváltás jelölésében adják meg, és utalnak arra, hogy a mutató névmási anaforák alanyváltó funkcióját a teljes főnévi csoport megismétlése is elláthatja (Pléh–Radics 1976: 263). Pléh későbbi kutatásaiban tovább árnyalja a modellt, és többek között megállapítja, hogy a mondatok közötti koreferenciális viszonyok feldolgozása szempontjából „a tematikus szerepek fontosabbak, mint a morfológiai jelölés és a szintaktikai keret, feltéve, hogy a pragmatikailag »érintettebb« szereplő az előzményben elől áll a mondatban” (Pléh 1998: 193). Úgyszintén hangsúlyozza, hogy „a tematikus szerep és a topikalizációs tagolás együttesen adnak egy feldolgozási perspektívát” (Pléh 1998: 193), amely az aktívabb szereplőt kiindulópontként tartja számon.

A (3) szövegrész kapcsán megfogalmazott kérdésre a válasz tehát minden bizonnyal az, hogy JÁNOS ZSIGMOND majd a SZULTÁN újbóli fogalmilag kifejtett módon történő megnevezésére azért van szükség, mert az előző mondatban páciensként megjelenő szereplő ezúttal ágensként tűnik fel. Az alábbi konstruált (4) példák is azt mutatják, hogy a fogalmilag kifejtett nominálissal történő anaforikus megnevezés egyik gyakori funkciója annak jelzése, hogy az előző mondat nem ágensként megjelenő szereplője ezúttal ágens szerepben tűnik fel.

- (4a) András átadta a pénzt Zsuzsának, ezután hazament.
- (4b) András átadta a pénzt Zsuzsának, aki ezután hazament.
- (4c) András átadta a pénzt Zsuzsának. Zsuzsa ezután hazament.

A (4a) példa esetében a második tagmondat ANDRÁSRA vonatkozik, akire az igeragozás révén megvalósuló inflexiós anafora utal. Ezzel szemben a (4b) példában a második tagmondatban szereplő *aki* névmás Pléh és Radics magyarázatának megfelelően jelzi az ágensváltást, azaz azt, hogy a tagmondat cselekvője ezúttal nem ANDRÁS, az előző mondat ágense, hanem ZSUZSA. A (4c) második mondatában szereplő *Zsuzsa* fogalmilag kifejtett nominális az *aki* névmáshoz hasonlóan jelzi az ágensváltást. Ugyanezt láthatjuk az alábbi (5) mondatok esetében is.

- (5a) A férfi már régóta figyelte a nőt, mindennap elment a háza előtt.
- (5b) A férfi már régóta figyelte a nőt, az mindennap elment a háza előtt.
- (5c) A férfi már régóta figyelte a nőt, a nő mindennap elment a háza előtt.

Az (5a) mondatban a második tagmondat *elment* igéje inflexiós anaforaként utal a *férfi* főnévre. Ezzel szemben az (5b) második tagmondatában szereplő *az* névmás ágensváltást jelez, azaz arra utal, hogy az előző tagmondat nem ágensként megjelenő szereplője (a nő) kerül ezúttal ágens szerepbe. Ennek megfelelően a *háza* birtokosaként is sokkal inkább a mondatban szereplő férfit, nem pedig a nőt értelmezzük. Ugyanezt a funkciót látja el az

(5c) mondat második tagmondatában az *a nő* fogalmilag kifejtett nominális újbóli megjelenése.⁴⁹

A fentiek alapján tehát a következő séma fogalmazható meg: egy már aktivált, a figyelem előterében álló szereplő fogalmilag kifejtett módon történő újbóli megnevezésének a funkciója az ágensváltás jelzése, azaz annak egyértelműsítése, hogy az előző elemi mondatban nem ágens szerepben megjelenő szereplő kerül ezúttal ágens szerepbe. Az ágens fogalmát, némileg eltérve a megszokott megközelítéstől, olyan általánosabb és egyben relatív kategóriaként kezeltem, amely mindig az elemi mondat legaktívabb szereplője, azaz az ige által kifejezett energiaátviteli folyamatban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz legközelebb lévő szereplő (a kognitív nyelvtan igefelfogásáról lásd Langacker 1987: 277–327, 2008: 183–255, Tolcsvai Nagy 2011: 56–64, 2017b: 310–352). Ebben a megközelítésben tehát a Pléh (1998) által experiensként (átélőként) elemzett szereplők is, mint a mondat legaktívabb szereplői, ágensnek minősülnek. Természetesen az ágensváltás általában alanyváltást is jelent, hiszen az ágens tematikus szerep prototipikusan alanyesetként realizálódik a mondatban. Ugyanakkor a (6) azt példázza, hogy bizonyos esetekben az ágensként (hagyományos megközelítésben experiensként) megjelenő szereplők nem alanyesetben állnak.

(6) Andrásnak tetszik Dóra, Dórának viszont Ádám tetszik.

Az ágensváltást alapul vevő magyarázat azonban nem minden esetben működik. Az alábbi (7) mondat esetében például nem teljesül a fent megfogalmazott, ágensváltásra vonatkozó séma.

(7) Miután a franciák szövetséget kötöttek az angolokkal, az angolok megindították a támadást.

⁴⁹ Bizonyos esetekben a mondat által megjelenített eseményhez tartozó tipikus forgatókönyv már önmagában feltételezi az ágensváltást. Az ilyen mondatok a névmás vagy a fogalmilag kifejtett nominális explicit megjelenítése nélkül kétértelműek, azaz nem dönthető el egyértelműen, hogy a második tagmondat ágense kicsoda (pl. *Miután az eladó kiszolgálta a vevőt, távozott a boltból*).

A (7) esetében az ANGOLOK mindkét tagmondatban ágens szerepben jelennek meg, mivel az első tagmondatban szereplő *szövetséget köt* igei szerkezet mindkét vonzata ágens, hiszen a szövetségkötés eseménye mind a két fél esetében egyenlő mértékű cselekvő részvételt kíván meg (ilyen ige még pl. a *találkozik, beszélget*). Ennek következtében a fentebb megfogalmazott sémát a következőképpen kell módosítanunk:

- (8) Egy már aktivált, a figyelem előterében álló szereplő fogalmilag kifejtett nominálissal történő megnevezése azt jelzi, hogy az előző elemi mondatban nem ágens és/vagy nem elsődleges figura szerepben megjelenő szereplő kerül ágens és/vagy elsődleges figura szerepbe.

A (8) séma már magyarázatot ad a (7)-ben bemutatott esetre is, hiszen azokban ágensváltás ugyan nincs, de van elsődlegesfigura-váltás, azaz a második tagmondatban egy olyan szereplő jelenik meg elsődleges figuraként, amely az első tagmondatban másodlagos figura helyzetben volt.⁵⁰ Az elsődleges figura az elemi mondat igéje által kifejezett esemény vagy állapot középponti, a figyelem leginkább előterében álló entitása, amely a mondatban ágensként és prototipikusan mondatkezdő pozícióban, illetve grammatikai alanyként jelenik meg. Hangsúlyozandó, hogy miközben nem minden ágensként megjelenő szereplő elsődleges figura (lásd a (7) példát), feltehetően minden elsődleges figuraként megjelenő szereplő ágens (legalábbis a dolgozatban követett ágensfelfogás alapján). A (8) definícióba ennek folytán nem lenne szükséges belefoglalni az ágens, hiszen az elsődleges figura terminusa lefedi az összes ágensként is megjelenő szereplőt. Ugyanakkor mivel az elsődleges figura terminusnak a magyar nyelvre való alkalmazása véleményem szerint meglehetősen kidolgozatlan, illetve mivel a vizsgált jelenség a legtöbb esetben jól magyarázható az ágensváltással, a séma megadásánál megmaradtam az elsődleges figura mellett az ágensi szerepet is feltüntető, némileg redundáns megfogalmazásnál.⁵¹

⁵⁰ Pléh (1998: 179) a (7) típusú mondatok esetében csak az alanyként megjelenő szereplőt tartja ágensnek (az általa adott magyarázatot követve tehát van ágensváltás), én azonban a két vonzat eltérését nem a szemantikai szerepek különbségében, hanem a figyelmi elrendeződés aszimmetriájában látom.

⁵¹ A mondatok közötti anaforikus viszonyok feldolgozásában Pléh és Radics is számol az előzmény mondat nominálisainak figyelmi elrendeződésével. Például az *Andrásnak tetszik Dóra* típusú mondatok dativus esetragos, hagyományosan experiensként értelmezett szereplőinek a bizonytalan koreferencialehetőségeit a különböző szórendi pozíciókból következő eltérő témakiosztás (Pléh–Radics

5.3. A történelmi tárgyú narratívák koreferencialáncainak sajátosságai és a fogalmilag kifejtett anaforák funkciói

A történelmi tárgyú narratívák esetében a szereplők megnevezései által megvalósított anaforikus utalásoknak egy sajátos módját figyelhetjük meg.

- (9) **Szulejmánnak** eredménytelenül kellett visszavonulnia. **A török** kudarca megnehezítette Szapolyai helyzetét. Hívei jelentős része elhagyta, s az elkövetkező zavaros időkben a bárók hol az egyik, hol a másik király oldalára álltak.

A szultán 1532-ben újabb hadjáratot indított Bécs irányába. Ekkor azonban nem a Duna mentén, hanem a Dunántúlon keresztül vonultak **csapatai**, hogy **lerövidítsék** az utat, s hogy még érintetlen, s így **a sereg** ellátását biztosító vidéken **vonuljanak keresztül**. 1532-ben azonban a Habsburgok is jelentős erőket tudtak Közép-Európában mozgósítani. Ferdinánd, és a személyesen megjelenő V. Károly vezetésével több mint 100 000 német zsoldos állt Bécs térségében, hogy megütközzön **a törökkel**.

Szulejmán hadai számos jelentős erősség mellett elhaladtak, amikor a Jurisics Miklós birtokában lévő kis vár, Kőszeg falainál **megálltak**. **A** hatalmas **török haderő** közel egy hónapig időzött Kőszeg falai alatt. Feltételezhető, hogy **a szultán** csak az időhúzás kedvéért kezdett az ostromba, mert **el akarta kerülni** a számára kétséges kimenetelű összecsapást, vagy esetleg keletebbre **kívánta csalni** a német haderőt. A kőszegiek hősi helytállásának következtében elmaradt az erőviszonyokat eldöntő küzdelem. (Száray–Szász 2005: 156-157)

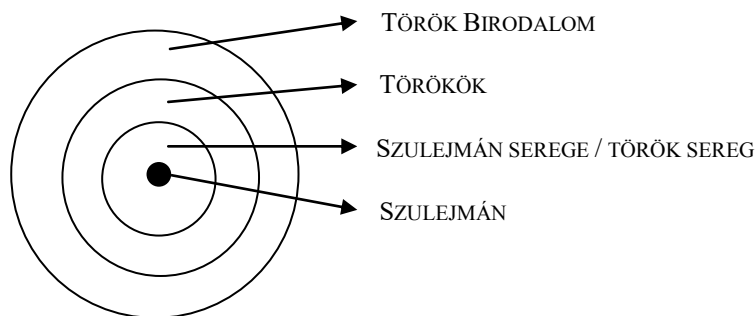
1976: 276), illetve (későbbi terminológiában) az eltérő topikalizációs tagolás (Pléh 1998: 176–183) alapján magyarázzák. Ugyanakkor a figurális elrendeződésnek a magyar nyelvre kidolgozott kognitív nyelvészeti leírásaiban az elsődleges és másodlagos figura szerepek az egyes vonzatok inherens tulajdonságai, azt a szórend nem befolyásolja (pl. lásd Tolcsvai Nagy 2017b: 320–327). A szórend szerepének az összehangolása a figurális elrendeződéssel a jövőbeni magyar nyelvvel foglalkozó kognitív nyelvészeti kutatások egyik megoldandó problémája.

A fenti narratív szövegrészletben a félkövérrel kiemelt elemek egy koreferencialáncot alkotnak, vagyis valamilyen módon mindegyik ugyanarra a diskurzusvilágbeli régióra vonatkozik.⁵² (Az elemi mondaton belüli igei inflexiók koreferenciát nem vettem figyelembe, mivel az elemi mondat igejének az egyeztetése az elemi mondat alanyával mikroszintű kérdés. Ugyanakkor jelöltem azokat az eseteket, amikor az elemi mondat igealakja a személyjelölés által a vizsgált koreferencialáncnak egy korábbi elemi mondatban szereplő, ágensként megjelenő tagjával kerül koreferens viszonyba.) A koreferencialáncban megjelenő anaforák kifejtettsége eltérő, hiszen nominálisokként megjelenő fogalmi kifejtettségű anaforák és inflexiók anaforák egyaránt megjelennek. A koreferencialáncban a fogalmi kifejtettségű szereplőmegnevezések az előfordulásuk sorrendjében a következők: *Szulejmánnak, a török, a szultán, (a szultán) csapatai, a sereg, a törökkel, Szulejmán hadai, a török haderő, a szultán*. Ezeket a nominálisokat nem egymástól függetlenül tevékenykedő szereplők megnevezéseiként értelmezzük, hanem úgy, mint amelyek valamilyen módon ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra vonatkoznak.⁵³ Ha az egyes megnevezéseket nem vonatkoztatnánk ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra, akkor a narratíva eseményeinek a nagy részét is egymástól függetlenül bekövetkező történéseként kéne értelmeznünk, és így az 1530-as évek magyar történelmének egy olyan megközelítését kapnánk, amelyben az ország számos véletlenszerűen és egymástól függetlenül fellépő erőnek van kiszolgáltatva.

Mivel a történelmi tárgyú elbeszélésekben bizonyos, eltérő nominálisokkal megjelenő szereplőmegnevezéseket jellemző módon egymással koreferens viszonyban állóként értelmezzük, ezért ezen szereplőmegnevezésekről joggal feltételezhetjük, hogy ugyanazon fogalmi tartományt aktiválják, eltérő altartománnyal az előtérben. A (9) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt, ugyanazon koreferencialánc elemeiként megjelenő szereplőmegnevezések által aktivált közös fogalmi tartomány a következő:

⁵² A szövegben vannak további koreferencialáncok is, ezekkel itt nem foglalkozom.

⁵³ Természetesen a *Szulejmán hadai* referenciapont-szerkezet esetében a birtokos egyeztetés révén a referenciapontként megjelenő birtokos és a célfogalomként megjelenő birtokszó között megjelenik egy mikroszintű koreferenciális viszony. Bár feltételezhető, hogy a *Szulejmán* elem önállóan is koreferens viszonyba kerül a koreferencialánc korábbi tagjaival, mégis sokkal erősebbnek gondolom azt a tendenciát, hogy a *Szulejmán hadai* típusú referenciapont-szerkezetek a célfogalmat előtérbe helyezve, elsősorban a célfogalmon keresztül kerülnek koreferenciális kapcsolatba a koreferencialánc többi tagjával.

1. ábra. A török félhez tartozó fogalmi tartomány

A (9) szövegrészletben félkövérrel kiemelt fogalmi kifejtettségű szereplőmegnevezések az 1. ábrában bemutatott közös fogalmi tartomány valamely altartományát profilálják. Ahogyan azt az előző fejezetben részletesen bemutattam, az egyes alszerkezetek metonimikus, azaz rész-egész viszonyok mentén kapcsolódnak egymáshoz, hiszen SZULEJMÁN része az általa irányított seregnek, SZULEJMÁN SEREGE a TÖRÖK NÉP tagjaiból kerül ki,⁵⁴ a TÖRÖKÖK pedig a TÖRÖK BIRODALOMBAN élnek.

A (9) szövegben félkövérrel kiemelt egyes szereplőmegnevezések szoros, metonimikus összetartozását mutatja az is, hogy ha kicseréljük az egyes fogalmi kifejtettségű elemeket ugyanarra a megnevezésre (és az igeragozást ennek megfelelően megváltoztatjuk), akkor is ugyanazt a narratívát kapjuk eredményül:

- (10) **Szulejmánnak** eredménytelenül kellett visszavonulnia. **Szulejmán** kudarca megnehezítette Szapolyai helyzetét. Hívei jelentős része elhagyta, s az elkövetkező zavaros időkben a bárók hol az egyik, hol a másik király oldalára álltak.

Szulejmán 1532-ben újabb hadjáratot indított Bécs irányába. Ekkor azonban nem a Duna mentén, hanem a Dunántúlon keresztül vonult **Szulejmán**, hogy **lerövidítse** az utat, s hogy még érintetlen, s így **Szulejmán** ellátását biztosító vidéken **vonuljon keresztül**. 1532-ben azonban a Habsburgok is jelentős erőket tudtak Közép- Európában

⁵⁴ Legalábbis a köztudatban ez a naiv elképzelés él a kora újkori török hadseregről.

mozgósítani. Ferdinánd, és a személyesen megjelenő V. Károly vezetésével több mint 100 000 német zsoldos állt Bécs térségében, hogy megütközzön **Szulejmánnal**.

Szulejmán számos jelentős erősség mellett elhaladt, amikor a Jurisics Miklós birtokában lévő kis vár, Kőszeg falainál **megállt**. **Szulejmán** közel egy hónapig időzött Kőszeg falai alatt. Feltételezhető, hogy **Szulejmán** csak az időhúzás kedvéért kezdett az ostromba, mert **el akarta kerülni** a számára kétséges kimenetelű összecsapást, vagy esetleg keletebbre **kívánta csalni** a német haderőt. A kőszegiei hősi helytállásának következtében elmaradt az erőviszonyokat eldöntő küzdelem.

Az átalakított (10) szövegrészlet ugyanakkor több ponton is olyan szöveget eredményez, amely feltételezhetően nemcsak a dolgozat szerzője számára érződik rosszul formáltnak. A rosszul formáltság oka az, hogy a szöveg több helyen nem felel meg a szövegtopikként megjelenő fogalom diskurzusvilágbeli előtérben tartásával kapcsolatos elvárásainknak. A szöveg jelöltségét nem az okozza, hogy valamiféle „stilisztikailag nem kívánatos” szóismétlés jelenik meg benne, hanem az előző fejezetben bemutatott, a fogalmilag kifejtett nominálisként megjelenő anaforákhoz kapcsolódó séma megszegése. Vagyis az, hogy SZULEJMÁN annak ellenére kerül megnevezésre fogalmilag kifejtett nominálissal újra és újra, hogy a dőlttel szedett három esetet leszámítva sem újraaktiválás, sem ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás nem következik be, azaz a szöveg nagy részében végig SZULEJMÁN jelenik meg a figyelem középpontjában álló, cselekvő szereplőként. SZULEJMÁN fogalmilag kifejtett anaforával történő újbóli megnevezéseit tehát azért érezhetjük „nem kívánatosnak”, mert az implikál egy olyan, a narratív szöveg szerveződésére vonatkozó műveletet (ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás), amely nem következik be.

Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy szemben a (10) szöveggel, a (9) eredeti szöveg feltételezhetően senki számára sem érződik rosszul formáltnak. A kérdés tehát az, hogy mivel magyarázható az, hogy egy már aktivált, a figyelem előtérében álló szereplőnek a fogalmilag kifejtett, de eltérő nominálissal történő megnevezése ágensfolytonosság esetén sem vezet rosszul formált szöveghez. A kérdés megválaszolásához a következő szövegszintű sémát feltételezem:

- (11) Egy szereplő konceptualizálása során akkor használunk fogalmilag kifejtett nominálist anaforikus elemként, ha az legalább egy új információt hozzáad a diskurzusvilághoz.

A (11)-ben megadott séma tulajdonképpen egy szövegszintű konstrukciós sémaként működik, ahol a konstrukció formai oldalát a fogalmilag kifejtett anafora adja, szemantikai oldalát pedig a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ. A fogalmilag kifejtett anaforák használata révén a diskurzusvilághoz hozzáadott új információnak három fő típusa különböztethető meg:

(12)

1. Egy átmenetileg háttérbe került szereplő újbóli aktiválása. (Megjegyzendő, hogy ebben az esetben jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a szereplőt megnevező nominális tekinthető-e még anaforának.)
2. Egy előtérben álló szereplő ágens és/vagy elsődleges figura szerepbe kerülésének a jelzése.
3. Egy előtérben álló szereplő ismeretlen vagy háttérben lévő tulajdonságának vagy valamely, a szereplőre vagy magára a diskurzusra vonatkozó megnyilatkozási attitűdnek a jelzése.

A (11) sémát specifikáló (12)-ben az eddig nem említett új, a történelmi tárgyú narratívák koreferencialáncai szempontjából különösen fontos tényező a 3. szempont. Míg az előző mondatban is már ágensként megjelenő szereplőnek újbóli, azonos nominálissal történő megnevezése a (12) lehetőségek közül egyiket sem teljesíti, vagyis nem felel meg a (11)-ben megadott sémának, addig egy, az előző mondatban is már ágensként megjelenő szereplőnek eltérő nominálissal történő megnevezése megfelel a (11) sémának. Ez utóbbi eset ugyanis teljesíti a (12)-ben megadott 3. kritériumot, mivel az eltérő megnevezés eltérő módon konstruálja meg a szereplőt, aminek következtében annak korábban nem jelzett vagy háttérben lévő tulajdonságait profilálja, és így új információt ad hozzá a diskurzusvilághoz.

Először egy konstruált példa segítségével mutatom be a séma működését:

- (13a) **Jack Nicholson** interjút adott a New York Timesnak. **Jack Nicholson** hangsúlyozta, hogy még nem tervezi a visszavonulást.
- (13b) **Jack Nicholson** interjút adott a New York Timesnak. Hangsúlyozta, hogy még nem tervezi a visszavonulást.
- (13c) **Jack Nicholson** interjút adott a New York Timesnak. **A színész** hangsúlyozta, hogy még nem tervezi a visszavonulást.

A (13a) megnyilatkozás szembemegy a (11) sémával, hiszen a *Jack Nicholson* nominális alak annak ellenére ismétlődik meg, hogy nem következik be ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás a második mondatban. (13b) megfelel a sémának, mivel az ágensfolytonosság következtében a második mondatban nem nominális, hanem inflexió *anafora* utal JACK NICHOLSONRA. A (13c) is megfelel a (11) sémának, hiszen a második mondatban megjelenő, ugyanarra a szereplőre utaló nominális eltérő módon konstruálja meg a szereplőt, vagyis a diskurzusvilághoz új információt ad hozzá. A diskurzusvilághoz hozzáadott új információ ebben az esetben a *Jack Nicholson* tulajdonnév által jelölt személy társadalmi funkciójának a jelzése.

Az alábbiakban néhány valós nyelvhasználatból származó példával mutatom be a jelenséget.

- (14a) Igazi futball hangulat volt, amiből sajnos nem sok jut egy-egy szezonban az embernek! **A csapat** is érezte ezt és az első félidőben régen nem látott jó játékkal [sic] és bátor, eredményes támadófocival rukkoltak elő **a fiúk**, ami tűzbe hozta az embereket!⁵⁵
- (14b) Igazi futball hangulat volt, amiből sajnos nem sok jut egy-egy szezonban az embernek! **A csapat** is érezte ezt és az első félidőben régen nem látott jó játékkal és bátor, eredményes támadófocival rukkolt elő **a csapat**, ami tűzbe hozta az embereket!

⁵⁵ <http://www.rbd.ultras.hu/uj/htm/beszamolok.php?id=2356> (letöltés: 2019. 03. 25.)

A (14a) megnyilatkozás megfelel a (11) sémának, hiszen a második mondat második tagmondatában a már aktivált, az előző tagmondathoz hasonlóan úgyszintén elsődleges figuraként és ágensként megjelenő szereplő az eltérő nominális révén eltérő módon konstruálódik meg, előtérbe helyezve a szóban forgó csapat azon tulajdonságát, hogy az fiatal férfiakból tevődik össze. A *fiúk* főnév használata emellett jelzi a megnyilatkozó pozitív attitűdjét a csapat irányába, illetve a szöveg megformálásával kapcsolatban a lazább magatartását (a stílus szociokulturális tényezőiről lásd Tolcsvai Nagy 1996, 2012a). Ezzel szemben a (14a)-ból átalakított (14b) megnyilatkozás nem teljesen érezhető jól formált szövegnek, mivel az nem felel meg a (11) sémának, a szereplő fogalmilag kifejtett nominálisként történő újbóli megnevezése semmilyen új információt nem ad hozzá a diskurzusvilághoz. Természetesen sok olyan eset van, amikor a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ csupán a megnyilatkozó attitűdjét érinti, mint ahogyan azt a (15) megnyilatkozás *drága* főneve esetében láthatjuk, amely csupán a megnyilatkozó Annácska iránti pozitív, értéktelítő attitűdjét jelzi:

- (15) Új frizurája volt Annácskának! Valószínűleg le is vágatott a hajából és berakatta, miáltal megváltozott egész fejformája, ám a korábbihoz képest roppant előnytelenül. A harmincas évek divatja szerint bodorította – vagy bodoríttatta – magát, s most úgy festett vékony nyakával, mintha egy botra kócot szúrtak volna. Tisztára madárijesztő lett! És ezt miattam csinálta **a drága**... Hozzám akart fiatalodni... (MTSz. Csák Gyula 1969)

Egy szereplő fogalmilag kifejtett nominálissal történő megnevezése úgy is megfelelhet a (11) sémának, hogy az egyszerre jelzi az ágensváltást és/vagy elsődlegesfigura-váltást, valamint a szereplő valamely háttérben lévő tulajdonságát (vagy valamely megnyilatkozó attitűdjét). Ezt láthatjuk a (16) példában is, amelyben a *költő* fogalmilag kifejtett megnevezés egyszerre jelzi egy már előtérben lévő szereplő ágens szerepbe kerülését és Petőfi művész voltát:

- (16) 1847 körül ez a káplár, most már mint őrmester, meglátogatta Petőfit. **A költő** minden neheztelés nélkül pipával kínálta meg (CD52 László Ernő 1964)

Mindezen meggondolások alapján megmagyarázható, hogy szemben a (10) szöveggel, miért érezhető a dolgozat szerzője és feltételezhetően mások számára is az eredeti (9) szöveg teljesen jól formálnak, a történelmi tárgyú elbeszélések prototipikus megvalósulásának, annak ellenére, hogy a (10) szöveghez hasonlóan (9)-ben is fogalmilag kifejtett anaforákkal kerül megnevezésre a már eleve előtérben álló és szinte végig ágens szerepben megjelenő szereplő. Míg az átalakítással létrehozott (10) szöveg számos ponton nem felel meg a (11) sémának, hiszen a nominálisok semmilyen új információt nem adnak hozzá a diskurzusvilághoz, addig az eredeti (9) szöveg megfelel a (11) sémának, hiszen az eltérő nominálisok a háttérben működő közös fogalmi tartomány eltérő altartományaira irányítják a figyelmet, amelynek következtében a referens mindig más módon kerül bemutatásra, új tulajdonságokkal az előtérben. A történelmi tárgyú elbeszélésekben a szereplőmegnevezések háttérben aktiválódó metonimikusan szerveződő, konvencionalizálódott fogalmi tartományok olyan szemantikai potenciálként értelmezhetők, amelyek motiválják egy már aktivált szereplő újbóli, de eltérő nominálissal történő megnevezését.

Megjegyzendő, hogy vannak olyan speciális esetek, amikor a koreferencialáncon a nominálisok megismétlése annak ellenére sem eredményez rosszul formált szöveget, hogy nem következik be ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás:

- (17a) **András** és **Dóra** megnéztek egy filmet, majd **András** hazament.
- (17b) **Dóra** takarította ki a lakást, **Dóra** mosta ki a ruháidat, és **Dóra** csinálta meg az ebédet is. Nem csoda, hogy elfáradt.
- (17c) **Grubics** most természetesen úr lett, százezer forintnak az ura. A nyomdatulajdonos még aznap pertu lett vele. S mikor **Grubics** kijelentette abbeli vágyát, hogy Párizsba utazik, ebédet adott a meggazdagodott szedő tiszteletére a Frohnerben, melyre meghítta az összes szedő-személyzetet. Másnap aztán **Grubics** még nagyobb ebédet adott a nyomdatulajdonos tiszteletére. (CD04 Mikszáth Kálmán 1884)

A (17a) és (17b) konstruált példákban és a (17c) utolsó mondatában az ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás elmaradása ellenére sem érezhető zavarónak a

tulajdonnév megisméltése. Feltételezésem szerint ennek az az oka, hogy a nominálisok megisméltése ezekben az esetekben is értelmezhető a diskurzusvilághoz hozzáadott új információként. A (17a) esetében a második tagmondatban megisméltelt *András* tulajdonnév az első tagmondatban megjelenő két ágens közül jelöl ki egyet. A (17b) esetében a *Dóra* tulajdonnév megisméltésének a motivációját minden bizonnyal annak fókuszpozíciója adja. A kimerítő azonosítást kifejező tagmondatok a következőképpen parafrázálhatók: *Dóra volt az, aki kitakarította a szobát, és nem más, Dóra volt az, aki kimosta a ruháidat, és nem más, és Dóra volt az, aki megcsinálta az ebédet, és nem más* (vö. É. Kiss 2003: 39–50). A tulajdonnév megisméltése a NEM MÁS jelentéselem kiemelésével, hangsúlyozásával függhet össze. A (17c) szövegrészlet utolsó mondatában a tulajdonnév megisméltését a narratívában bekövetkező időbeli ugrás motiválhatja. A tulajdonnév megisméltésével hangsúlyosabbá válik, hogy a történetben egy új szakasz veszi kezdetét. Minden bizonnyal találhatnánk még további olyan eseteket, ahol a nominális megisméltődését nem az ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás motiválja. Ugyanakkor azt feltételezem, hogy ezen esetek is megmagyarázhatóak lennének a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ általános elvével. Jelen dolgozatnak azonban nem célja a további speciális esetek feltérképezése.

5.4. Összefoglalás

A fejezet a történelmi tárgyú elbeszélésekben megjelenő, a szereplőmegnevezések által alkotott, a hétköznapi narratívákhoz képest sajátos koreferencialáncokat vizsgálta, és ezzel összefüggésben megkísérelt általános magyarázatot adni a fogalmilag kifejtett nominálisok koreferencialáncbéli megjelenésére. A fejezet legfontosabb következtetései az alábbi pontokban foglalhatóak össze.

- A fogalmilag kifejtett nominálisok koreferencialáncbéli megjelenése megmagyarázható a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ elve alapján.
- A diskurzusvilághoz hozzáadott új információ nemcsak egy szereplő újbóli aktiválása, illetve az ágensváltás és/vagy elsődlegesfigura-váltás jelzése lehet, hanem egy előtérben álló szereplő ismeretlen vagy háttérben lévő

tulajdonságának vagy valamely, a szereplőre vagy a diskurzusra vonatkozó megnyilatkozási attitűdnek a jelzése is, amely a szereplő eltérően megvalósuló megkonstruálása révén valósítható meg.

- A történelmi tárgyú elbeszélések szereplői által aktivált metonimikusan szerveződő, konvencionalizálódott fogalmi tartományok olyan szemantikai potenciálként értelmezhetők, amelyek motiválják a szereplők eltérő módon történő megkonstruálását, azaz a már aktivált szereplők újbóli, de eltérő nominálissal történő megnevezését.

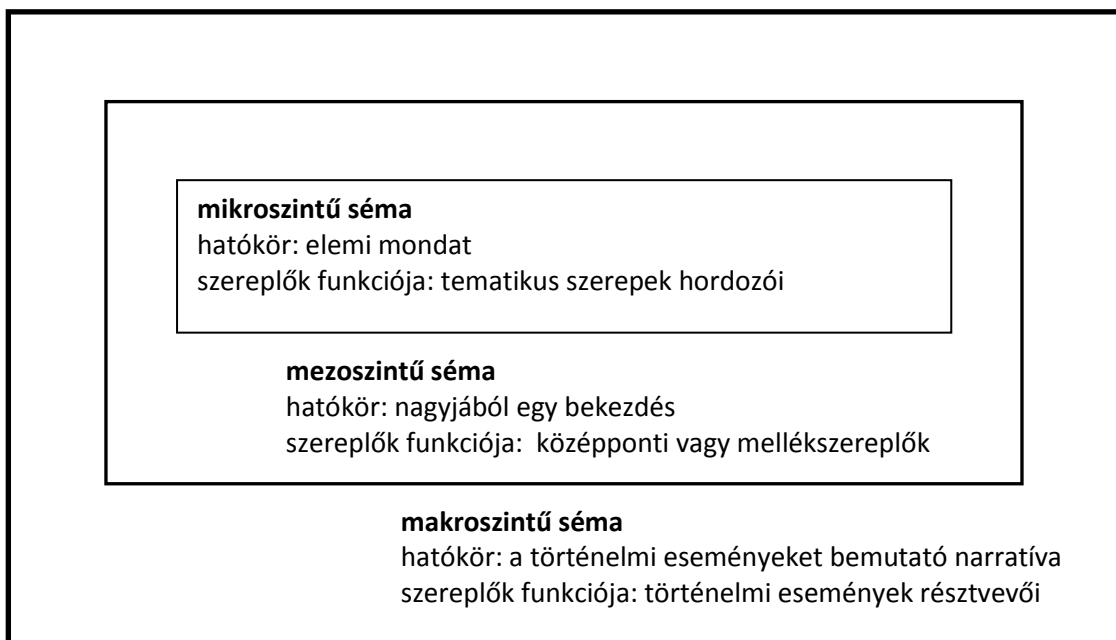
A szereplők fogalmilag kifejtett nominálissal történő konceptualizálásának az összekapcsolása a diskurzusvilághoz hozzáadott új információ elvével lehetővé teszi, hogy „a stilisztikailag nem kívánatos szóismétlés” homályos magyarázatától egy szemantikailag és pragmatikailag motivált magyarázat irányába mozduljunk el.

6. A történelem szereplőinek megkonstruálását motiváló sémák

Miután az előző fejezet magyarázatot adott arra, hogy egy koreferencialáncbeli szereplő miért jelenik meg inflexiók anafora helyett fogalmilag kifejtett nominálisként, rátérhetünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják azt, hogy a történelmi tárgyú narratívák fogalmilag kifejtett formában megjelenő szereplői milyen metonimikus szereplőmegnevezéssel konceptualizálódnak (a fejezet Horváth 2012 és 2014a összevont és átdolgozott változata). A szereplők megkonstruálásának a módját befolyásoló tényezőket a szöveg eltérő szintjein működő sémákként elemzem. A sémák a szereplők konstruálását a szereplők különböző szövegbeli funkcióin keresztül befolyásolják.

A szereplők az elemi mondatban valamilyen sematikus szemantikai funkcióval jellemezhetők, amelyek elsődlegesen az ágens (cselekvő) és a páciens (elszenvedő) kategóriái mentén írhatók le. Ezeket a mondatszintű szemantikai funkciókat a nyelvészeti szakirodalom tematikus szerepeknek nevezi. A 6.1. alfejezetben a Rubicon folyóirat 1990 és 2000 közötti számainak a vizsgálata alapján azt mutatom be, hogy a szereplők tematikus szerepe elemi mondat hatókörrel működő mikroszintű sémaként befolyásolja a szereplők megkonstruálásának a módját. A körülbelül egy bekezdésnyi mezoszintű szövegegységekben a szereplők a középpontiság jellemzője alapján írhatók le: a szereplők lehetnek többnyire szövegtopikként megjelenő középponti szereplők, illetve mellékszereplők. A 6.2. alfejezet arra mutat rá, hogy a tematikus szerep mellett a szereplők megkonstruálásának a módjára egy mezoszintű, nagyjából egy bekezdésnyi hatókörrel működő séma is hatással van, amely azzal függ össze, hogy az adott szereplő a szövegben középponti szereplőként vagy csak mellékszereplőként tűnik-e fel. Végül a szereplők a történelmi eseményeket bemutató narratívában az adott történelmi események résztvevőiként funkcionálnak. A 6.3. alfejezetben az első és második világháborúnak magyar történelemtankönyvekben megjelenő narratív reprezentációi alapján arra mutatok rá, hogy a szereplők megkonstruálását nagyban befolyásolhatja az, hogy azok milyen történelmi eseményeknek a résztvevői, mivel egy-egy esemény, eseménysor narratív reprezentációjához a szereplők metonimikus megjelenítésének a módját befolyásoló makroszintű sémák kapcsolódhatnak. Hangsúlyozandó tehát, hogy míg a szöveg mikro- és mezoszintjén egy-egy konkrét séma, addig a makroszinten egy

sématis típus feltárása történik, hiszen különböző történelmi események narratív elbeszéléseihez eltérő makroszintű sémák kapcsolódhatnak. A sémák egymáshoz való viszonyát az 1. ábra mutatja be.

1. ábra. A szereplők megkonstruálását motiváló sémák

A fejezetben bemutatom azt is, hogy a sémák nemcsak megerősíthetik egymást, hanem a tágabb hatókörű séma felül is írhatja a szűkebb hatókörű sémát.

6.1. A szereplők megkonstruálását motiváló mikroszintű séma: a tematikus szerep és a metonimikus konceptualizálás összefüggései

A szereplőknek az elemi mondatban való megkonstruálását (profilálását) nagyban befolyásolja az adott szereplőt megnevező főnév/főnévi szerkezet tematikus szerepe. A tematikus szerepeket Langacker olyan fogalmi archetípusoknak tekinti, amelyek a mondatban szereplő ige vagy igei szerkezet által kifejezett események tipikus résztvevőivel azonosíthatók (Langacker 2008: 355–356). Az igeik által megjelenített prototipikus események energiaátvitelként értelmezhetők. Az események egyes

résztevőinek a tematikus szerepe szorosan összefügg azzal, hogy az adott résztvevő az energiaátviteli folyamat mely pontján található. Az energia kiinduló forrása az ige elsődleges tematikus figuráját kidolgozó ágens (a mondatban többnyire alany), a végpontja pedig általában az ige másodlagos tematikus figuráját kidolgozó páciens (a mondatban többnyire tárgy vagy határozó). Az ágens tehát egy olyan individuum, „aki szándékosan kezdeményez és hajt végre egy cselekvést, általában valamilyen fizikai, más entitásokra ható cselekvést” (Langacker 2008: 356).⁵⁶ Ezzel szemben a páciens az energiaátvitel végpontja, azaz többnyire egy olyan tárgy, amely valamilyen belső állapotváltozáson megy keresztül (pl. eltörik). Ahogy arról korábban szó esett, a szakirodalom az ágens és a páciens mellett további tematikus szerepeket is megkülönböztet, én azonban Dowty (1991) elgondolásából kiindulva az ágens és a páciens olyan prototipikus kategóriákként (protoszerepekként) értelmezem, amelyekre visszavezethető az összes többi tematikus szerep (lásd még Kiefer 2007: 216–219). Például egy kétvonzatos tranzitív konstrukcióban a cselekvésláncban az energia kiinduló forrását adó vagy a cselekvésláncban az ahhoz közelebb lévő szereplő mindig ágensnek, az energia kiinduló forrásától a cselekvésláncban távolabb lévő szereplő pedig mindig páciensnek minősül a tematikus szerepek itt követett megközelítésében.⁵⁷

Az igék vagy igei szerkezetek egyes vonzatainak a tematikus szerepe nem csupán azok grammatikai viselkedését (vö. Komlósy 1992: 358–363), hanem a vonzatként megjelenő fogalom megkonstruálásának a módját is jelentősen befolyásolhatja. A történelmi tárgyú szövegek szereplőinek a megkonstruálására vonatkozóan az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján a következő, az elemi mondatban érvényesülő hipotetikus séma fogalmazható meg azokra az esetekre vonatkozóan, amikor az ige ágensi és páciensi vonzata is metonimikusan konceptualizálódó szereplő:

⁵⁶ “An agent is an individual who willfully initiates and carries out an action, typically a physical action affecting other entities” (Langacker 2008: 356).

⁵⁷ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az itt követett megközelítés nem feleltethető meg teljesen Dowty (1991) elgondolásának. Dowty ugyanis a protoágens kategóriát nem az adott mondatban megjelenő cselekvésláncban elfoglalt relatív, a többi szereplőhöz képest meghatározott helye alapján, hanem abszolút kritériumok mentén határozza meg.

- (1a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg, absztraktabban, kevésbé emberszerűen konstruálódik meg, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg.⁵⁸

Az (1a) hipotetikus séma világosabbá tételéhez érdemes röviden visszatérni a történelem szereplőihez tartozó fogalmi tartomány kérdéséhez. A 4.2. részben azt a konklúziót vontam le, hogy a történelem tipikus szereplőihez tartozó fogalmi tartomány egymáshoz rész-egész viszonyok mentén kapcsolódó altartományokból tevődik össze. Ezen fogalmi altartományok nagyvonalakban a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, KORMÁNYZAT/HADSEREG, NÉP, ÁLLAM. Látható tehát, hogy az altartományok felírhatók egy olyan skála mentén, amely a konkrétabb, emberszerűbb entitástól, azaz a történelmi személyiségtől halad az egyre elvontabb és egyre kevésbé emberszerű entitások felé oly módon, hogy a skála egy adott entitása mindig része az utána következő entitásnak (a KORMÁNYZAT és a HADSEREG altartományok közötti perjel azt jelzi, hogy azok a konkrét-absztrakt hierarchiának nagyjából azonos szintjén vannak). A szereplőkhöz tartozó fogalmi tartomány e belső szerveződését figyelembe véve az (1a) hipotetikus séma a következőképpen fogalmazható át:

- (1b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartománytól konceptuálisan távolabb álló fogalmi altartományt profilál, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

Az (1) hipotetikus sémát az ágens és a páciens fentebb jelzett prototipikus tulajdonságai alapján fogalmaztam meg, vagyis hogy az ágens prototipikusan saját akarattal rendelkező emberi lény, míg a páciens valamilyen tárgy. Amennyiben tehát két történelmi szereplő egy ige által kifejezett esemény kapcsán interakcióba kerül egymással, akkor a

⁵⁸ Természetesen ugyanezt a sémát az ágens kiindulópontjából is meg lehetne fogalmazni: a történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg, konkrétabban, emberszerűbben konceptualizálódik, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg.

hipotézisként feltett séma alapján a páciensként megjelenő szereplőnek általában absztraktabban, kevésbé emberszerűen kellene konceptualizálnia, mint az ágensként megjelenő szereplőnek. Az alábbi megnyilatkozások közül tehát a (2) megfelel, míg a (3) nem felel meg az (1) sémának.

- (2) **III. Edward** megtámadta a **franciákat**.
- (3) Az **angolok** megtámadták **VI. Fülöpöt**.

A hipotézisként megfogalmazott séma igazolása érdekében elvégeztem egy kvantitatív vizsgálatot. A vizsgálatban tíz, a történelemtől szóló narratívákban tipikusan megjelenő ige, illetve igei szerkezet vonzatait néztem meg *A magyar nyelv nagyszótárának* kiegészítő korpuszához tartozó, a *Rubicon* folyóirat 1990 és 2000 közötti számaiban tartalmazó digitális szöveggyűjtemény alapján, amely mintegy 2,8 millió szót tartalmaz. A tíz igéből, illetve igei szerkezetből kettőnek (*békét köt, szövetséget köt*) a sematikus figurái nem ágenst és páciens, hanem két ágens szerepű vonzatot specifikálnak, mivel ezek az igék olyan eseményekre vonatkoznak, amelyek mindkét fél egyenlő mértékű cselekvő részvételét feltételezik. A hipotézisem az volt, hogy ezekben az esetekben a történelem azon szereplője, amely másodlagos figuraként jelenik meg, absztraktabban, kevésbé emberszerűen konstruálódik meg, azaz a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi tartománytól konceptuálisan távolabb álló fogalmi tartományt profilál, mint az elsődleges figuraként megjelenő történelmi szereplő. Vagyis két ágens szerepű vonzattal rendelkező igék, illetve igei szerkezetek esetében az elsődleges és másodlagos figura konceptualizálásában hasonló tendenciát feltételeztem, mint a prototipikus tranzitív igék ágens és páciens szerepű vonzatainak a konceptualizálásában. A tíz vizsgált ige, illetve igei szerkezet a következő:

a *békét köt* b-vel

a *hadat üzen* b-nek

a *kiszorít(ja)* b-t (egy földrajzilag behatárolható területről)

a *legyőz(i)* b-t

a *megtámad(ja)* b-t

a *segítséget kér* b-től

a szövetséget köt b-vel

a vereséget mér b-re

a visszazorít(ja) b-t

a visszaver(i) b-t

(a = metonimikusan konceptualizálódó szereplő, b = metonimikusan konceptualizálódó szereplő)

A vizsgálatba csak azokat az eseteket vettem bele, ahol az ige mindkét vonzata a 4. fejezetben bemutatott, a történelmi szereplők kapcsán konvencionalizálódott fogalmi tartományok valamely altartományát profiláló metonimikusan konceptualizálódó szereplő. Egy szereplő konceptuális kidolgozását akkor tekintettem metonimikusnak, ha az az adott mondatban kicserélhető volt a hozzátartozó metonimikusan szerveződő fogalmi tartománynak legalább egy másik altartományával. Vagyis míg az alábbi (4) mondatban szereplő *meztámad* ige vonzatai nem alkották a vizsgálat anyagát – hiszen a vonzatokként megjelenő szereplők nem tekinthetők metonimikusnak –, addig az (5a), (5b), (5c) és (5d) mondatban szereplő igék vonzatai részét képezték a vizsgálatnak, hiszen azok olyan metonimikus szereplőmegnevezések, amelyek a történelmi tárgyú narratívákban konvencionalizálódott, rész-egész viszonyok mentén felépülő fogalmi tartományok valamely altartományát profilálják.⁵⁹

(4) Egy **nyugalmazott gárdakapitány** támadta meg őt az egyik bécsi parkban
(CD17 Vég Gábor 1992)

(5a) [...] **Simeon** bolgár uralkodó meztámadta a **bizánciakat** (CD17 Harmatta János 1996)

⁵⁹ A konvencionális fogalmi tartományokra vonatkozó megkövetés miatt azokat az adatokat is kizártam a vizsgálatból, ahol az egyik vagy mindkét vonzat csoportra vonatkozik ugyan, de az nem tekinthető a történelmi tárgyú narratívákban konvencionalizálódott metonimikusan szerveződő fogalmi tartományok valamely altartományának. Például a következő adatokat nem vettem bele a vizsgálatba: „I. Frigyes és seregét a veronai sziklahasadékban rablóhordák azzal fenyegették meg, hogy meztámadják, amennyiben nem fizetnek nekik váltságdíjat” (CD17 Soós István 2000); „[N]apóleón békét kötött a katolikus egyházzal” (CD17 Hahner Péter 2000). Elképzelhető persze, hogy kidolgozható egy olyan módszertan is, amelynek az alapján a *rablóhordák*, illetve a *katolikus egyház* típusú, kevésbé tipikus szereplőkonceptualizációk is elhelyezhetők ugyanazon a konkrét-absztrakt tengelyen, ahol a tipikusabb szereplőket is el tudtuk helyezni a profilált altartománytípusok közötti rész-egész viszonyok alapján.

- (5b) **Japán** azonban az **Egyesült Államokat** támadta meg (CD17 Ormos Mária 1995)
- (5c) **Dembinski** szétszórt, felfejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták (CD17 Katona Tamás 1999)
- (5d) Szentgotthárdnál a **császári csapatok** hatalmas vereséget mértek a **törökök** Bécszet fenyegető **seregére** (CD17 Tóth István György 1995)

A vizsgálat eredményeit az alábbi 1. táblázatban tüntettem fel.⁶⁰ A táblázat második oszlopa azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzata absztraktabban, kevésbé emberszerűen profilálódik, mint az ágens szerepű vonzat (mint például az (5a)). A harmadik oszlop azon előfordulások számát mutatja, amelyekben az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatának az elvontsága megegyezik (ilyen az (5b)). A negyedik oszlop pedig azon előfordulások számát mutatja, amelyekben nem a páciens, hanem az ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzata profilálódik absztraktabban, kevésbé emberszerűen (mint például az (5c)). Ha az ige vagy igei szerkezet ágens és páciens szerepű vonzatai olyan referenciapont-szerkezetek, amelyekben a célfogalmak elvontsági foka megegyezik, de a referenciapontként funkcionáló fogalmak elvontsága különböző, akkor a két vonzatot eltérő elvontsági szinten megkonstruálódó szereplőmegnevezéseknek tekintetem. Például az (5d) mondatban a *vereséget mér* igei szerkezet vonzatszerkezetét úgy tekintem, mint ahol a páciens absztraktabban konstruálódik meg, mint az ágens. A táblázat alsó két sorában tüntettem fel a nem prototipikus, két ágenssel rendelkező *békét köt* és *szövetséget köt* igei szerkezetet. A második oszlopban a másodlagos figura absztraktabb, a harmadik oszlopban a két figura egyenlő elvontsági szintű, a negyedik oszlopban pedig az elsődleges figura absztraktabb konceptualizálásával megjelenő szerkezetek számát tüntettem fel. Az egyes igékhez, igei szerkezetekhez tartozó legnagyobb értékeket félkövérrel emeltem ki.

⁶⁰ A vizsgálatba nem vettem bele az igenévi adatokat, valamint a történeti forrásokból, illetve más szerzőktől idézett szövegrészekben előforduló adatokat.

1. táblázat. Az igei vonzatként megjelenő szereplők konceptualizálásának a módja

Ige	Páciens absztraktabb az ágensnél	Ágens = páciens	Páciens konkrétabb az ágensnél
<i>hadat üzen</i>	9	34	3
<i>kiszorít</i>	4	4	0
<i>legyőz</i>	35	44	8
<i>megettámad</i>	21	31	4
<i>segítséget kér</i>	2	1	3
<i>vereséget mér</i>	21	8	4
<i>visszaszorít</i>	1	3	1
<i>visszaver</i>	4	2	0
	Másodlagos figura absztraktabb az elsődleges figuránál	Elsődleges figura = másodlagos figura	Másodlagos figura konkrétabb az elsődleges figuránál
<i>békét köt</i>	8	21	1
<i>szövetséget köt</i>	7	16	1

Az 1. táblázatban feltüntetett eredmények alapján az ágens és a páciens megkonstruálásának hipotézisként megfogalmazott (1) sémája módosításra szorul. Az eredmények annyiban igazolják a hipotézist, hogy a páciensnek az ágensnél konkrétabb, emberszerűbb profilálása csak a *segítséget kér* ige esetében jelenik meg nagyobb számban a másik két konstruálási módnál, a többi esetben – a *visszaszorít* igét leszámítva – ez a legritkább konstruálási mód.⁶¹ Ugyanakkor a táblázatból látható, hogy a páciensnek az ágensnél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálása is csak két esetben, a *vereséget mér* és a *visszaver* igei szerkezetek esetében a leggyakoribb. A fennmaradó öt esetből négyben az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten történő profilálása a

⁶¹ A *segítséget kér* igei szerkezet rendhagyó mintázata összefügghet annak sajátos jelentésszerkezetével, vagyis hogy az ágens szerepben megjelenő entitás általában egy nála erősebb, azaz nagyobb ágenciapotenciállal rendelkező entitástól kér segítséget. Ugyanakkor a kevés adat miatt nem érdemes komolyabb következtetéseket levonni ezen igei szerkezet vonzatszerkezetére vonatkozóan.

leggyakoribb, míg egyben, a *kiszorít* ige esetében egyenlő számban jelennek meg az ágensnél absztraktabb pácienssel profilálódó és a megegyező elvontsági szinten profilálódó esetek.

A bemutatott kvantitatív vizsgálatból látható, hogy a kiinduló hipotézisben megfogalmazott elvárással szemben nem az ágensnél absztraktabb, kevésbé emberszerű pácienssel megjelenő szerkezetek, hanem a megegyező elvontságú ágenssel és pácienssel megjelenő szerkezetek a leggyakoribbak. Ennek következtében a hipotézisben megfogalmazott (1) sémát módosítanunk kell úgy, hogy az lefedje ezeket az eseteket is. A tranzitív igék, illetve igei szerkezetek vonzatainak a metonimikus konceptualizálását motiváló, a kvantitatív eredményeknek megfelelően módosított séma a következő:

- (6a) A történelem azon szereplője, amely egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként jelenik meg, nem konstruálódik meg konkrétan, emberszerűbben, mint az a szereplő, amely ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként jelenik meg.

A szereplőkhöz tartozó fogalmi tartomány belső, metonimikus szerveződését figyelembe véve a (6a) séma a következőképpen fogalmazható át:

- (6b) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (6) séma lényegében azt mondja ki, hogy az ágens és a páciens profilálása alapbeállításban nem megy szembe a tranzitív igék által kifejezett energiaátvitel prototipikus megvalósulásával, vagyis az energiaátvitel kiinduló forrásaként megjelenő ágens nem lesz elvontabb, azaz kevésbé emberszerű, mint az energiaátvitel végpontjaként megjelenő páciens. A séma ezen változatában tehát az ágens és a páciens megegyező elvontsági szinten történő profilálása is a séma megvalósulásának (instanciációjának) tekinthető, és csupán abban az esetben beszélhetünk a sémától való

eltérésről, ha a páciens profilálódik konkrétan, emberszerűbben. Ugyanakkor a sémától való eltérés – vagyis a mondatban a páciens konkrétan, emberszerűbb profilálása – sok esetben megmagyarázható egy másik sémának a közbelépésével. A következő alfejezetben részletesen bemutatom, hogy a történet világában megjelenő középponti és partikuláris szereplőknek a konceptualizálását motiváló, mezoszintű hatókörrel működő séma hogyan írhatja felül az ágens és a páciens profilálását motiváló mikroszintű sémát.

Az 1. táblázatban szereplő, két ágens szerepű vonzattal rendelkező *békét köt* és *szövetséget köt* igék esetében a másodlagos figura konkrétan megvalósuló konceptualizálása kifejezetten ritka, ugyanakkor a két vonzat megegyező elvontsági szinten történő konceptualizálása kiugróan nagy arányban fordul elő. Ennek következtében a (6) sémához hasonlóan ebben az esetben is egy olyan sémát kell feltételeznünk, miszerint a két ágenssel rendelkező igei konstrukciók másodlagos figuraként megjelenő szereplői nem konstruálódnak meg konkrétan, emberszerűbben, mint az elsődleges figuraként megjelenő szereplők. Bár ebben az esetben az ige mindkét sematikus figuráját kidolgozó szereplő ágensnek tekinthető, a séma motivációja mégis hasonló lehet a (6) sémához: az elsődleges figuraként megjelenő, a figyelem előterében álló szereplőre jellemzően úgy tekintünk, mint a két ágensből a nagyobb aktivitású, kezdeményező szereplőre, ezért az nem konstruálódik meg elvontan, azaz kevésbé emberszerűen, mint a másodlagos figura.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *békét köt*, a *hadat üzen* és a *szövetséget köt* igei szerkezetek esetében a két vonzat megegyező elvontsági szinten megvalósuló profilálásának kiugróan nagy számában fontos szerepet játszhat az, hogy a békekötés, a hadüzenet és a szövetségkötés olyan események, amelyek a diplomácia és a nemzetközi jog gyakorlatában általában jogilag egyenlő státuszú felek (például államok) között valósulnak meg.

Felmerülhet a kérdés, hogy a Rubicon folyóirat ismeretterjesztő cikkeinek a kvantitatív vizsgálatából nyert eredmények mennyiben általánosíthatóak, azaz mennyiben tekinthetjük a kapott eredményeket a magyar nyelvű történelmi tárgyú narratívákra általánosan jellemző sajátosságoknak. Bár a kérdésre teljesen egyértelmű választ csak más történelmi tárgyú narratív szövegtípusok vizsgálatával adhatnánk, a megállapított séma feltételezésem szerint nem szövegtípusfüggő. Az elemi mondat hatókörrel működő mikroszintű séma ugyanis az ágens és a páciens tematikus szerepek általános

tulajdonságaival függ össze. Az ágens és a páciens olyan archetipikus fogalmi kategóriáknak tekinthetők, amelyek mondatbeli viselkedésére, tulajdonságaira feltételezhetően nincsen hatással a szövegtípus.

Az alábbiakban néhány tankönyvi példa alapján érzékeltetem, hogy a (6) séma hogyan motiválja a történelem szereplőinek a megkonstruálását:

- (7) Fia, **Köprülü Ahmed nagyvezír** 1663–64-ben sikeres hadjáratot indíthatott a **királyi Magyarország** ellen, de győzelmei már nem a valós erőviszonyokat fejezték ki. A **Habsburgok** nyugati lekötöttségük miatt nem fordultak az **oszmánok** ellen. (Száray–Szász 2005: 185)

A (7) szövegrész első tagmondatában a Habsburg/magyar fél (*királyi Magyarország*) páciensként jelenik meg, éppen ezért absztraktabban, kevésbé emberszerűen profilálódik, mint az ágens szerepben megjelenő török fél (*Köprülü Ahmed nagyvezír*). A második mondatban viszont a török fél kerül páciens szerepbe, így konceptualizációja (*oszmánok*) a (6) sémának megfelelően absztraktabbá válik, mint az ágensként megjelenő szereplőé (*Habsburgok*).

- (8) **I. Frigyes** a (1152–1190) jövedelmei növelése érdekében elrendelte a gazdag itáliai városok birodalmi adóztatását. Függetlenségüket megsértve élükre saját embereit nevezte ki, s beleszólt a pápaválasztásba is. Így egy táborba tömöríthette a **pápaságot** és a **lombardiai városokat**. **III. Sándor** (1159–1181) **pápa** és a vele szövetségre lépő lombardiai városok (Lombard Liga) egyesült **ereje** 1176-ban Legnanónál legyőzte a **császár lovagjait**. (Száray–Szász 2005: 9)

A (8) szövegrész harmadik mondatában a (6) sémának megfelelően a páciensként megjelenő szereplők (*pápaság, lombardiai városok*) absztraktabban profilálódnak, mint az ágensként megjelenő szereplő (*I. Frigyes*), amelyre az igeragozás inflexiók anaforával utal. Ezzel szemben a következő mondatban a pápai oldal kerül ágens szerepbe és a császári páciens szerepbe, aminek következtében az előző mondatból eltérően a pápai fél a nagymértékben konkrét *III. Sándor* referenciaponton keresztül profilálódik, míg a

páciensként megjelenő császári oldal az előző mondathoz képest absztraktabban, úgyszintén egy referenciapont-szerkezet formájában profilálódik (*a császár lovagjai*).

- (9) A nehéz helyzetben a tehetséges **Károly dauphin** lett úrrá, leverte a parasztok és a párizsiak felkelését, majd békét kötött **III. Edwarddal** (1360). A **franciák** hatalmas hadisarcot fizettek (3 millió arany), jelentős területeket engedtek át az **angoloknak**, Edward viszont lemondott a trónigényéről. (Száray–Szász 2005: 73)

A (9) szövegrész első mondatában a félkövérrel kiemelt, egyaránt ágensként megjelenő elsődleges figura (*Károly dauphin*) és másodlagos figura (*III. Edward*) elvontsági szintje megegyezik, ez a mondat tehát megfelel az egyaránt ágens szerepű elsődleges és másodlagos figura konceptualizálása kapcsán megállapított sémának. Ugyanakkor a második mondat második tagmondatában az ágensként megjelenő francia fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálása (*franciák*) a (6) sémának megfelelően együtt jár az immár páciensként megjelenő angol fél absztraktabb, kevésbé emberszerű profilálásával (*angolok*).

6.2. A szereplők megkonstruálását motiváló mezoszintű séma: a középpontiség és a metonimikus konceptualizálás összefüggései

A tematikus szerepekkel összefüggő mikroszintű séma mellett a szereplők megkonstruálását a dolgozat feltételezése szerint jelentősen befolyásolja egy, a történetben reprezentált világ középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma is, amely adott esetben felülírhatja az elemi mondat hatókörén belül érvényesülő mikroszintű sémát.

Egy elbeszélés mezoszintű szövegegységében (nagyjából egy bekezdés) bizonyos szereplők főszereplőkként a történet adott szakaszában reprezentálódó fizikai, társas és mentális világ középpontjában állnak, míg más szereplők mellékszereplőkként kevésbé fontosak, periférikusabbak. A politikatörténetre koncentrált elbeszélésekben is jellemző módon bizonyos szereplők tevékenysége, illetve mentális állapotai állnak a középpontban, míg más szereplők kevésbé fontos, illetve teljesen partikuláris

szereplőkként tűnnek fel (vö. Tóth–Vincze–László 2006, Vincze–László 2010). Az elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti szereplője általában megfeleltethető az adott szövegegység topikjának, hiszen a szövegtopik a figyelem előterében hosszabb ideig álló, a nyelvi interakció résztvevői számára könnyen hozzáférhető, a nyelvileg leképezett eseményben központi szerepű entitás (a szövegtopik kognitív nyelvészeti megközelítéséről lásd Tolcsvai Nagy 2003a, 2010). A történetben reprezentálódó középponti, általában szövegtopikként megjelenő szereplőkkel összefüggésben a következő séma működését feltételezem mezoszintű (nagyjából egy bekezdésnyi) hatókörrel:

- (10a) A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti, többnyire szövegtopikként megjelenő szereplője konkrétan, emberszerűbben konstruálódik meg, mint a többi, periférikusabb szereplő.

Ez a séma a következőképpen fogalmazható át a szereplőkhöz tartozó fogalmi tartomány belső, metonimikusan szerveződő felépítését figyelembe véve:

- (10b) A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti, többnyire szövegtopikként megjelenő szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A (10) sémát a következő kognitív elvek motiválhatják:

- Az egyes szereplők konkrétan, emberszerűbb konstruálásához hozzátartozik az erőteljesebb specifikáció és kidolgozottság. A perceptuális észlelésben és a nyelvi reprezentációban is a figyelem középpontjában álló entitások specifikáltabban, részletesebben, kidolgozottabban jelennek meg, mint a figyelem háttérében álló entitások.
- Az elbeszélés középponti szereplője általában az a szereplő, akinek a tevékenységét, gondolatait, szándékait, érzelmeit stb. leginkább meg akarjuk

ismerni. Egy emberként, illetve kevésbé absztrakt rendszerként megkonstruált szereplőnek a tevékenységét, illetve a mentális állapotait könnyebb modellálni, mint egy nagymértékben absztrakt szereplőét, hiszen egy emberként vagy egy kevésbé absztrakt rendszerként megjelenő szereplőhöz természetesebben lehet cselekvéseket, gondolatokat, érzelmeket, szándékokat rendelni (például a *Napóleon megijedt* és a *Franciaország megijedt* megnyilatkozásokból a második jelöltebb, kevésbé természetes megoldás).

- Egy emberszerűbben, kevésbé absztraktnan megkonstruált szereplővel olvasóként, illetve a történelem értelmezőjeként könnyebben tudunk azonosulni, mint egy nagymértékben absztraktnan megkonstruált szereplővel.
- Egy adott szereplő nézőpontjából a többi szereplő belső szerveződése elhalványul, háttérbe szorul. (Például a MAGYAR FÉL nézőpontjából a TÖRÖK vagy a LENGYEL FÉL belső szerveződése – a vezető pozícióban lévő történelmi személyiségek, a történelmi személyiség által irányított kormányzat vagy hadsereg – háttérbe szorul.) Feltételezhető, hogy a partikulárisabb szereplőknek a kevésbé emberszerű, absztraktabb, a történelmi személyiségeket, illetve a specifikáltabb alcsoportokat (pl. kormányzat, hadsereg) háttérbe szorító megkonstruálási módjai összefüggnek a középponti szereplők nézőpontjának a szövegbeli érvényesülésével.⁶²

Az egyes szereplők konkrétabb vagy absztraktabb megkonstruálása nem csupán a történet fizikai, társas és mentális viszonyrendszerének a leképezése, hiszen részben maga az emberszerűbb, konkrétabb megkonstruálása egy szereplőnek fogja az adott szereplőt középpontiként, a narratívában fontosabbnak feltüntetni, míg a kevésbé emberszerű, absztraktabb megkonstruálás fog egy adott szereplőt mellékszereplőként, kevésbé fontosként megjeleníteni. Ennek oka az, hogy az emberek ontológiai szalienciája nagyobb, mint az absztrakt entitásoké (Schmid 2007: 132). Az ontológiai szaliencia

⁶² Az olyan esetekben, amikor a középponti szereplő és a narratíva szerzője és olvasója között valamilyen szorosabb kulturális vagy feltételezett leszármazási kapcsolat áll fenn (pl. egy magyar történelemtankönyvnek a magyar történelmet bemutató fejezeteiben) különösen hangsúlyossá válhat a középponti szereplő nézőpontjának az érvényesülése. Megjegyzendő persze, hogy az ilyen esetekben nem feltétlenül dönthető el, hogy a középponti szereplőnek vagy a beszédhelyzet résztvevőinek, a szerzőnek és az olvasóknak a nézőpontja érvényesül.

fogalmának alapja az az elgondolás, hogy bizonyos entitások a természetüknél fogva feltűnőbbek (szaliensebbek), a figyelmet jobban felkeltik, mint más entitások. Az ontológiailag szaliensebb entitások (pl. egy történelmi személyiség) fogalmai pedig nagyobb eséllyel kerülnek a konceptualizáló figyelmének az előterébe (például egy történelemről szóló elbeszélő szöveg olvasása során), mint az ontológiailag kevésbé szaliens entitások (pl. egy állam) fogalmai (Schmid 2007: 120, a szalienciáról lásd még Andor 2013).

Az alábbiakban néhány példán keresztül mutatom be a séma működését. Hangsúlyozandó, hogy a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma sohasem jelenik meg elszigetelt módon, mindig figyelembe kell venni az ágens és a páciens tematikus szerepekkel, illetve a figurális elrendeződéssel összefüggő, az előző alfejezetben már részletesen bemutatott mikroszintű sémát is.

- (11a) A **törökök** elfoglalták Sziszek, Veszprém várait. Válaszul **Pálffy Miklós** Nógrádban indított támadást. (Száray–Szász 2005: 193)
- (11b) A **törököt** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre (Száray–Szász 2005: 210)

A (11a) két tagmondatos megnyilatkozásban a *törökök* és *Pálffy Miklós* egyaránt ágens szerepben van, a két szereplő azonban mégsem ugyanazon az absztrakciós szinten konstruálódik meg. A *törökök* főnév ugyanis nagymértékben absztraktnan profilálja a török oldalt, szemben a *Pálffy Miklós* tulajdonnévvel. Ez az eltérés a két szereplő megkonstruálása között azzal magyarázható, hogy a történet világának a reprezentálása során a megnyilatkozás a magyar oldalt állítja a figyelem előterébe, vagyis a magyar fél a középponti szereplő. A (11b) megnyilatkozásban a két szereplő, a *török* és a *Habsburgok* egyaránt páciens szerepben van. A két szereplő azonban itt sem ugyanazon az absztrakciós szinten profilálódik, mivel a *Habsburgok* megnevezés konkrétabb, emberszerűbb konceptualizáció, mint a *török* megnevezés. A szereplők eltérő megkonstruálása ebben az esetben is azzal magyarázható, hogy a megnyilatkozás a *Habsburgok* által reprezentált oldalt állítja a történet világának a középpontjába. Az alábbi, a (11a) és a (11b) átalakításával létrehozott mondatok azt mutatják be, hogy a történet világa a török fél

perspektívájából is megkonstruálható, oly módon, hogy a figyelem előterébe, a történet világának a középpontjába a török fél kerüljön.

- (12a) **III. Murád csapatai** elfoglalták Sziszek és Veszprém várát. Válaszul a **magyarok** Nógrádban indítottak támadást.
- (12b) **II. Musztafát** kudarcai, a **Habsburgokat** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.
- (12c) **II. Musztafát** kudarcai, a **keresztényeket** a kimerülés és a nyugaton várható újabb nagy háború készítette a megegyezésre.

Az ágens és a páciens konceptualizálását, illetve két ágenssel rendelkező igék esetén az elsődleges és a másodlagos figura konceptualizálását motiváló mikroszintű séma és a történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű séma összjátéka különféle módokon juthat érvényre, attól függően, hogy erősítik egymást, vagy szembemegy egyik a másikkal. Az alábbi (13), (14) és (15) szövegrészletekben a két séma kölcsönösen megerősíti egymást.

- (13) Kiváló képességű hadvezér került a pun seregek élére, **Hannibál**, aki **Róma** esküdt ellensége volt, családja már egy sor hadvezért adott hazájának. (A **punok** hispániai térhódítása nagyrészt tehetséges apjának, Hamilkar Barkasnak az érdeme.) **Hannibál** váratlanul *akart Itáliára* törni, ezért a hosszabb szárazföldi utat választotta. Elindult hatalmas seregével, harci elefántjaival Hispániából, átkelt a Pireneusokon, majd az Alpokon. **Hadseregének** jelentős része odaveszett az úttalan utakon való menetelésben, de a Pó alföldjére *kiérve*, a **Rómával** ellenséges **gallokból** feltölthette csapatait. A megzavart **rómaiak** nem tudták erejüket egyesíteni, így **Hannibál seregeiket** külön-külön verte tönkre. Cannae-nál teljesen bekerített és megsemmisített egy **római hadsereget** (Kr. e. 216). Ám **Hannibál** lassan győzelmeinek foglyává vált. (Száray 2004: 114)

A (13) szövegrészletben a *Hannibál* tulajdonnév által emberszerűen konceptualizált, szövegtopikként megjelenő fél áll a történet világának a középpontjában, míg a többi,

absztraktabban konceptualizált szereplő (*Róma, gallok*) kevésbé fontos vagy partikuláris. Hannibálnak a társas világgal párhuzamosan a történet mentális világában elfoglalt középponti helyét mutatja az, hogy a harmadik mondatban a dőlttel szedett *akart* igének köszönhetően mentális ágensként is megjelenik, hiszen az ige a tudatosság szubjektumának az áthelyezése révén expliciten utal Hannibál mentális állapotára (a tudatosság szubjektumának áthelyezéséről lásd Tátrai 2011: 186–187, Sanders–Spooren 1997). Az úgyszintén dőlttel szedett *kiérve* deiktikus igenév pedig a történet fizikai világának Hannibál nézőpontjából történő feldolgozására utal, hiszen a Pó alföldjére utaló KINT térbeli viszony nem a rómaiak tartózkodási helyéhez képest, hanem a római területek felé közeledő Hannibál tartózkodási helyéhez képest értelmezhető. A (13) példában a történet világához kapcsolódó mezoszintű sémát több helyen megerősíti a tematikus szerepekhez, illetve a figurális elrendeződéshez köthető mikroszintű séma. Ezt láthatjuk az első mondat második tagmondatában, a harmadik mondat első tagmondatában, az ötödik mondat második tagmondatában, a hatodik mondat második tagmondatában és az utolsó előtti, hetedik mondatban is. A középponti szereplőknek a gyakori egybeesése a tagmondatok ágenseivel mindazonáltal nem meglepő, hiszen a történet középponti szereplője az a szereplő, akinek a cselekvéseire az elbeszélés leginkább koncentrálni szokott.

- (14) A **török** sem kezdeményezett támadásokat, állóháború alakult ki. **Mátyás** az 1470-es években a **törököt** többször átengedte ellenfele, **III. Frigyes** osztrák tartományai felé. 1474-ben a felbátorodott **török** Váradig *benyomult az országba*, és rabok tömegével hagyta el azt. Ugyanebben az évben új várat épített Szabácsnál a Száva mocsarában. A közvélemény nyomására **Mátyásnak** válaszolnia kellett erre a lépésre. Ezért 1475 őszén, hogy ne találkozhasson a **szultáni főerőkkel**, zsoldosaival és a hagyományos magyar haderővel elfoglalta a jelentéktelen várat. Gondja volt arra, hogy híre kelljen a **török** ellenes megmozdulásának. (Száray–Szász 2005: 114–115)

A (14) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt szereplők megkonstruálása egyértelműen mutatja, hogy a történet világának a középpontjában a legkonkrétabban, legemberszerűbben megjelenő, a *Mátyás* tulajdonnévvel konceptualizált magyar fél áll,

amelyhez képest a nagymértékben absztrakt konceptualizációkkal megjelenített török fél háttérbe kerül. A magyar fél középponti helyzetére utal a *benyomult az országba* kifejezés is. A Magyar Királyság területére utaló *az országba* nominális használata a kötet magyar szerzőjének és olvasójának, illetve a velük feltételezett egzisztenciális kapcsolatban álló szövegbeli magyar szereplőnek, Mátyás királynak a perspektívájából értelmezhető. Ehhez hasonlóan a török hadsereg mozgására vonatkozó, dőlttel szedett *benyomult* deiktikus ige is utalhat a történet fizikai világának a magyar szereplő, illetve a magyar szerző és olvasók nézőpontjából történő feldolgozására, hiszen a szövegben a Magyar Királyság területére és egyben Mátyás tartózkodási helyére vonatkozó BENT térbeli viszony jellemzően a feldolgozás kiindulópontjával feleltetődik meg, és ehhez képest értelmeződik a KINT térbeli viszony.⁶³ A középponti és partikulárisabb szereplőknek a megkonstruálását motiváló sémát a második mondatban megerősíti az ágens és a páciens konceptualizálását, az utolsó előtti, hatodik mondat második tagmondatában pedig az elsődleges és a másodlagos figura konceptualizálását motiváló séma.

A (14) szövegrészletben a *Mátyás* metonimikus megnevezéssel konceptualizált középponti szereplő szövegtopikként jelenik meg. Természetesen egy mezoszintű szövegegységnek több szövegtopikként megjelenő szereplője is lehet. Ezt láthatjuk a (14) példában is, ahol a magyar fél mellett a török fél is szövegtopiknak tekinthető. A két topikpozícióba kerülő szereplő azonban a történet világában eltérő szerepet kap, hiszen a magyar oldal a konkrétan, emberszerűbben megvalósuló profilálás miatt középpontibb szereplőként tűnik fel, mint a nagymértékben absztraktan profilálódó török oldal (*török, szultáni főerők*). Az egyes szereplők különböző absztrakciós szinten megvalósuló profilálása tehát lehetővé teszi, hogy két egyaránt topikpozícióban álló szereplő státusza eltérő módon konstruálódjon meg a történet világában. A szövegrészletben egy referenciapont-szerkezet részeként a *III. Frigyes* tulajdonnév is megjelenik, amelynek következtében a Habsburg-fél központibb szereplőként konstruálódik meg, mint a török fél.

⁶³ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a *benyomul* igeének a harci cselekmények kapcsán lexikalizálódott használatában a feldolgozás deiktikus kiindulópontja elhalványul, és az igekötőnek csupán a 'másik területre' jelentése marad előtérben.

- (15) **Traianus császár** keleten visszaverte a Perzsa Birodalom helyén létrejött **Parthus Birodalom** támadását, majd **csapatai** előretörték az Eufrátesz mentén. Elfoglalták és provinciává szervezték Mezopotámiát és Armeniát. A másik hadszíntér a Duna és a Kárpátok vidékén alakult ki. Az itt élő **dák törzsek** veszélyeztették a dunai provinciákat. A **rómaiakat** vonzották a **dákok** földjének (a mai Erdély) bányái is, elsősorban a gazdag aranylelőhelyek. **Traianus légiói** két hadjárat során tudták csak megtörni a harcias **dákok** ellenállását. (Száray 2004: 136)

A (15) szövegrészlet egy, a Római Birodalom császárkori eseménytörténetét bemutató fejezetből származik. A fejezetben a szöveg középponti, szövegtopikként megjelenő szereplője a római fél, a mellékszereplők pedig a rómaiakkal szembekerülő különféle népek, államok. Ennek megfelelően a (15) példában a római fél esetében jelennek meg a legkonkrétabb, legemberszerűbb szereplőkonceptualizációk (*Traianus császár*, [*Traianus császár*] *csapatai*, *Traianus légiói*). A többi szereplő absztraktabban, kevésbé emberszerűen konstruálódik meg (*Parthus Birodalom*, *dák törzsek*, *dákok*). Természetesen egy szereplő középpontiságából nem következik az, hogy minden egyes konceptualizációja emberszerűbb lesz a többi szereplő konceptualizációjánál. Az utolsó előtti mondatban például a római fél a *rómaiak* nagymértékben absztrakt megnevezéssel konstruálódik meg.

A mezoszintű sémát a (15) szövegrészletben az első, az utolsó előtti és az utolsó mondatban megerősíti a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma. Az első és az utolsó mondatban a konkrétabban, emberszerűbben konceptualizálódó római fél ágensként, míg a velük szembekerülő, absztraktabban konceptualizálódó parthus és dák fél a mondat páciensének a birtokosaként jelenik meg. Ezek az esetek tehát különböznek a korábbiaktól abban, hogy itt a mondat páciense nem maga a szereplő, hanem a mondatok tárgyaként megjelenő *támadását* és *ellenállását* főnév, maguk a szereplőmegnevezések pedig ezek birtokos jelzői. Mindazonáltal, mivel a birtokos jelzőként megjelenő szereplőmegnevezések is részei a mondat páciensét azonosító főnévi szerkezetnek, a megállapított mikroszintű séma feltételezhetően ezeknek az eseteknek a leírására is alkalmazható. Az utolsó előtti mondatban a páciensként megjelenő római fél és az ágens birtokosának a birtokosaként megjelenő dák fél egyenlő absztraktsági szinten

konstruálódik meg (*rómaiak, dákok*), ami úgyszintén megfelel a tematikus szerepek kapcsán megállapított mikroszintű sémának, amennyiben feltesszük, hogy a megállapított séma az ágens birtokosának birtokosaként megjelenő szereplő esetében is érvényesül.

A történet középponti és partikulárisabb szereplőinek a megkonstruálását motiváló mezoszintű és a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma nemcsak megerősítheti egymást, hanem a kettő szembe is mehet egymással, amelynek során a mezoszintű séma felülírhatja a mikroszintű sémát. Például az előző fejezetben a Rubicon 1990 és 2000 közötti számaiban vizsgált igék vonzatainak a konceptualizálása nem mindig felelt meg az ágens és a páciens konceptualizálását motiváló sémának. Az ilyen esetekben sokszor az figyelhető meg, hogy a középponti szereplők megkonstruálását motiváló séma felülírja a tematikus szerepekhez köthető sémát. Az alábbi szövegrészek is ezt példázzák.

- (16) Február 10-én Kassán találkozott újra Klapka és Görgey, és Schlikre alighanem nehéz napok vártak volna a két magyar hadtest ölelésében, ha nem érkezik meg az új fővezér, Dembinski Henrik gróf altábornagy. A kissé már szenilis és alparancsnokaival szemben örökösen bizalmatlan fővezér nagy ellentámadásra készült, azzal sem törődve, hogy a készülődés ideje alatt Schlik és a cs. kir. fővezér, Windisch-Grätz herceg csapatai egyesülhetnek. Ráadásul a készülődés rosszul sikerült: **Dembinski** szétszórt, felfejlődésben levő **hadosztályait** az **osztrákok** Kápolnánál megtámadták és kétnapos csatában megverték. (CD17 Katona Tamás 1999)

A (16) szövegrészlet félkövérrel kiemelt szereplőinek a konceptualizálása nem felel meg a tematikus szerepekre vonatkozóan megállapított mikroszintű sémának, hiszen a referenciapont-szerkezetként megjelenő páciens (*Dembinski hadosztályai*) profilálódik konkrétan, emberszerűbben, nem pedig az ágens (*osztrákok*). Ennek oka az, hogy a szövegrészletben megképződő történetvilág középpontjában nem az ágens szerepbe kerülő osztrák fél, hanem a páciens szerepbe kerülő magyar fél áll, vagyis ebben az esetben a történet középponti szereplőjéhez kapcsolódó mezoszintű séma felülírja a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű sémát.

- (17) **Crassus, Marcus Licinius:** (Kr. e. 115–53) optimata származású római politikus és hadvezér. Marius ellenfele, Sulla támogatója, az utóbbi által rendezett proscriptiók egyik legfőbb haszonélvezőjeként hatalmas vagyonra tett szert. 72-ben praetorként leverte Spartacus lázadását, 70-ben consultársa Pompeiusnak, aki azonban dicsőségben nemsokára messze túlszárnyalta őt, és így egyre inkább szembekerültek egymással. 60-ban Caesar kibékítette őket egymással, és hárman titkos szövetségre léptek (első triumviratus). 55-ben megint Pompeiusszal viselte a consulságot, és hivatali ideje lejártával Syria provincia helytartóságát választotta, de a remélt kincsek helyett halálát lelte: 53-ban Carrhae mellett a **parthusok** bekerítették és megsemmisítő vereséget mértek **seregére**. (CD17 Horváth András 1997)

A (17) egy Crassus életét röviden összefoglaló szövegrészlet, így nem meglepő, hogy az utolsó tagmondatban nem az ágens szerepben feltűnő parthus fél, hanem a páciens szerepben megjelenő, a Crassusra anaforikusan utaló [*Crassus*] *serege* megnevezés által konceptualizált római fél profilálódik konkrétan.

- (18) Az 1527-ben trónra lépett **Ferdinánd** Szulejmánhoz hasonlóan illúziókat kergetett évtizedeken át. Megválasztása előtt az ország egységének helyreállítását és a török kiűzését ígérte híveinek. Noha abból az egyébként logikus felfogásból indult ki, hogy törvényes magyar uralkodóként joga van a Szent Koronához tartozó valamennyi területre, sohasem rendelkezett az ígéretei beváltásához szükséges eszközökkel. Szapolyai Jánost ugyan képes volt legyőzni, az **oszmánok** azonban tartósan az ország nyugati és északi megyéibe szorították vissza. (CD17 Fodor Pál 1998)

A (18) szövegrészlet legutolsó tagmondatában úgyszintén felülírja a történet középponti szereplőjéhez kapcsolódó mezoszintű séma a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű sémát, hiszen az ágens szerepben álló török fél absztraktabban, kevésbé

emberszerűen profilálódik, mint a páciens szerepbe kerülő, a történetrészlet középponti szereplőjének tekinthető, *Ferdinánd* tulajdonnévvel konceptualizálódó Habsburg-fél, amelyre a tagmondat igéje inflexiók anaforával utal. A szövegrészlet jól példázza azt, hogy az egyes szereplők – különösen a történelmi személyiségként profilálódó középponti szereplők – sok esetben inflexiók anaforán keresztül jelennek meg a mondatban.

Végezetül lássunk egy további, történelemtankönyvből származó példát is a felülírásra:

- (19) A közelgő tatár veszélyt nem mérhették fel kellő súllyal Magyarországon. A veszedelem nagyságára a király is csak Kijev eleste után döbbsent rá. Körülhordoztatta a véres kardot, fegyverbe szólította a bárókat, servienseket, várjobbágyokat. **A tatárok** a Kárpátokban, a Vereckei-hágónál elsöpörték **Tomaj Dénes nádor hadát**, s szabad volt az útjuk az ország belsejébe. Az ország külső segítség nélkül, saját erejére támaszkodva szállt szembe az ellenséggel. (Száray–Szász 2005: 58)

A (19) szövegrészlet középponti szereplője a magyar fél. Ezt az is mutatja, hogy a magyar fél cselekvései részletesebben jelennek meg (véres kard körülhordozása; bárók, serviensek, várjobbágyok fegyverbe szólítása), illetve hogy a magyar fél esetében a szereplők mentális állapotainak a bemutatása is helyet kap a narratívában. Mivel a szövegrészlet középponti szereplője a magyar fél, a negyedik mondat első tagmondatában a mezoszintű séma felülírja a mikroszintű sémát, aminek következtében a páciensként megjelenő magyar fél (*Tomaj Dénes nádor hada*) konkrétan, emberszerűbben jelenik meg, mint az ágensként megjelenő mongol fél (*tatárok*).

A fent megfogalmazott mezoszintű sémát különböző példák kvalitatív elemzéseivel kísértem meg alátámasztani. A magyarázatok plauzibilitásának a növelése érdekében egy későbbi kutatásban érdemes lenne korpusznyelvészeti és kísérletes módszereket is kidolgozni a középponti szereplők megkonstruálására vonatkozó mezoszintű séma kvantitatív vizsgálatára.

6.3. A szereplők megkonstruálását motiváló makroszintű sémák: az első és a második világháború narratív reprezentációinak példája

A szereplők nem csupán tematikus szerepek hordozóiként, illetve a mezoszintű szövegegységek középponti és mellékszereplőiként funkcionálnak, hanem a narratíva által bemutatott történelmi események résztvevőiként is. Az egyes történelmi eseményekhez eltérő narratív reprezentációs módok kapcsolódhatnak, amelyek befolyásolhatják az eseményekben résztvevő szereplők metonimikus konceptualizálását. A különböző történelmi eseményekhez kapcsolódó, a szereplők metonimikus konceptualizálását befolyásoló reprezentációs módok makroszintű sémáknak tekinthetők, amelyek az adott történelmi esemény vagy eseménysor korábbi narratív reprezentációiból absztrahálódtak (vö. diskurzusszintű sémákról Langacker 2008: 478).

A szereplők metonimikus konceptualizálását befolyásoló makroszintű sémák jól megfigyelhetők az első és a második világháború magyar történelemtankönyvekben megjelenő narratív reprezentációiban. Míg az első világháború esetében elsősorban államok, hatalmi tömbök, illetve népek kerülnek konfliktusba egymással, addig a második világháború tárgyalása során gyakran jelennek meg történelmi személyiségek. A vizsgált tankönyvek második világháborúról szóló fejezeteiben az alábbi típusú mondatok egyáltalán nem tekinthetők ritkaságnak:

- (20a) A francia-német határon a **nyugatiak** nem tudtak támadni, **Hitler** pedig még nem akart, ezért tényleges hadműveletek nélküli, ún. furcsa háború alakult ki (Száray–Kaposi 2011: 110)
- (20b) **Sztálin** 1939 őszén „kölcsonös segítségnyújtási szerződésre” kényszerítette a **balti államokat**, majd beolvasztotta őket a Szovjetunióba (Dupcsik–Répárszky 2007: 125)
- (20c) **Mussolini** – megirigyelve **Hitler** sikereit – 1940 nyarán Etiópiából kiindulva megnyitotta az Afrikai frontot, (megtámadta **Brit Szomáliát**), majd szeptembertől Líbiából támadást indított **Egyiptom** ellen (Salamon 2004: 146)
- (20d) **Hitler** a sikeres villámháború után brit fegyverszüneti kérelemre számított, azonban szembe kellett néznie azzal, hogy **Anglia** vállalja a

reménytelennek tűnő harcot. Augusztusban megkezdődött az angliai csata: **Hitler** a **szigetországot** a levegőből, bombázásokkal próbálta megtörni. A **britek** azonban légierejük és légvédelmük segítségével – például az új találmány, a radar alkalmazásával – visszaverték a támadást, így a **németek** letettek az angliai partraszállás tervéről. (Dupcsik–Répárszky 2007: 124–125)

A két világháború tipikusnak mondható narratív reprezentációiról tett fentebbi megállapítás megerősítéséhez elvégeztem egy kvantitatív vizsgálatot, amelyben három középiskolai történelemtankönyv (Dupcsik–Répárszky 2007, Salamon 2004, Száray–Kaposi 2005) első és második világháborúról szóló fejezeteit⁶⁴ vettem össze a szereplők metonimikus konceptualizációi alapján. A vizsgálatba csupán azon szereplőket vettem bele, amelyek valóban metonimikusan konceptualizálódnak. Egy szereplő konceptuális kidolgozását akkor tekintettem metonimikusnak, ha az az adott mondatban kicserélhető volt a hozzátartozó metonimikusan szerveződő fogalmi tartománynak legalább egy másik altartományával. Vagyis míg a (20) megnyilatkozásokban megjelenő (félkövérrel szedett) szereplők metonimikusnak tekinthetőek, mivel kicserélhetőek a hozzájuk tartozó metonimikusan szerveződő fogalmi tartománynak legalább egy másik altartományával, addig az alábbi (21) mondatban megjelenő szereplő nem metonimikusan konceptualizálódik.

(21) **Hitler** április 30-án öngyilkos lett (Salamon 2004: 161)

Fontos megjegyezni, hogy a metonimikusság megállapításában a kicserélhetőség elvét megpróbáltam a lehető legszigorúbban alkalmazni, vagyis minimálisan sem mérlegeltem azt, hogy egy adott történelmi eseménynél vajon mekkora volt a történelmi személyiség egyéni szerepe. Az egyéni szerep megítélése mindig források értelmezésének a kérdése, az értelmezés módját viszont nagymértékben befolyásolja az, hogy az adott történelmi esemény, eseménysor kapcsán milyen sémák aktiválódnak a szereplők metonimikus konceptualizálására vonatkozóan. A metonimikusság kérdésének megítélése

⁶⁴ A kifejezetten Magyarországról szóló fejezeteket, illetve alfejezeteket kihagytam a vizsgálatból.

a feltételezett egyéni szerep alapján éppen ezért óhatatlanul is körben forgóvá tenné a vizsgálatot.

Ugyancsak nem vettem bele a vizsgálatba azon (meglehetősen kis számban előforduló) absztrakt rendszerekként megjelenő szereplőket, amelyek ugyan metonimikusan konceptualizálódnak, de tárgyyszerűen konstruálódnak meg (a tárgyyszerű megkonstruálásról lásd a 4.3. alfejezetet). Például az alábbi (22) megnyilatkozásban megjelenő absztrakt szereplő nem alkotta részét a vizsgálatnak, hiszen a megnyilatkozásban az ABSZTRAKT RENDSZER ÉPÜLET fogalmi metafora jelenik meg, azaz a szereplő tárgyyszerűen konstruálódik meg.

(22) **A francia hadsereg összeomlott** (Száray–Kaposi 2005: 110)

A 2. táblázat a 4. fejezetben elemzett metonimikusan szerveződő sematikus fogalmi tartomány altartományai alapján mutatja be az egyes könyvek első és második világháborúról szóló fejezeteiben megjelenő szereplők metonimikus konceptualizációinak az eloszlását. A szereplőtípusok előfordulásának a mennyiségét jelző számok alatt félkövérrel szedve adtam meg a szereplőtípus előfordulásának a százalékos arányát az adott könyv vizsgált fejezeteiben megjelenő összes metonimikus szereplőkonceptualizációhoz képest. A második világháború esetében a táblázatnak a konkrétabb, nagymértékben emberszerű konceptualizációkat feltüntető felső két soránál a szögletes zárójelben az első szám a tengelyhatalmakhoz, a második szám a Szovjetunióhoz, a harmadik szám pedig a nyugati szövetségesekhez tartozó szereplők számát mutatja (természetesen a három összegének nem feltétlenül kell kiadnia az adott kategóriához tartozó összes szereplő számát). A hipotézisem ugyanis az volt, hogy a nagymértékben emberszerű szereplőkonceptualizációk a tengelyhatalmak esetében jelennek meg a legnagyobb számban.

2. táblázat. Az első és a második világháború szereplőinek metonimikus konceptualizálása magyar történelemtankönyvekben

könyv	Dupcsik – R. 2007		Salamon 2004		Száray – K. 2005	
	I. vh.	II.vh.	I. vh.	II.vh.	I. vh.	II.vh.
háború						
személy (pl. Roosevelt)	2 1%	23 11% [13-5-4]	9 5%	45 15% [28-6-7]	0 0%	24 11% [13-5-6]
személy + hadsereg / kormányzat / ország (pl. Mussolini csapatai, Roosevelt elnök és tanácsadói, a brit vezetés Churchill irányításával, a hitleri Németország)	2 1%	10 5% [5-1-3]	2 1%	5 2% [1-1-2]	0 0%	7 3% [5-0-2]
(nép/állam/szövetségi rendszer +) hadsereg/kormányzat/katonai vezetés v. kormányzat székhelye (pl. török kormány, francia csapatok, az antant erői, a Monarchia csapatai, nácik, vörös hadsereg, Berlin)	41 28%	56 26%	55 30%	83 28%	7 9%	53 24%
nép (pl. olaszok)	18 12%	34 16%	19 10%	54 18%	17 21%	58 26%
állam/szövetségi rendszer (pl. Anglia, antant, tengelyhatalmak, nyugatiak, szövetségesek)	82 57%	96 44%	100 54%	112 37%	56 70%	82 37%

A táblázat jól mutatja, hogy mindhárom történelemtankönyv esetében a második világháborút tárgyaló fejezetekben megnő a történelmi személyiségként konceptualizálódó szereplők (felső két sor) aránya az első világháborút tárgyaló fejezetekhez képest, és ezzel párhuzamosan csökken a legabsztraktabb módon, azaz az államként, szövetségi rendszerként konceptualizált szereplők (alsó sor) aránya. Ugyanakkor érdekes módon az úgyszintén nagymértékben absztrakt konceptualizációknak tekinthető, népként megjelenített szereplők (alulról a második sor) aránya nem csökken, hanem növekszik a második világháborút tárgyaló fejezetekben. A

táblázat szögletes zárójelben megadott számaiból az is látható, hogy a második világháború nagymértékben emberszerűen konceptualizálódó szereplőinek nagyobb része tartozik a tengelyhatalmakhoz, mint a Szovjetunióhoz és a nyugati szövetségesekhez. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy a szövetségesekhez tartozó történelmi személyiségek aránya növekedne, ha a nem metonimikusan konceptualizálódó személyeket is belevennénk a vizsgálatba. Jellemző ugyanis, hogy míg a tengelyhatalmakhoz tartozó történelmi személyiségek viszonylag ritkán, addig a szövetségesekhez tartozó történelmi személyiségek gyakrabban szerepelnek olyan eseményeknél a második világháború narratíváiban, ahol a felcserélésük a hozzájuk tartozó metonimikus fogalmi tartomány valamely másik elemével nem lehetséges, vagy legalábbis kétséges (pl. casablancai találkozó, teheráni találkozó).

A II. világháború szereplőinek a konceptuális kidolgozása terén tapasztalható mintázat, azaz a személyként, illetve népként konceptualizált szereplők arányának a megnövekedése és az államként, szövetségi rendszerként konceptualizált szereplők arányának a csökkenése hozzátartozik a második világháború tankönyvekbeli konvencionális narratív reprezentációjához, amely egy meghatározott módon mutatja be a világháború eseményeit. A tengelyhatalmak nagymértékben emberszerű konceptualizációja a működési mechanizmusuk bizonyos aspektusait előtérbe helyezi, míg más aspektusokat háttérbe szorít. A szereplők emberszerű konceptualizációja egyrészt kiemeli a diktátorok jelentős szerepét, másrészt azonban háttérbe szorítja azt a tényt, hogy Hitler vagy Mussolini nem csupán önerőből jutott hatalomra, és nem egyedül irányította a háborús gépezetet. Éppen ezért érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy minél nagyobb a tengelyhatalmak nagymértékben emberszerű konceptualizációinak az aránya egy szövegben, annál inkább lehetőséget ad a szöveg arra, hogy a második világháború eseményeit csupán néhány ember őrült ámokfutásaként, illetve annak következményeként lássuk.

A fenti vizsgálat jól mutatja, hogy egy adott közösség bizonyos szövegtípusaiban bizonyos történelmi események vagy eseménysorok narratív reprezentációja a szereplők megkonstruálása tekintetében konvencionális mintázatokhoz igazodhat. Ezek a konvencionális mintázatok olyan makroszintű sémák, amelyek az adott esemény vagy eseménysor korábbi narratív reprezentációiból absztrahálódtak. Az egyes történelmi eseményekhez, eseménysorokhoz tartozó makroszintű sémák egy

meghatározott módon befolyásolják az adott esemény, eseménysor narratív megjelenítését, bizonyos aspektusokat kiemelve, míg másokat elfedve. Az ilyen, egy-egy esemény, eseménysor megkonstruálási módjára vonatkozó makroszintű sémák mögött feltételezhetően ideológiai tényezők is állnak. Ezeknek az ideológiai tényezőknek a feltárását azonban nem tekinti feladatának a kutatás.

A bemutatott kvantitatív vizsgálat korpuszát középiskolai tankönyvek adták. Elképzelhető, hogy a második világháború szereplőinek a megkonstruálása más szövegtípusok esetében máshogyan valósul meg. A cél azonban nem annak bemutatása volt, hogy a magyar nyelvű narratív szövegekben a második világháború hogyan reprezentálódik, hanem annak az általánosabb hipotézisnek az igazolása, hogy a narratív szövegekben a szereplők megkonstruálását az adott eseményhez, eseménysorhoz kapcsolódó makroszintű sémák is motiválhatják. A hipotézis igazolása szempontjából tehát elegendő volt annak bemutatása, hogy egy adott szövegtípusban különböző eseménysorok kapcsán eltérő mintázatok jelennek meg a szereplők metonimikus konceptualizálása tekintetében.

6.4. Összefoglalás

A fejezet bemutatta, hogy a történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplők megkonstruálásának a módja korántsem véletlenszerű és nem is csupán a történetíró egyéni elgondolásának az eredménye. A metonimikus konceptualizálás módját a szövegben eltérő hatókörrel működő sémák motiválják, amelyek a szereplők különböző szövegbeli funkcióin keresztül hatnak azok megjelenítési módjára. A szereplők megkonstruálásának a módját motiváló mikro-, mezo- és makroszintű sémák működése a következő főbb pontokban foglalható össze:

- Mikroszintű séma: Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

- Mezoszintű séma: A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti, többnyire szövegtopikként megjelenő szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.
- Makroszintű sémák: Bizonyos történelmi események, korszakok narratív reprezentációjához konvencionálisan kapcsolódhat a szereplők meghatározott módon történő metonimikus konceptualizációja (pl. első világháború vs. második világháború).
- A mikro-, mezo- és makroszintű sémák megerősíthetik egymást, ebben az esetben a sémák egy irányba hatnak, vagyis azonos módon motiválják a szereplők metonimikus konceptualizálását.
- A sémák szembe is mehetnek egymással. A fejezetben bemutattam, hogy a tágabb hatókörű mezoszintű séma felülírhatja a szűkebb hatókörű mikroszintű sémát.

A sémák nem szabályok, vagyis a fejezetben vizsgált sémáknak nem kell minden esetben érvényesülniük. A leírt szabályszerűségek a szereplők metonimikus konceptualizálásának a tendenciáira mutatnak rá.

7. A szereplők episztemologikus helyzetének megkonstruálása a tudás explicit megjelenítésén keresztül

A szereplők nem csupán metonimikus konceptualizálásuk, hanem a történet reális világával kapcsolatos tudásuk terén is különbözhetnek egymástól. A fejezet egyik célja annak bemutatása, hogy a történelmi tárgyú nem fiktív narratív szövegekben a történetmondó hogyan konstruálja meg a szereplők episztemologikus helyzetét a szereplők tudására utaló nyelvi elemekkel (a fejezet Horváth 2016b és Horváth 2016c átdolgozott változata). A szereplők episztemologikus helyzete azt jelöli ki, hogy azok mentálisan milyen mértékben férnek hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. Emellett azt is vizsgálom, hogy a szereplők absztraktsága, azaz a szereplők metonimikus konceptualizálásának a módja befolyásolja-e a szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását.

A 7.1. rész a Fauconnier-féle mentálistér-elmélet keretében mutatja be, hogy a történetmondó a szereplőknek a tudását hogyan jelenítheti meg ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. A 7.2. részben – az előző pontban kialakított szempontrendszert alkalmazva – a Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeinek a kvantitatív vizsgálatán keresztül mutatom be azt, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása általában ugyanazt az általános sémát követi, függetlenül attól, hogy melyik szereplőről van szó. A 7.3. részben az előző rész kvantitatív vizsgálatát terjesztem ki népekre, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon ezen absztraktabb módon konceptualizálódó szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálása során is ugyanaz a séma érvényesül-e, mint a történelmi személyiségek esetében. A 7.4. részben azt vizsgálom, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk aránya mutat-e valamilyen eltérést a történelmi személyiségek esetében tapasztalható arányokhoz képest.

7.1. A szereplők tudástípusai: ismeret, vélelem, ismeret hiánya

A történetben a fizikai és a társas világ mellett a történet mentális világa, azaz az egyes szereplők gondolatai, érzései, cselekvéseik belső motivációi is reprezentálódnak (lásd Tátrai 2011: 171–189). A történetmondó tehát a szereplők mentális állapotainak, folyamatainak a konceptualizálásával alkotja meg a történet mentális világát. A narratíva mentális világának egyik lényegi összetevője a szereplők tudása. A szereplők tudásának a konceptualizálása általában a tudatosság szubjektumának az áthelyezése révén valósul meg, amelynek során a történetmondó a tudatosság szubjektumát saját magáról a történet valamely szereplőjére helyezi át (Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997). A tudatosság szubjektuma „a kontextusfüggő kiindulópontok egyik fajtája, amely azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információ tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a beszéd) kötődik” (Tátrai 2011: 215).

A tudatosság szubjektumának az áthelyezését megvalósító nyelvi elemek Fauconnier (1985) mentálistér-elmélete alapján értelmezhetők térépítő elemekként (lásd még Sweetser–Fauconnier 1996; Fauconnier 2007). A térépítő elemek olyan nyelvi kifejezések, amelyek új mentális tereket nyitnak meg a diskurzusban. A mentális terek olyan, a diskurzus folyamán a résztvevők elméjében alkalmilag létrejövő, különféle fogalmi összetevőket tartalmazó, tudáskeretek által strukturált fogalmi egységek, amelyek hozzájárulnak a diskurzus megnyilatkozásainak a megértéséhez és létrehozásához. A térépítő elemek mindig egy bázistérhez (base space) képest nyitnak meg új mentális tereket. A történelmi tárgyú nem fikatív narratívák esetében a bázistér a narratíva reális, vagyis a történetmondó által valóságosként, fennállóként megkonstruált világa. A történet reális világa a történet fizikai, társas és mentális világából egyaránt tartalmazhat összetevőket. A tudatosság szubjektumának az áthelyezését megvalósító térépítő elemek a történetmondó által a narratívában reálisként megkonstruált világhoz mint bázistérhez képest vezetnek be új, különböző státuszú mentális tereket. A történetmondó a szereplőknek a történet reális világával kapcsolatos tudását háromféleképpen konceptualizálhatja: ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. A konceptualizáció módját az határozza meg, hogy a történetmondó a tudatosság szubjektumának az áthelyezését milyen típusú térépítő elemekkel valósítja

meg, és így a bázistérhez, azaz a történet reális világához képest milyen státuszú mentális tereket vezet be. Az alábbiakban a Fauconnier-féle mentálistér-elmélet keretében mutatom be a háromféle tudáskonceptualizáció közötti különbséget. A fejezet második felében szereplő korpuszvizsgálatnak az alapját e három tudáskonceptualizáció elkülönítése adja.

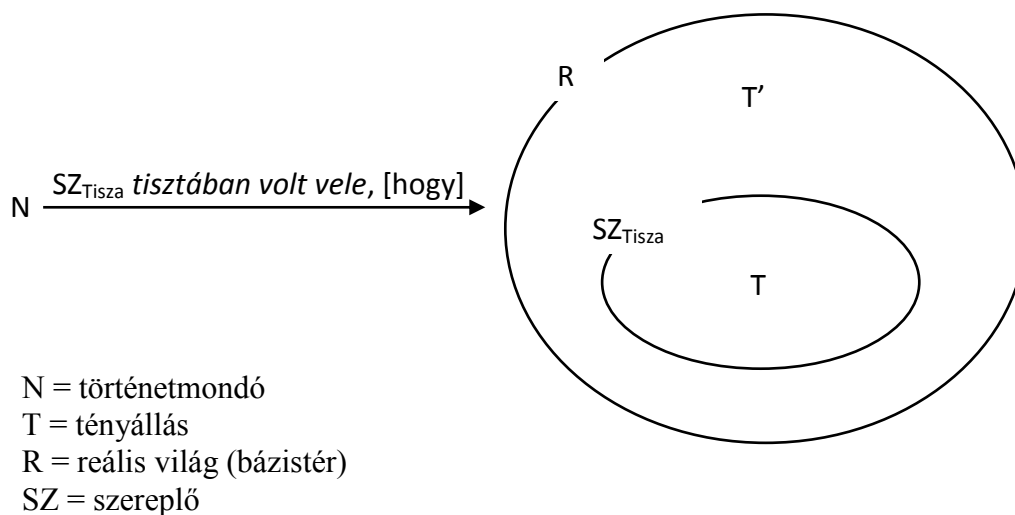
Az (1) megnyilatkozásban a történetmondó Tisza István tudását ismeretként konceptualizálja.

- (1) [Tisza István] **tisztában volt vele**: a magyar–román határ sebezhető, és a román politika csak az alkalomra vár, hogy Erdélyt és Kelet-Magyarországot birtokába vehesse (Salamon 2004: 14)

Az (1) megnyilatkozásban a tudatosság szubjektuma a történetmondóról Tisza Istvánra helyeződik át a *tisztában volt vele* igei szerkezet révén. Kiefer (1983: 192–194) a *tisztában van valamivel* típusú, értelmi attitűdöt kifejező szerkezeteket a kognitív faktív predikátumok csoportjába sorolja. Faktív igék, igei szerkezetek használata esetén „a hogy kötőszós mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát adottnak tekintjük” (Kiefer 1983: 192, vö. Declerck 2011: 41). Természetesen a *hogy* kötőszó – ahogyan azt az (1) esetében is láthatjuk – el is maradhat. Az (1)-ben a főmondat és a mellékmondat közötti tartalomvárás-tartalomkifejtés viszony jelölésére a kettőspont szolgál (vö. Keszler 2004: 49–50). A *tisztában volt vele* faktív igei szerkezet térépítő elemként funkcionál, amely a történet reális világában mint bázistérben megnyit egy új, Tisza István mentális világát reprezentáló mentális teret. Tisza mentális világa a magyar–román határ sebezhetőségének és a román politika területszerzési vágyának a tudását tartalmazza. A faktív igei szerkezet révén a történetmondó ezeket a körülményeket úgy konstruálja meg, mint amelyek nem csupán Tisza mentális világában, hanem a történetmondó által valóságosként, fennállóként elfogadott reális világban is fennállnak. A mondat ez utóbbi, csupán implicit módon megjelenő, eleve adottként konceptualizálódó állítását hagyományosan a mondat faktív előfeltevésének nevezik (lásd Kiefer 1983: 192–219, 2007: 349–350). Az előfeltevéseket kiváltó mondatok szemantikai szerkezete leírható a figura-alap viszony mentén (Marmaridou 2000: 142–149). Míg az (1) mondatban megjelenő, Tisza István mentális világára vonatkozó explicit állítás a figyelem előterében

álló információ (figura), addig a faktív szerkezet által kiváltott faktív előfeltevés, vagyis az az információ, hogy a Tisza tudásaként konceptualizált körülmények a történet reális világában is fennállnak, a figyelem háttérében áll (alap).⁶⁵

Az 1. ábra mutatja be az (1) megnyilatkozás mentális tér konfigurációját:

1. ábra. Az ismeret mentálistér-konfigurációja

N a történetmondót jelöli, aki (1) megnyilatkozásával megkonstruálja a referenciális jelenetet. A nyíl felett a történetmondó által alkalmazásba vett, térépítő elemként funkcionáló faktív igei szerkezetet tüntettem fel, amely létrehozza a megnyilatkozás mentálistér-konfigurációját. Az R-rel jelölt kör a bázisteret, azaz a történet reális, a narrátor által fennállóként megkonstruált világát jelöli. Az SZ_{Tisza} által jelölt kör Tisza mentális világát jelöli, amelyet új mentális térként vezet be a *tisztában volt vele* faktív igei szerkezet. T a magyar–román határhoz és a román politikához kapcsolódó körülményeknek (= tényállásnak) a Tisza mentális világát reprezentáló mentális térben

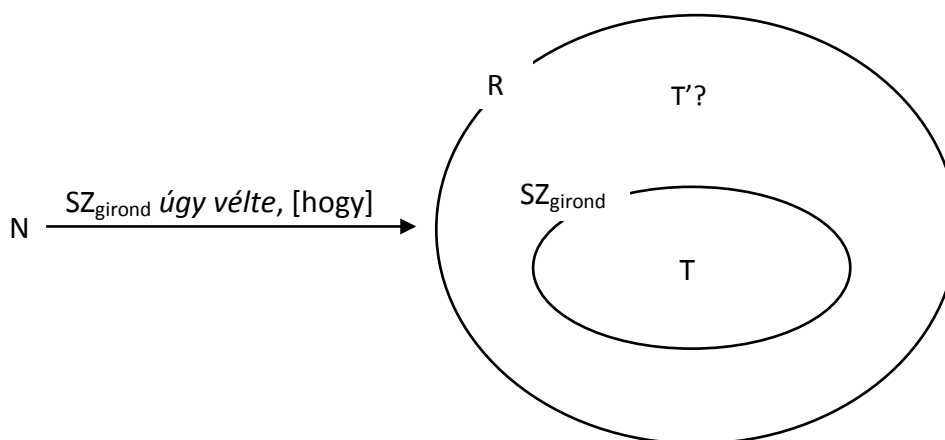
⁶⁵ Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy míg a tudatosság szubjektumának az áthelyezésével a narrátor Tisza István mentális állapotát a referenciális jelenet részévé teszi, azaz objektivizáltan konstruálja meg, addig saját mentális folyamatai nagymértékben szubjektivizáltan konstruálódnak meg, hiszen a narrátor azon következtetése, hogy a Tiszának tulajdonított helyzetfelmérés a reális világgal összeegyeztethető, csupán implicit módon jelenik meg a faktív előfeltevés révén (az objektivizált és szubjektivizált konstruálásról lásd Kugler2013a).

való fennállását jelöli. Az R-rel jelölt bázistérben szereplő T' azt jelzi, hogy a *tisztában volt vele* igei szerkezet által kiváltott faktív előfeltevés következtében ezt a két körülményt úgy konceptualizálja a történetmondó, mint amelyek a bázistérben, azaz a történet reális világában is fennállnak.

A (2) megnyilatkozásban a történetmondó a gironde tudását vélelemként konceptualizálja.

- (2) A gironde **úgy vélte**, a forradalom meg van mentve, elérkezett a konszolidáció ideje (Závodszky 2009: 38)

A megnyilatkozásban a tudatosság szubjektuma a történetmondóról a gironde-ra helyeződik át az *úgy vélte* térépítő elemként funkcionáló, úgyszintén értelmi attitűdöt kifejező, de nem faktív igei szerkezet révén. A megnyitott új mentális térben a gironde mentális világának az összetevőjeként konceptualizálódik egy esemény, a forradalom megmentésével a konszolidáció idejének az elérkezése. Szemben az előző esettel azonban, az *úgy vélte* igei szerkezet nem vált ki faktív előfeltevést, ennek következtében a gironde mentális világának a részeként konceptualizált eseményről nem tudjuk megmondani, hogy az része-e a történetmondó által reálisként megkonstruált narratív világnak. A 2. ábrában ezt jelzi az R-rel jelölt bázistérben, azaz a történet reálisként megkonstruált világában a T' után szereplő kérdőjel.

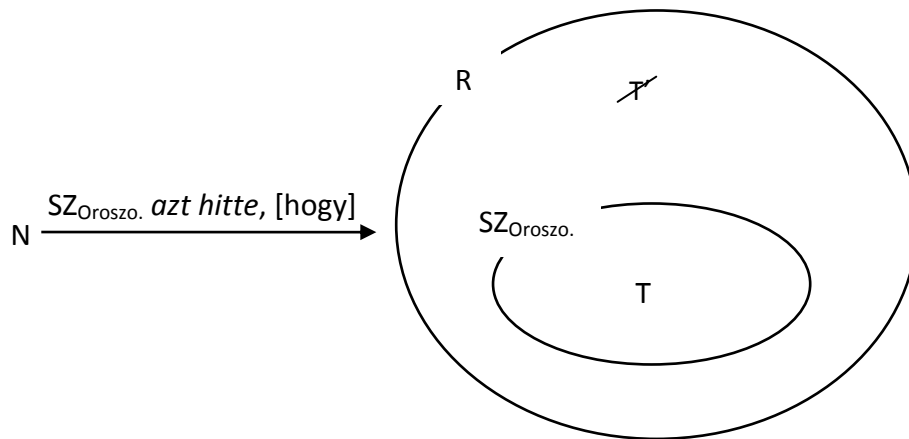
2. ábra. A vélelem mentálistér-konfigurációja I.

Megjegyzendő azonban, hogy a kognitív nem faktív igék, illetve igei szerkezetek múlt idejű használata implikálhatja azt az értelmezést, hogy a mellékmondat által kifejezett tényállás (esemény, körülmény stb.) nem része a történet reális világának. Ennek oka az, hogy amikor a történetmondó az elbeszélés idejéhez képest múltbeli eseménysor elbeszélése során használ kognitív nem faktív igéket egy szereplő tudásának a konceptualizálásakor, akkor feltételezhetjük, hogy ezzel azt akarja jelezni, hogy a szereplőnek az adott helyzetre vonatkozó tudása nem egyeztethető össze azokkal az ismeretekkel, amelyekhez az események utólagos kiértékelésével juthatunk.

A (3) megnyilatkozásban a történetmondó Oroszországnak a történet reális világával kapcsolatos tudását a (2) esethez hasonlóan vélelemként konceptualizálja.

- (3) [Oroszország] 1853-ban háborút provokált. **Azt hitte**, számíthat Ausztria hálájára, Franciaország belső megosztottságára, és a gyöngye Törökország egyedül marad. (Závodszky 2009: 162)

Az *azt hitte* nem faktív igei szerkezet megnyit egy Oroszország mentális világát reprezentáló mentális teret. A történetmondó e mentális tér összetevőjeként konceptualizálja Oroszország elgondolását Ausztria viselkedéséről, valamint Franciaország és Törökország helyzetéről. Ugyanakkor a (3) megnyilatkozás annyiban különbözik a (2) esettől, hogy az *azt hitte* igei szerkezet használatával a történetmondó egyértelműen úgy konstruálja meg a történet reális világát, mint amelyben az Oroszország által a három országnak tulajdonított viselkedés, illetve helyzet nem áll fenn. Ezt jelzi a (3) megnyilatkozás mentálistér-konfigurációját bemutató 3. ábrában az áthúzott T' az R-rel jelölt bázistérben, azaz a történet reális világában.

3. ábra. A vélelem mentálistér-konfigurációja II.

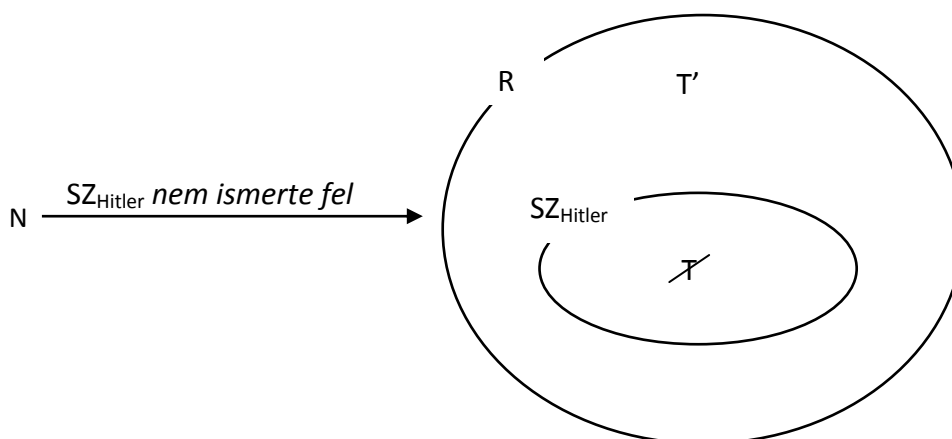
A vélelmet kifejező nem faktív igék, illetve igei szerkezetek különböző valószínűséget rendelhetnek a vélelemként kifejezett tényállásnak a történet reális világában való fennállásához. Ennek az egyik végpontját (a mellékmondatban kifejezett tényállás egyértelműen nem áll fenn) az *azt hitte* típusú szerkezetek adják. Ahogyan arra már utaltam, a vélelem fennállásának valószínűségét a nem faktív kognitív igék és igei szerkezetek lexikalizálódott jelentése mellett egyéb tényezők is befolyásolhatják, például ezek múltidejűsége. A fejezet második felében szereplő kvantitatív kutatás azonban nem teszi szükségessé annak meghatározását, hogy a vélelemként kifejezett tényállás milyen valószínűséggel áll fenn a történet reális világában, így minden nem faktív kognitív ige vagy igei szerkezet által kifejezett tudást egységesen a vélelem csoportba sorolok további különbségtevés nélkül.

A (4) megnyilatkozásban a történetmondó Hitler tudását egy ismeret hiányaként konceptualizálja.

- (4) Hitler **nem ismerte fel** a fordulat komolyságát, s tovább feszítve a húrt, Lengyelországtól a korridor átadását követelte (Dupcsik–Répárszky 2007: 122)

A megnyilatkozásban a *nem ismerte fel* tagadószó + faktív ige szerkezettel a történetmondó megnyit egy új mentális teret, amely Hitler mentális világát reprezentálja. Az

előző példáktól eltérően a történetmondó úgy konstruálja meg a szereplő mentális világát, mint amelynek nem része egy adott tényállás, jelen esetben egy esemény komolyként, fontosként való értékelése.⁶⁶ Ezt jelzi a 4. ábrában az áthúzott T a Hitler mentális világát reprezentáló mentális térben. Ugyanakkor a faktív ige használata következtében a történetmondó ezt az értékelést a bázistér részévé, azaz a történet reális világának az összetevőjévé teszi. A faktív ige általános tulajdonsága ugyanis, hogy a tagadószó nem szünteti meg az ige faktív előfeltevését, hiszen „a faktív előfeltevés a beszélő előfeltevése, a hallgatónak vagy a főmondat alanya által jelölt személynek nem kell föltétlenül erről az előfeltevésről tudnia” (Kiefer 1983: 192).

4. ábra. Az ismeret hiányának mentálistér-konfigurációja

⁶⁶ Megjegyzendő, hogy bizonyos esetekben egy tényállás nem ismeretének az állítása egy másik tényállás tudását implikálhatja. Például az „András nem tudja, hogy Éva munkahelyet váltott” általában implikálja azt a jelentést, hogy „András úgy tudja, hogy Éva ugyanott dolgozik, mint régebben”. Ugyanakkor ilyen implikált jelentés nem minden esetben jelenik meg. Például az „András nem tudja, hogy az USA elnöke Donald Trump” mondat nem implikálja azt, hogy „András úgy tudja, hogy az USA elnöke nem Donald Trump”, hiszen lehetséges, hogy András lehetőségként el tudja képzelni, hogy az elnök Donald Trump, mivel azt tudja, hogy Trump elindult a választáson, és csak a választások kimenetelét nem ismeri. Hasonlóan, az „András nem tudja, hogy a Föld a Naptól 149 600 000 kilométerre van” állításból nem következik, hogy „András úgy tudja, hogy a Föld a Naptól nem 149 600 000 kilométerre van”. Mivel ennek a dolgotnak nem a faktív kognitív ige használati módjainak a részletes bemutatása a célja, ezért itt a tagadott faktív szerkezetek esetlegesen fellépő implikált jelentéseivel nem foglalkozom.

A történetmondónak lehetősége van arra is, hogy negatív konstruálással jelenítse meg egy szereplő vélelmét, ahogyan ez az (5) példában is látható.

- (5) Sztálin **nem gondolta**, hogy ellenfelei mást választanak helyette főtitkárnak. Pedig így történt, Szergej M. Kirov lett hivatalosan az új főtitkár.⁶⁷

Az (5) első mondata nem azt fejezi ki, hogy Sztálin mentális világában egy adott vélelem nem áll fenn, hiszen a mondat jelentésének megfeleltethető a (6) mondat.

- (6) Sztálin **azt gondolta**, hogy ellenfelei nem választanak mást helyette főtitkárnak.

Az (5) tehát a (6)-hoz hasonlóan egy vélelmet, azaz egy, a reális világban nem feltétlenül, de Sztálin mentális világában fennálló tényállást fejez ki. Az (5) és a (6) közötti különbség pusztán az, hogy az (5) esetében a narrátor a vélelmet negatív konstruáláson keresztül tette elérhetővé (a vélelmek negatív módon történő megkonstruálásához lásd Kugler 2014: 61–62 elemzését a negatív polaritású episztemikus főmondati predikátumokról).

A fenti példákból jól látható, hogy a szereplőknek a történet reális világával kapcsolatos tudását a narrátor ismeretként, az ismeret hiányaként és vélelemként jelenítheti meg. A vélelem pozitív és negatív jellemzésen keresztül is konceptualizálódhat, amelyek közül az utóbbi jóval ritkább. A háromféle tudástípus az adott szereplő mentális világa és a történetmondó által reálisként megkonstruált világ közötti különböző viszonytípusoknak feleltethető meg. E viszonytípusok két tényező alapján írhatók le: 1. az adott tényállás összetevője vagy nem összetevője a történet reális világának; 2. az adott tényállás tudása összetevője vagy nem összetevője a szereplő mentális világának. Az első szempont esetében az ige vagy igei szerkezet faktív vagy nem faktív volta a meghatározó. Faktív igék vagy igei szerkezetek használata esetén az adott tényállás részévé válik a történet reális világának. Nem faktív igék és igei szerkezetek esetében a tényállás vagy nem része, vagy pedig nem lehet megmondani, hogy része-e a történet reális világának.

⁶⁷ A példa a <http://korok.webnode.hu/products/sasdi-tamas-totalis-diktaturak-a-ket-vilaghaborukozotti-europaban1/> linken elérhető cikkből származik (a letöltés ideje: 2016. 03. 23.).

Ezt az utóbbi két esetet itt most egy kategóriaként kezelem. A második szempont esetében a tagadószó jelenléte vagy elmaradása a döntő. Kognitív faktív igék, illetve igei szerkezetek esetében a tagadószó jelenléte azt jelzi, hogy a szereplő mentális világának nem része az adott tényállásnak a tudása. Ugyanakkor a tagadószó jelenléte ellenére a tényállás része a történet reális világának, mivel a tagadószó nem szünteti meg a faktív ige vagy igei szerkezet faktív előfeltevését. Kognitív nem faktív igék, illetve igei szerkezetek esetében azonban a tagadószavas szerkezet nem a vélelem hiányát fejezi ki, hanem negatív konstruálással tesz elérhetővé egy adott vélelmet. Az 1. táblázat a szereplők mentális világa és a történet reális világa közötti lehetséges viszonyokat, azaz a szereplők tudásának a három fajtáját, valamint az ezeket kifejező konstrukciótípusokat mutatja be.

1. táblázat. *A szereplők tudástípusai*

a viszony típusa	a szereplő mentális világa	a történet reális világa	konstrukciótípus
ismeret	a tényállás fennáll	a tényállás fennáll	faktív ige(i szerkezet)
ismeret hiánya	a tényállás nem áll fenn	a tényállás fennáll	tagadószó + faktív ige(i szerkezet)
vélelem (pozitív v. negatív konstruálással)	a tényállás fennáll	a tényállás nem (feltétlenül) áll fenn	nem faktív ige(i szerkezet) vagy tagadószó + nem faktív ige(i szerkezet)

A szereplők mentális világának az összetevőjeként konceptualizált, különféle eseményekre, körülményekre vonatkozó ismeretek (vagy azok hiánya), illetve vélelmek nagy szerepet játszanak a narratíva kauzális viszonyainak a megteremtésében.

- (7a) [Diocletianus] **felismerte**, hogy a birodalom irányítása, s ellenőrzése egy központból már nem lehetséges, ezért társcsászárt választott, s mindkettőjüknek helyetttest (Szárny 2004: 140)

- (7b) A keleti és a balkáni fronton aratott győzelmek után a német vezérkar **úgy vélekedett**, hogy Oroszország hosszabb ideig nem tudja összeszedni magát, a német haderő zömével tehát ki lehet csikarni a győzelmet a nyugati fronton. 1916. február 21-én a németek ostrom alá vették Verdun (verdön) erődjét, **arra számítva**, hogy sikerül gyorsan elfoglalniuk, majd az erőd visszaszerzésére indított ellentámadások során felőrlik az antant erőit. (Salamon 2004: 17)
- (7c) Jellasics azonban egy ideig a horvát demokratákat is megtévesztette, mert azok, **nem tudván** az udvar és Jellasics együttműködéséről, **úgy vélték**, hogy a bán Bécs és a magyarok közös horvátellenességének áldozata (Závodszy 2009: 140)

A (7a) szövegrészletben Diocletianus cselekvésének oka a birodalom állapotának az ismerete, amely a *felismerte* faktív ige segítségével konceptualizálódik. A (7b) szövegrészletben az *úgy vélekedett* és az *arra számítva* nem faktív igei szerkezetek révén helyezi át a történetmondó a tudatosság szubjektumát. A két igei szerkezet által konceptualizált mentális állapotok adnak magyarázatot a német haderő viselkedésére. A (7c) szövegrészletben a horvát demokratáknak a *nem tudván* tagadott faktív szerkezettel konceptualizált hiányzó ismerete szolgál okként egy további, vélelemként konceptualizált mentális állapotukhoz.

A szereplők ismereteinek vagy vélelmeinek a konceptualizációi különbözhetnek abban, hogy a szereplők elkötelezettsége az adott esemény, állapot stb. fennállásával kapcsolatban milyen erősségű.

- (8a) A háborút az alkotmányos királyság hívei és a szélsőbal elleneztek. Az előbbiek **sejtették**, hogy a király a vesztébe rohan. Robespierre viszont a katonai kudarctól félt: a hadsereg szétszűllött állapotban volt. (Závodszy 2009: 36)
- (8b) A háborút az alkotmányos királyság hívei és a szélsőbal elleneztek. Az előbbiek **tudták**, hogy a király a vesztébe rohan. Robespierre viszont a katonai kudarctól félt: a hadsereg szétszűllött állapotban volt.

A (8a) és az abból átalakított (8b) megnyilatkozás egyaránt a történet reális világában fennállóként, azaz ismeretként jeleníti meg azt, hogy a „király a vesztébe rohan”, ugyanakkor a (8a)-ban szereplő *sejtették* faktív ige a szereplők részéről alacsonyabb fokú elkötelezettséget, bizonyosságot rendel az esemény fennállásához, mint a (8b) megnyilatkozás úgyszintén faktív *tudták* igéje. Ez a fejezet azonban nem foglalkozik a szereplők elkötelezettségének a mértékével, a következő rész korpuszvizsgálatában csupán az 1. táblázatban szereplő szempontokat érvényesítem.

7.2. Történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata

Az alábbiakban egy korpuszalapú kvantitatív vizsgálat segítségével arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy eltérő sémák motiválják-e a történelmi tárgyú narratívákban a szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását. A vizsgálat magyar előzményeit Tóth–Vincze–László (2006) és Vincze–László (2010) narratív pszichológiai kutatásai adták. A szerzők magyar, illetve magyar és osztrák történelemtankönyvek elbeszéléseiben vizsgálták a narratív perspektíva által közvetített identitáskonstruálás és identitásközvetítés műveletét, többek között olyan összetevők kvantitatív elemzése alapján, mint az elbeszélésben megjelenő szereplő- és cselekvéstípusok vagy a szereplőkhöz kapcsolódó, a kognitív és érzelmi igék révén reprezentált mentális állapotok típusai. Az általam bevezetett, a tudástípusok elkülönítésére épülő szempontrendszer véleményem szerint hozzákapcsolható az említett szerzők vizsgálataiban alkalmazott szempontokhoz.

Sajnos jelenleg nem létezik olyan magyar nyelvű korpusz, amelyen a szereplők tudástípusaira irányuló kvantitatív vizsgálatot el lehetett volna végezni. A digitálisan kereshető legnagyobb magyar korpuszok, szöveggyűjtemények is messze alatta maradnak annak a méretnek, ami lehetővé tenné megfelelő mennyiségű adat kinyerését az itt kidolgozott vizsgálati módszer számára. Ennek következtében kénytelen voltam a Google Books amerikai szövegeiből készített N-gram korpuszt használni a vizsgálat során.⁶⁸ A

⁶⁸ A korpusz tehát nem a sok esetben csak részlegesen elérhető szövegekből, hanem a teljes szövegekből készített N-gramok kereshető listájából áll. Ezek az N-gram adatbázisok bárki számára letölthetőek innen: <http://storage.googleapis.com/books/ngrams/books/datasetsv2.html>

keresésekhez pedig a Davies (2010-) által fejlesztett <http://googlebooks.byu.edu/x.asp> oldal keresőfelületét használtam. Az N-gram korpusz formájában feldolgozott amerikai szövegek 157 milliárd szót tesznek ki. A vizsgálat során csak a 2000 és 2010 között keletkezett szövegeket vettem figyelembe, ezek összesen 26,9 milliárd szót tartalmaznak. Csak az összehasonlítás végett: a Magyar Nemzeti Szövegtár legújabb változata (MNSZ2) 1,04 milliárd, a Magyar történelmi szövegtár legújabb változata 30 millió, a vizsgált Rubicon korpusz pedig 2,8 millió szót tartalmaz. Természetesen az angol nyelvű szövegek vizsgálatából nyert eredmények nem feltétlenül érvényesek a magyar nyelvű szövegekre. Ugyanakkor az alábbiakban bemutatott angol nyelvű szövegeken végzett kvantitatív vizsgálat tekinthető egy olyan esettanulmánynak, amely egy eddig tudtommal még nem alkalmazott módszert mutat be a történelmi tárgyú szövegek vizsgálatára vonatkozóan, amely módszert a későbbiekben egy megfelelő méretű magyar korpuszon is lehetne alkalmazni.

Egy szereplő episztemologikus helyzete alatt a szereplő azon jellemzőjét értem, hogy az mentálisan milyen mértékben fér hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. A szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását a történetmondó a szereplők tudásának a konceptualizációi révén valósítja meg. Minél nagyobb arányban jelennek meg egy szereplő tudásának a konceptualizációi között a faktív szerkezetekkel konceptualizált ismeretek a nem faktív szerkezetekkel konceptualizált vélelmekhez és a tagadott faktív szerkezetekkel konceptualizált hiányzó ismeretekhez képest, annál nagyobb mértékben fér hozzá a szereplő a történet reális világához.

A feltevésem az volt, hogy különböző történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása különböző sémákat követ, azaz a vizsgált történelmi személyiségek esetében az ismeretek, a vélelmek és az ismeretek hiányának a konceptualizációi arányaikban jelentősen eltérnek egymástól. A feltételezés alapján tehát azt vártam, hogy a vizsgált korpuszban a történelmi személyiségek megnevezéseivel kollokáló, a háromféle tudástípust konceptualizáló előzetesen kiválasztott faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek aránya jelentősen eltér egymástól az egyes történelmi személyiségek esetében. A vizsgált, tipikusan egy adott történelmi személyiségre vonatkozó személynevek ábécé sorrendben a következők: *Augustus, Caesar, Charlemagne* [Nagy Károly], *Churchill, Eisenhower, Gorbachev* [Gorbacsov], *Hitler, Khrushchev* [Hruscsov],

*Lenin, Mussolini, Nixon, Reagan, Robespierre, Stalin [Sztálin], Thatcher, Truman.*⁶⁹ A vizsgált kollokációkat a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat. *A vizsgált kollokációk*

a tudás típusa	a tudástípust kifejező konstrukciótípus	a korpuszban keresett kollokáció
ismeret	faktív szerkezet	név + <i>knew</i> (pl. <i>Augustus knew</i>)
vélelem	nem faktív szerkezet	név + <i>thought</i> (pl. <i>Augustus thought</i>)
ismeret hiánya	tagadott faktív szerkezet	név + <i>did not know</i> (pl. <i>Augustus did not know</i>) név + <i>knew nothing</i> (pl. <i>Augustus knew nothing</i>)

Az ismeret hiányát kifejező tagadott faktív szerkezetek esetében nem egy, hanem két konstrukció előfordulásának az összesített arányát vizsgáltam. Ezt az eljárást azért követtem, hogy több eséllyel kapjak nagyobb mennyiségű és ezért kvantitatív célú vizsgálatokra jobban használható adatot ebben a kategóriában is. Hangsúlyozandó, hogy nincsen elvi jelentősége annak, hogy egy adott kategórián belül egy vagy több konstrukciónak az előfordulását vizsgálom, hiszen nem arra kerestem a választ, hogy az egyes szereplők esetében a tudásnak ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányként megvalósuló konceptualizációi milyen arányban jelennek meg. Ezt nem is tudnám vizsgálni, hiszen semmi biztosíték nincsen arra, hogy egy vizsgált szerkezet előfordulásának az aránya reprezentálja az összes vele egy típusba tartozó

⁶⁹ Természetesen egy számítógépes kvantitatív vizsgálatban nem lehet kizárni azt, hogy a találatok között szerepeljenek olyan esetek is, amelyek nem az adott történelmi személyiségre vonatkoznak. Ugyanakkor igyekeztem olyan megnevezéseket kiválasztani, amelyek esetében ennek az eshetőségnek a jelentkezése minimális. Ezzel magyarázható a 20. századi történelmi személyiségek felülreprezentáltsága is. A korábbi történelmi személyiségek ugyanis nagyrészt olyan uralkodók, akiknek a nevét egy vagy több másik uralkodó is viselte.

tudáskonceptualizáció arányát. A vizsgálat célja pusztán annak megállapítása volt, hogy a különböző szereplők esetében egymáshoz hasonló vagy egymástól eltérő mintázatok jelennek-e meg a tudás konceptualizálása tekintetében.

A vizsgálatból a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezetek esetében kizártam a név + *thought of*, illetve a név + *thought to be* eseteket. A kapott eredményeket a 3. táblázat mutatja be. A táblázat második oszlopában tüntettem fel az adott névvel kollokáló faktív *knew* igealak adatainak a számát. A harmadik oszlopban az adott névvel kollokáló nem faktív *thought* igealak számának az arányát adtam meg az előző oszlopban szereplő ugyanazon névvel kollokáló faktív *knew* adatok számához képest, illetve zárójelben megadtam a tényleges előfordulások számát is. A negyedik oszlopban ugyanígy, az adott névvel kollokáló *did not know* és *knew nothing* tagadott faktív szerkezetek számának az arányát adtam meg az ugyanazzal a névvel kollokáló faktív *knew* igealak előfordulásához képest, illetve zárójelben a két tagadott faktív szerkezet tényleges előfordulásának a számát. A táblázatot a harmadik oszlopban megadott név + *thought* szerkezet előfordulási arányainak a növekedési sorrendjében rendeztem.

3. táblázat. Történelmi személyiségek episztemologikus helyzete

név	név + <i>knew</i> (ismeret)	név + <i>thought</i> (vélelem)	név + <i>did not know</i> / <i>knew nothing</i> (ismeret hiánya)
<i>Lenin</i>	87	0,24 (21)	0,07 (6)
<i>Gorbachev</i>	73	0,4 (29)	0 (0)
<i>Charlemagne</i>	18	0,44 (8)	0 (0)
<i>Caesar</i>	218	0,45 (99)	0,06 (14)
<i>Reagan</i>	473	0,45 (211)	0,13 (61)
<i>Stalin</i>	416	0,46 (191)	0,04 (18)
<i>Robespierre</i>	8	0,5 (4)	0 (0)
<i>Truman</i>	325	0,54 (175)	0,1 (32)
<i>Churchill</i>	439	0,56 (245)	0,06 (27)
<i>Hitler</i>	658	0,62 (407)	0,16 (102)
<i>Nixon</i>	471	0,64 (303)	0,04 (20)
<i>Eisenhower</i>	350	0,67 (234)	0,09 (31)
<i>Mussolini</i>	51	0,9 (46)	0 (0)
<i>Augustus</i>	51	0,96 (49)	0 (0)
<i>Khrushchev</i>	73	1,19 (87)	0 (0)
<i>Thatcher</i>	25	3,4 (85)	0 (0)
átlag		0,78	
trimmelt átlag ⁷⁰		0,63	
medián		0,55	

A táblázatból látható, hogy a név + *knew* szerkezetek előfordulásához viszonyítva a vizsgált történelmi személyiségek közül Lenin esetében jelenik meg a legkisebb arányban a vélekedést kifejező név + *thought* szerkezet. A skála másik végén Thatchert találjuk. Az ő esetében kiugróan magas a vélekedést kifejező nem faktív szerkezet előfordulási aránya. Ha a vélekedést kifejező szerkezetet és az ismeretek hiányát kifejező két tagadott faktív szerkezetet az ismeretet kifejező szerkezettel szembeállítva együttesen, egy kategóriaként

⁷⁰ A trimmelt átlag mindig 10%-os trimmeléssel lett számolva.

vizsgáljuk, akkor is Lenin és Thatcher áll a skála két szélső pontján. Azaz míg episztemologikus helyzetét tekintve Lenin olyan szereplőként konstruálódik meg, akinek a tudása a vizsgált történelmi személyiségekhez képest kifejezetten nagy arányban konceptualizálódik úgy, mint amely szinkronban van a narratívában reálisként, fennállóként megkonstruált világgal, addig Thatcher olyan szereplőként jelenik meg, akinek a tudása az esetek kiugróan nagy részében nincs szinkronban, vagy legalábbis nem lehet megmondani, hogy szinkronban van-e a narratívában reálisként megkonstruált világgal. Az ismeretek hiányát kifejező két tagadott faktív szerkezet előfordulási arányai kifejezetten alacsonyok. Mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ezek a szerkezetek legnagyobb arányban Hitler esetében jelennek meg, ami a szövegek létrehozása során a Hitler kapcsán mozgósított tipikus történetírói elgondolásokról árulkodik.

Bár – ahogyan azt láttuk – a kapott értékek között vannak kiugróak, a hipotézisben feltételezett markáns különbségekkel szemben mégis sokkal inkább az egyes történelmi személyiségekhez tartozó mintázatok hasonlósága dominál. Az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet az esetek túlnyomó részében, 16 esetből 14-szer, nagyobb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet, és az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know* és név + *knew nothing* szerkezet mindegyik esetben jóval kisebb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet és az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet. A táblázatban feltüntettem a vélekedést kifejező név + *thought* szerkezet arányainak a középértékeit is. A szerkezet arányainak az átlaga 0,78, mediánja 0,55. A két szélső, a legmagasabb és a legalacsonyabb értéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlag értéke pedig 0,63.

Az egyes történelmi személyiségekhez tartozó mintázatok hasonlósága miatt tehát a kiinduló feltételezésnek ellentmondva megállapíthatjuk, hogy a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a narratív megkonstruálását ugyanaz a séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik történelmi személyiségről van szó, és csak kivételes esetekben – mint például Thatcher episztemologikus helyzetének a megkonstruálása során – lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított, csak arra a szereplőre jellemző idioszinkratikus sémák. Az tehát, hogy egy történelmi személyiség esetében milyen arányban jelennek meg az ismeretet, a vélekedést és az ismeretek hiányát konceptualizáló szerkezetek, elsősorban nem az adott történelmi

személyiség egyéni jellegzetességének, hanem egy, a különböző történelmi személyiségek esetében hasonló módon érvényesülő általános sémának a következménye.

Hangsúlyozandó, hogy a vizsgált faktív, nem faktív és tagadott faktív igei szerkezeteknek az egyes történelmi személyiségek esetében talált hasonló arányaiból csupán arra következtethetünk biztonsággal, hogy a különböző történelmi személyiségek esetében ugyanaz az általános séma motiválja az ismeretet, a vélelmet és az ismeret hiányát kifejező konceptualizációk gyakoriságát, azaz a szereplők episztemologikus helyzetének a megkonstruálását. A séma specifikus jellemzőiről azonban ezen vizsgálat alapján nem tudunk mondani semmit sem, hiszen a vizsgált faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek arányai nem feltétlenül reprezentálják a velük egy típusba tartozó, ismeretet, vélelmet vagy az ismeret hiányát kifejező tudáskonceptualizációk összességének az arányát.

7.3. Népek episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata

Ahogy a dolgozat első felében bemutattam, a történelem szereplői nem csupán történelmi személyiségként, hanem absztraktabb módon is konceptualizálódhatnak. A narratívában felléptetett absztraktabb cselekvők – hadseregek, kormányok, népek, nemzetek, államok stb. – a szereplők fogalmi kidolgozásának tipikus esetei. Ezek a szereplők a történelmi személyiségekhez hasonlóan érzésekkel, feltételezésekkel, célokkal rendelkező mentális ágensekként konstruálódnak meg. Mindazonáltal felvethető a kérdés, hogy vajon az absztraktabb szereplők episztemologikus helyzete a történelmi személyiségekhez hasonló módon konstruálódik-e meg. A kérdés megválaszolásához 12 nép megnevezése esetében vizsgáltam meg ugyanazon faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek előfordulási arányát ugyanabban a szövegtörzsben (Google Books, amerikai szövegek, 2000–2010), mint az előző alfejezetben a történelmi személyiségek esetében. A vizsgált népnév ábécé sorrendben a következők: *Americans* [amerikaiak], *Austrians* [osztrákok], *Germans* [németek], *Egyptians* [egyiptomiak], *Greeks* [görögök], *Hungarians* [magyarok], *Italians* [olaszok], *Mexicans* [mexikóiak], *Persians* [perzsák], *Romans* [rómaiak], *Russians* [oroszok], *Turks* [törökök]. Mivel a *the English* típusú népnév esetében a népmegnevezés értelmezhető jelzőként is, és ennek folytán a *the English thought* szerkezet jelentése lehet „az angol gondolat” is, ezért csak olyan

megnevezéseket vizsgáltam, amelyek a többes számot kifejező s morfémára végződnek.⁷¹ A vizsgálatból kizártam az *of* + népnév kezdetű eseteket, mivel ezekben a szerkezet nem a birtokosként megjelenő nép tudását jeleníti meg. A kapott értékeket a 4. táblázatban tüntettem fel a 3. táblázatban használt rendszer szerint.

4. táblázat. *Népek episztemologikus helyzete*

név	név + <i>knew</i> (ismeret)	név + <i>thought</i> (vélelem)	név + <i>did not know</i> / <i>knew nothing</i> (ismeret hiánya)
<i>Turks</i>	62	0 (0)	0,08 (5)
<i>Russians</i>	425	0,48 (203)	0,1 (41)
<i>Germans</i>	1074	0,49 (528)	0,14 (155)
<i>Hungarians</i>	22	0,5 (11)	0 (0)
<i>Romans</i>	668	0,53 (351)	0,07 (50)
<i>Egyptians</i>	423	0,56 (237)	0,08 (32)
<i>Italians</i>	115	0,62 (71)	0,05 (6)
<i>Mexicans</i>	92	0,74 (68)	0,05 (5)
<i>Austrians</i>	25	0,76 (19)	0 (0)
<i>Greeks</i>	905	0,81 (730)	0,08 (70)
<i>Americans</i>	1991	1,06 (2116)	0,18 (349)
<i>Persians</i>	25	1,08 (27)	0,12 (3)
átlag		0,64	
trimmelt átlag		0,66	
medián		0,59	

⁷¹ Csak olyan népeket tudtam vizsgálni, amelyek egy kvantitatív vizsgálatához megfelelő gyakorisággal szerepeltek a korpuszban. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálatba többnyire csak nagyobb létszámú, illetve az amerikai/nyugati megközelítésben történelmileg, kulturálisan jelentősebbként számontartott népek kerültek be.

A táblázatból látható, hogy a faktív, a nem faktív és a tagadott faktív szerkezetek előfordulási arányai nagyon hasonlóak a történelmi személyiségek esetében tapasztaltakhoz. Az ismeretet kifejező név + *knew* szerkezet 12-ből 10-szer, azaz az esetek túlnyomó részében nagyobb arányban jelenik meg, mint a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet, míg az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know*, illetve név + *knew nothing* szerkezetek jóval kisebb arányban jelennek meg, mint a név + *thought* szerkezet és a név + *knew* szerkezet. Ha a név + *thought* szerkezet arányainak a középértékeit nézzük, akkor is hasonló eredményeket kapunk, mint a történelmi személyiségek esetében: az átlag 0,64, a két szélsőértéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlag 0,66, a medián pedig 0,59. Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgált korpuszban a népek episztemologikus helyzetének a megkonstruálása nem mutat jelentős különbségeket a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálásához képest, feltehetőleg mind a két esetben ugyanaz az általános séma érvényesül. Érdekes még felhívni a figyelmet arra, hogy az *Americans* népnév a vélelmet kifejező név + *thought* szerkezet esetében a második legnagyobb, az ismeretek hiányát kifejező név + *did not know* / *knew nothing* szerkezetek esetében pedig a legnagyobb arányban fordul elő. Ezek az arányok összefügghetnek azzal, hogy a vizsgált korpusz amerikai szövegeket tartalmaz. Feltehetőleg a történetmondó amerikai perspektívájának a következménye, hogy a korpusz szövegeiben az amerikaiak vélelmeinek és hiányzó ismereteinek a reprezentációja kidolgozottabban jelenik meg, mint a többi nép esetében.

7.4. A történelmi személyiségekhez és népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága

További kérdésként vethető fel, hogy vajon a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációkhoz képest milyen gyakorisággal jelennek meg. Vajon a szereplők absztraktsága befolyásolja-e a tudáskonceptualizációk gyakoriságát? A kérdést úgy válaszolhatjuk meg a legegyszerűbben, ha megnézzük azt, hogy az egyes szereplők esetében a már vizsgált faktív, nem faktív és tagadott faktív szerkezetek előfordulásainak az összege milyen arányt mutat az adott szereplőt megnevező személynév vagy népnév összes előfordulásához képest (a vizsgált korpusz ugyanaz, mint eddig). Az így kapott

értékeket az 5. táblázat mutatja be. A személynév száma és a népnév száma oszlopban tüntettem fel az adott történelmi személyiség, illetve nép megnevezésének az összes előfordulását a korpuszban. Az ezt követő két oszlopban szerepelnek az adott személy vagy nép megnevezésével kollokáló, fentebb vizsgált tudáskonceptualizációk összegei, illetve ezen előfordulások arányai a személynév száma, illetve népnév száma oszlopban feltüntetett értékekhez viszonyítva, ezrelékben kifejezve. A táblázatot ezen arányértékek alapján rendeztem sorba. A táblázat végén feltüntettem a tudáskonceptualizációk arányainak az átlagát, a két szélsőértéket figyelmen kívül hagyó trimmelt átlagát, valamint a mediánját.

5. táblázat. A tudáskonceptualizációk gyakorisága

történelmi személyiségek				népek			
sznév	sznév száma	tudáskoncept.		nnév	nnév száma	tudáskoncept.	
		száma	aránya			száma	aránya
<i>Robespierre</i>	13165	12	0,91%	<i>Turks</i>	112240	67	0,6%
<i>Charlemagne</i>	28175	26	0,92%	<i>Persians</i>	54281	55	1,01%
<i>Augustus</i>	106396	100	0,94%	<i>Mexicans</i>	149066	165	1,11%
<i>Lenin</i>	81821	114	1,39%	<i>Hungarians</i>	23429	33	1,41%
<i>Mussolini</i>	64478	97	1,5%	<i>Italians</i>	122477	192	1,57%
<i>Caesar</i>	179179	331	1,85%	<i>Austrians</i>	27585	44	1,6%
<i>Gorbachev</i>	53194	102	1,92%	<i>Americans</i>	2437648	4456	1,83%
<i>Reagan</i>	317883	745	2,34%	<i>Russians</i>	225859	669	2,96%
<i>Thatcher</i>	44908	110	2,45%	<i>Germans</i>	491148	1757	3,58%
<i>Khrushchev</i>	55939	160	2,86%	<i>Romans</i>	295271	1069	3,62%
<i>Churchill</i>	242324	711	2,93%	<i>Egyptians</i>	111980	692	6,18%
<i>Hitler</i>	393148	1167	2,97%	<i>Greeks</i>	235789	1705	7,23%
<i>Truman</i>	178689	532	2,98%				
<i>Nixon</i>	266658	794	2,98%				
<i>Stalin</i>	180117	625	3,47%				
<i>Eisenhower</i>	164632	615	3,74%				
átlag		2,26%		átlag		2,73%	
trimmelt átlag		2,25%		trimmelt átlag		2,49%	
medián		2,4%		medián		1,72%	

A vizsgált tudáskonceptualizációk növekvő sorrendbe rendezett arányaiból látható, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága egyáltalán nem marad el a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakoriságától. Sőt két nép, az egyiptomiak és a görögök esetében a tudáskonceptualizációk aránya jóval meghaladja a történelmi személyiségek esetében talált legnagyobb arányt. Ezen magas arányokban mindazonáltal az is jelentős szerepet játszhat, hogy az egyiptomiakat és a

görögöket egyaránt olyan kulturálisan jelentős népként tartják számon, akiknek a világgépére, gondolataira előszeretettel hivatkoznak a legkülönbébb szövegekben.

A kapott eredmények azért is érdekesek, mert a népként megjelenő, a történelmi személyiségekhez képest kevésbé emberszerű, absztraktabb szereplőkonceptualizációk esetében logikusan feltételezhetnénk, hogy ezekhez kisebb arányban kapcsolódnak tudáskonceptualizációk, mint a történelmi személyiségekhez. Az eredményekből azonban úgy tűnik, hogy a szereplők tudásának a konceptualizálását motiváló sémák elég általánosak és erősek ahhoz, hogy az absztraktabban, népként megvalósuló szereplőkonceptualizálás ne befolyásolhassa jelentősebb mértékben a tudáskonceptualizációk gyakoriságát.

7.5. Összefoglalás

A fejezet a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban megjelenő szereplők episztemologikus helyzetének a történetmondói megkonstruálását vizsgálta. Első lépésben a Fauconnier által kidolgozott mentálistér-elmélet keretében mutattam be azt, hogy a történetmondó hogyan konceptualizálhatja a szereplők tudását ismeretként, vélelemként és az ismeret hiányaként. Míg a szereplők ismereteinek a konceptualizálása térépítő elemekként funkcionáló faktív, az ismeretek hiánya pedig térépítő elemekként funkcionáló tagadott faktív kognitív igékkel vagy igei szerkezetekkel történik, addig a szereplők vélelmeinek a konceptualizálása térépítő elemekként funkcionáló nem faktív kognitív igékkel vagy igei szerkezetekkel valósul meg.

A fejezet második felében a Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeiben vizsgáltam az ismeretet kifejező *knew* igealak, a vélelmet kifejező *thought* igealak és az ismeretek hiányát kifejező *did not know* és *knew nothing* szerkezeteknek 16 történelmi személyiség nevével, valamint 12 népnévvel kollokáló előfordulási arányait. Ugyancsak megvizsgáltam, hogy a népekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága mutat-e valamilyen eltérést a történelmi személyiségekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakoriságához képest. A vizsgálatokból a következő eredményeket szűrhattük le a vizsgált amerikai szövegekre vonatkozóan:

- A történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását többnyire ugyanaz az általános séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik történelmi személyiségről van szó, és csak kivételes esetekben lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított idioszinkratikus sémák.
- A népek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását is ugyanaz az általános séma motiválja, mint a történelmi személyiségek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását.
- Annak ellenére, hogy a szereplők népként történő konceptualizációja absztraktabb, kevésbé emberszerű, az ezekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága egyáltalán nem alacsonyabb a történelmi személyiségek esetében tapasztalt gyakoriságnál.

8. A narratíva kauzális viszonyainak és a szereplők tudásának az összefüggései

A dolgozatnak ebben az utolsó fejezetében a szereplők tudásának és a narratívában konceptualizált állapotok, események közötti kauzális viszonyoknak az összefüggéseit vizsgálom, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy a szereplők tudása számos esetben nem explicit, hanem a befogadói következtetésekhez kapcsolódva, azaz implicit módon jelenik meg az elbeszélésben. Vagyis míg a dolgozat eddigi fejezetei elsősorban a szereplőket és a szereplők tudását megjelenítő nyelvi szerkezetekkel, valamint az azokat motiváló sémákkal foglalkoztak, addig a dolgozat további részében a nyelvi szerkezetek mellett a szerkezetek által kiváltott befogadói következtetések is a vizsgálat fókuszába kerülnek. A fejezet két nagy részből tevődik össze. A 8.1. alfejezetben a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott, a szereplők tudásával összefüggő episztemikus és evidenciális inferencia általános jellemzőit mutatom be. Ez a rész adja az elméleti megalapozást a 8.2. rész számára, amelyben magyar történelemtankönyvek alapján részletesen vizsgálom a kauzális cselekvésekkel összefüggésben, explicit vagy implicit módon megjelenő szereplői tudást.

8.1. Episztemikus és evidenciális inferencia kauzális cselekvések nyelvi megjelenítéseiben

A kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott episztemikus és evidenciális inferencia általános jellemzőinek leírása a történelmi tárgyú narratívákat érintő vizsgálat megalapozását szolgálja. A kauzális cselekvések olyan cselekvések, amelyek valamilyen eseményre vagy állapotra, körülményre adott reakcióként, azaz egy ok okozataiként értelmezhetők. Például a *Kigyulladt az épület, ezért Zsófi kihívta a tűzoltókat* mondatban a *Zsófi kihívta a tűzoltókat* tagmondat egy olyan kauzális cselekvés, amelynek oka az épület kigyulladásának az eseménye. Ennek a kauzális cselekvésnek a nyelvi konceptualizálása két inferenciát, azaz befogadói következtetést vált ki a kauzális cselekvés cselekvőjére vonatkozóan. Egyrészt befogadóként feltételezzük, hogy Zsófinak tudása volt az épület felgyulladásáról, hiszen máskülönben nem lett volna oka kihívni a

tűzoltókat. Ezt a cselekvő tudására vonatkozó inferenciát nevezem episztemikus inferenciának. Másrészt azt is feltételezzük, hogy Zsófinak valamilyen tapasztalata, azaz evidenciája volt az épület kigyulladásáról, például a saját szemével látta azt, hiszen máskülönben nem rendelkezett volna azzal a tudással, hogy az épület felgyulladt. Ez utóbbi típusú, a cselekvő tudásának a forrására vonatkozó befogadói következtetést nevezem evidenciális inferenciának.

A 8.1.1. részben röviden ismertetem az inferencia jelenségét. A 8.1.2. részben térek rá a kauzális cselekvések által kiváltott episztemikus és evidenciális inferencia részletes bemutatására. A kauzális cselekvések cselekvőjének a tudására vagy evidenciájára expliciten is utalhatnak nyelvi elemek, amelyek gyakran felülírják az inferenciaként mozgósított tipikus értelmezést. Ezt a jelenséget a 8.1.3. részben az episztemikus jelöltség, míg a 8.1.4. részben az evidenciális jelöltség terminusával ragadom meg. A 8.1.5. rész bemutatja, hogy a kauzális cselekvések jellege alapján mindig meghatározható az az episztemikus inferenciaként mozgósított, a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonított tudásmennyiség, amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a kauzális viszony értelmessé váljon. A 8.1.6. rész a megnyilatkozási nézőpont és az episztemikus inferencia viszonyát vizsgálja. A 8.1.7. rész arra a kérdésre próbál választ adni, hogy vajon az evidenciális inferencia esetében is meghatározható-e az egyes esetekben az a minimális evidenciamennyiség, amely értelmessé teszi a nyelvileg megjelenített kauzális cselekvést.

8.1.1. Implicit jelentés

A diskurzus során bizonyos jelentések nyelvileg kifejtett, explicit módon konceptualizálódnak, míg mások nyelvileg kifejtetlenek, azaz implicitek maradnak. A megnyilatkozások implicit jelentése az explicit jelentés és a diskurzus során mozgósított kontextuális ismeretek alapján következtetési folyamatok útján, azaz inferencia révén jön létre (az implicit jelentésről részletesen lásd Verschueren 1999: 25–36, Tátrai 2017: 1023–1037). Az implicit jelentés létrejöttében szerepet játszó befogadói következtetések miatt az implicit jelentést inferenciális jelentésnek, vagy egyszerűen csak inferenciának is nevezik. A fejezet későbbi részeiben én is az inferencia terminust részesítem előnyben,

hangsúlyozva azt a kognitív nyelvészeti elgondolást, amely szerint a tárgyalt jelenségeket a nyelvhasználók perspektívájából célszerű leírni.

Az implicit/inferenciális jelentés minden megnyilatkozás jelentésének inherens része, mivel a teljes explicitég nem lehetséges (lásd Verschueren 1999: 26–27, Tátrai 2011: 102–104). Egy megnyilatkozás kifejtettségének a mértékét jelentősen befolyásolja a diskurzus típusa, illetve a beszédhelyzet jellege. „Az elvárható kifejtettség mértéke az éppen aktuális interakció sajátosságaitól függően eltérő lehet: van, amikor a befogadó többet, és van, amikor kevesebbet tud(hat) arról, amiről a megnyilatkozásban szó esik” (Tátrai 2011: 103). Az egyes nyelvekben különböző konvencionális nyelvi megoldások, illetve kommunikációs stratégiák szolgálnak arra, hogy az explicit jelentéselemeket valamilyen tipikus, a beszélők számára begyakorolt módon kössék össze implicit jelentéselemekkel. Az implicit/inferenciális jelentést előhívó konvencionális nyelvi és kommunikációs eszközök tehát arra szolgálnak, hogy a megnyilatkozó a használatukkal egy tipikus, begyakorolt és ennek következtében mentálisan csupán kis erőfeszítést igénylő befogadói következtetés végrehajtását érje el. A pragmatikai és szemantikai összefoglaló művekben az implicit/inferenciális jelentést konvencionálisan előhívó megoldások számbavételekor általában a következő főbb típusok vagy azok egy része sorolódik fel: előfeltevés, konvencionális implikatúra, társalgási implikatúra, következmény (pl. lásd Yule 1996, Verschueren 1999, Kiefer 2007, Tátrai 2011). Én a dolgozatban vizsgált, a nyelvileg megjelenített kauzális cselekvések szereplőinek a tudására és evidenciájára vonatkozó, konvencionálisnak tekinthető befogadói következtetéseket általánosan inferenciaként azonosítom, és a felsorolt altípusok valamelyikébe való besorolhatóság problémáját a főszövegben nem érintem.

8.1.2. Episztemikus és evidenciális inferencia

A narratívákban megjelenő cselekvéseket sok esetben valamilyen ok motiválja. Az ok lehet valamilyen korábbi esemény (cselekvés vagy történés), de lehet valamilyen állapot, körülmény is, amely a narratíva időben előrehaladó világában eleve fennállóként jelenik meg. A narratívák cselekvései tehát sok esetben értelmezhetők valamilyen, a narratívában már bevezetett eseményre vagy a narratíva világában eleve fennállóként reprezentált állapotról, körülményre adott reakcióként, azaz okok okozataiként. A cselekvéseknek erre

a típusára használom a kauzális cselekvés terminust. Természetesen a valamely ok okozataként megjelenő kauzális cselekvések további cselekvéseknek vagy történéseknek lehetnek az okai. Egy szereplő cselekvése és egy fennálló állapot vagy korábbi esemény közötti kauzális viszony sokszor nyelvileg is jelölődik, például kötőszavak segítségével (*ezért, így* stb.).

Az (1) rövid narratívában András laptopvételeének az eseménye András régi laptopja tönkremenetelének az okozataként jelenik meg. A két esemény közötti kauzális viszonyt az *ezért* kötőszó teszi kifejtetté.

(1) Andrásnak tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Az (1) mondatban megjelenő kauzális viszony, vagyis az, hogy András cselekvése a laptopja tönkremenésének az okozataként jelenik meg, két befogadói inferenciát vált ki Andrásra vonatkozóan. Az első inferencia az, hogy Andrásnak tudása volt arról, hogy a laptopja tönkrement, hiszen ha nem lett volna ennek tudatában, akkor nem vett volna újat. Ezt az inferenciát episztemikus inferenciának nevezem. A kauzális viszony által kiváltott másik inferencia az, hogy Andrásnak valamilyen tapasztalata, azaz evidenciája volt arra vonatkozóan, hogy a laptopja tönkrement, hiszen ha nem lett volna erről valamilyen evidenciája, akkor nem is lehetett volna tudatában annak, hogy tönkrement a laptopja.

A megnyilatkozó evidenciájának a nyelvi jelölését vizsgáló szakirodalom különféle evidenciatípusokat különít el a tapasztalat forrása alapján. Willett (1988) például megkülönbözteti a közvetlen és a közvetett evidenciát, az előbbibe tartoznak az érzékszervi tapasztalaton alapuló, azaz a látáshoz, a halláshoz és az egyéb érzékeléshez kapcsolódó evidenciatípusok, az utóbbiba pedig az értesülésből/hallomásból és a megnyilatkozó saját következtetéseiből származó evidenciatípusok, amelyeket a szerző további alcsoportokra bont. De Haan (2001) a megnyilatkozóhoz kötődő evidencia típusait a deiktikussághoz kapcsolódó közvetlen (+DIR) és közvetett (-DIR) és a szemtanúsághoz kapcsolódó első (+1ST) és nem első kézből (-1ST) származó jelentésjegyek különböző módon megvalósuló együttállásaiként írja le. A magyar nyelvre vonatkozóan Kugler (2015) vizsgálja monográfiájában átfogóan az evidencialitást, többek között rámutatva arra, hogy a közvetlen vs. közvetett, illetve első kézből származó vs. másodkézből származó

kategóriák nem elégségesek a megnyilatkozói evidencia forrásának a leírására (lásd még Kugler 2012).

Mivel ebben a dolgozatban nem a megnyilatkozói evidencia nyelvi jelölésének a különböző típusait vizsgálom, hanem azt, hogy a befogadók a következtetések során inferenciaként hogyan tulajdonítanak a nyelvileg megjelenített kauzális cselekvések cselekvőinek evidenciát, elegendőnek tartom az evidencia forrása szempontjából a közvetlen, azaz érzékszervi tapasztalatból, illetve az ebből levont következtetésekből származó perceptuális (látás, hallás, tapintás) és a közvetett, azaz hallomásból, mások elmondásából származó kvótatív típusú evidencia elkülönítését. Az (1) mondat értelmezése során például feltételezhetjük, hogy András közvetlen, perceptuális evidenciával rendelkezett, azaz ő maga az érzékszervei útján megtapasztalhatott olyan jeleket, amelyekből levonhatta a következtetést, hogy a laptop teljesen tönkrement. Például láthatta, hogy hiába próbálja bekapcsolni, a képernyőn nem jelenik meg semmi, hallhatta, hogy szokatlan hangokat ad ki, tapintás útján érezhette, hogy a megszokottnál forróbb. De azt is feltételezhetnénk, hogy Andrásnak kvótatív, vagyis hallomás útján, mások elmondásából szerzett közvetett evidenciája volt. Például András felhívhatta valamelyik hozzátartozója, hogy rossz a laptopja, aki így elment újat venni. Természetesen az is lehetséges, hogy Andrásnak egyszerre volt perceptuális és kvótatív evidenciája. Például felhívta András egy hozzátartozója, hogy nem működik a laptopja, aki ezt követően hazament, és saját maga is perceptuális úton megtapasztalta, hogy a laptop tényleg nem működik, és csak ezután ment el újat venni. Az evidenciára vonatkozó inferenciát a továbbiakban evidenciális inferenciának nevezem.

Az (1) mondat kapcsán bemutatott episztemikus és evidenciális inferenciát minden olyan kauzális viszonyt tartalmazó megnyilatkozás kiváltja, amelyben az okozat valamilyen cselekvés, vagyis egy mentális ágens által szándékosan megvalósított esemény. Ez a szabályszerűség némileg formalizáltabb módon a következőképpen adható meg:

- (2) Ha X cselekvő Y cselekvése Z tényállás okozataként jelenik meg a narratívában, akkor befogadóként feltételezzük, hogy X cselekvőnek
1. tudása van Z tényállásról (episztemikus inferencia);
 2. közvetlen és/vagy közvetett evidenciája van Z tényállásról (evidenciális inferencia).

A (2)-ben szereplő *tényállás* terminust a narratívában megjelenő eseményeket és állapotokat, körülményeket egyaránt magában foglaló általánosabb kategóriaként használom. A (2)-ben megadott szabályszerűség olyan alapvető séma, amelyet a narratívák létrehozása és befogadása során folyamatosan működtetünk. Ha a kauzális cselekvések értelmezése során nem mozgósítanánk a cselekvő tudására és evidenciájára vonatkozó inferenciális jelentéseket, akkor nem tudnánk koherens világreprezentációkként értelmezni a narratívákat.

8.1.3. Episztemikus jelöletlenség és jelöltség

A kognitív nyelvészeti megközelítés hangsúlyozza a nyelv ikonikus természetét, vagyis azt, hogy szemantikailag egyszerűbb és/vagy begyakorlottabb, tipikusabb tartalmakat alakilag is egyszerűbb, míg összetettebb és/vagy kevésbé begyakorolt, kevésbé tipikus tartalmakat általában alakilag is összetettebb módon fejezünk ki (az ikonikusságról lásd Pusch 2001, Kugler 2015: 39–43). A nyelv ikonikus természetéből kiinduló jelöltségi elmélet a szemantikailag kevésbé komplex/begyakorlottabb/tipikusabb és ezért alakilag is egyszerűbb konceptualizációkat jelöletlennek, míg a szemantikailag komplexebb/kevésbé begyakorolt/kevésbé tipikus és ezért alakilag is összetettebb konceptualizációkat jelöltnek tekinti. A magyar nyelv leírásában például sikerrel alkalmazta a jelöltségi elméletet a morfológia területén természetes nyelvelméleti és funkcionális kognitív nyelvészeti keretben Ladányi (2007, 2017)⁷² és a mondattan területén funkcionális kognitív nyelvészeti keretben Imrényi (2013, 2017). A jelöltségi elméletre a megnyilatkozói evidencia és következtetés funkcionális kognitív nyelvészeti keretben született átfogó vizsgálatában ugyancsak támaszkodik Kugler (2015), aki többek között abból az elgondolásból indul ki, hogy „a nyilvánvalóan a közös tudás részét képező információk alapvetően jelöletlenül vihetők be a diskurzusba, és jellemzően kifejtetlenek maradnak, míg a partner számára nem nyilvánvalóan hozzáférhető és elfogadható információk jellemzően jelöltek” (Kugler 2015: 54). Az alábbiakban a kauzális cselekvések nyelvi

⁷² Megjegyzendő, hogy Ladányi (2017) a morfológiai jelöltség fogalmát azokra az esetekre használja, ahol egy kiinduló fogalmi összefüggéshez képest egy összetettebb (jelöltebb) fogalmi összefüggést kifejező alakban nem kódolódik valamilyen morfológiai eszközzel az alapértelmezéstől való eltérés. Mindezzel együtt Ladányi leírásának is az az elképzelés adja az alapját, hogy a forma általában valamilyen ikonikus viszonyban van a jelentéssel.

konceptualizálását az episztemikusság és evidencialitás vonatkozásában a jelöltség-jelöletlenség fogalompárja mentén írom le.

Amennyiben a kauzális cselekvés nyelvi megjelenítésében a cselekvőnek az okra vonatkozó tudása és evidenciája csupán a befogadó által mozgósított inferenciális jelentés révén jelenik meg, vagyis azokra nincsen nyelvileg kifejtett utalás (mint például az (1)-ben), akkor episztemikusan és evidenciálisan jelöletlen megnyilatkozásokról beszélhetünk. Ez a megoldás a leggyakoribb. A jelöletlenség ugyanakkor egyáltalán nem azt jelenti, hogy a befogadó által a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonított tudást és evidenciát ne lehetne valamilyen specifikusabb jellemzéssel körülírni azon túl, hogy a cselekvőnek van valamilyen tudása és evidenciája az okként szereplő tényállásra vonatkozóan. A jelöletlenség ugyanis nem a tudás- és evidenciatípus specifikálatlanságát, hanem annak tipikusságát implikálja.

Ha a prototipikusnak tekinthető mindennapi szituációkra vonatkozó nyelvi konceptualizációk esetében egy cselekvő kauzális cselekvése episztemikusan jelöletlen módon jelenik meg, akkor a cselekvő inferenciaként feltételezett tudása a cselekvése okaként szolgáló tényállásról a következőképpen jellemezhető:

(3)

1. A cselekvő tudását a faktivitás jellemzi.
2. A cselekvő elkötelezettsége a tudása iránt nagyfokú.
3. A cselekvő tudásának a megszerzése a narratíva világa és a cselekvő személye által motivált.
4. A cselekvő tudásához nem kapcsolódik érzelmi attitűd.

A (3)-ban megadott jellemzők a cselekvő tudásának a jellegére vonatkozó nyelvi elemekkel felülírhatók.⁷³ Az ilyen nyelvi elemek használata episztemikusan jelöltté teszi a megnyilatkozást.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvőnek a cselekvése okára vonatkozó tudását a faktivitás jellemzi, azaz feltételezzük, hogy a cselekvő tudása megegyezik azzal a világgal, amit a megnyilatkozó a saját tudása alapján megkonstruál és reálisként,

⁷³ A felülírás terminus használatának az ötletét Imrényi (2013, 2017) adta, aki a mondattani viszonyok megragadásában alkalmazza a felülírás fogalmát.

faktuálisként elfogad. Az (1) megnyilatkozás esetében például feltételezzük, hogy Andrásnak a tudása megegyezik azzal, amit a megnyilatkozó tényként közöl, vagyis a megnyilatkozó és András egyaránt azzal a tudással rendelkezik, hogy a szóban forgó laptop tönkrement. A cselekvő tudásának ez az alapbeállításban faktív értelmezése felülírható, ezt mutatják az episztemikusan jelölt (4) mondatok.

(4a) András azt hitte, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

(4b) András úgy gondolta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

A (4a)-ban András tudása az *azt hitte* nem faktív kognitív igei szerkezet révén egyértelműen úgy jelenik meg, mint ami nem egyeztethető össze a megnyilatkozó ismereteivel, a (4b)-ben pedig az *úgy gondolta* nem faktív kognitív igei szerkezet révén úgy, mint ami nem, vagy nem feltétlenül egyeztethető össze a megnyilatkozó tudással (a faktív és nem faktív predikátumokról lásd Kiefer 1983: 192–219, 2007: 349–350).

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvő nagymértékben elkötelezett a cselekvése okára vonatkozó tudása iránt, vagyis nem kételkedik abban, hogy a tudása megfelel a valóságnak. A cselekvő elkötelezettségének a felülírását példázza az episztemikusan jelölt (5) mondat.

(5) András sejtette, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Az (5)-ben András tudása az alapbeállítástól eltérően úgy jelenik meg, mint András számára bizonytalan, a valóságnak nem feltétlenül megfelelő tudás. (Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a *sejt* ige a faktív alapbeállítást nem írja felül.)

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvő számára a cselekvése okára vonatkozó tudás megszerzése a narratíva világa és a saját személye által nagymértékben motivált, azaz a tudás megszerzése nem igényelt különösebb erőfeszítést a cselekvő részéről. Az episztemikusan jelölt (6a) és (6b) mondatban ennek a felülírását láthatjuk.

(6a) András rájött, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

(6b) András belátta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

A (6a) a tudás megszerzésének a narratíva világa általi motivációját, a (6b) pedig a cselekvő személye általi motivációját írja felül. A (6a)-ban megjelenő *rájött* kognitív faktív ige révén András olyan szereplőként tűnik fel, aki nem feltétlenül evidens ismerethez jut hozzá, olyan tudáshoz, amelynek a megszerzése mentális erőfeszítést kíván meg, vagyis amelynek a megszerzését a narratíva világa nem motiválja. A (6b)-ben éppen ellenkezőleg, András a *belátta* kognitív faktív ige révén úgy jelenik meg, mint aki egy más számára nem feltétlenül nehezen megszerezhető ismerethez jut hozzá nehezen a saját korlátaiból adódóan. Ezen utóbbi esetben tehát úgy konceptualizálódik a tudás, mint amelynek a megszerzését a cselekvő személyének az adottságai, például annak helyzete, képességei stb. nem teszik motiválttá. Megjegyzendő, hogy ezek a szempontok már szorosan összekapcsolódnak az evidencialitás kérdésével, hiszen a tudás megszerzésének a nehézsége összefügg azzal, hogy a cselekvőnek mennyi, illetve milyen minőségű evidencia áll a rendelkezésére.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvőnek a cselekvése okára vonatkozó tudásához nem kapcsolódik érzelmi attitűd. A (7) episztemikusan jelölt mondat ennek a felülírását példázza.

(7) András félt, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Megjegyzendő, hogy a tudást és érzelmet egyszerre kifejező igék (pl. *fél, remél*) általában nem faktívak. A (7) mondat tehát nem csak az alapbeállítás semleges érzelmi attitűdjét, hanem annak faktív értelmezését is felülírja.

Természetesen a tudás nyelvi jelölésének a funkciója nem feltétlenül a prototipikus alapbeállítás felülírása. A tudás jelölésének a funkciója lehet csupán az alapbeállítás szerinti tudásértelmezésnek a figyelem előterébe helyezése, illetve kidolgozottabbá tétele.

(8) András tudta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

A (8) megnyilatkozásban a tudás nyelvi jelölése a *tudta* kognitív faktív igével alapesetben nem írja felül az episztemikusan jelöletlen kauzális cselekvések prototipikus értelmezését, pusztán a figyelem előterébe helyezi azt a nyelvi kidolgozás által. Ugyanakkor bizonyos

kontextusokban a (8) megnyilatkozás is kifejezheti a tudás megszerzéséhez kapcsolódó nagyfokú motiváció felülírását, például egy olyan diskurzus részeként, amely arról szól, hogy Andráson kívül senki nem jött rá arra, hogy rossz a laptop.

Hangsúlyozandó, hogy a kauzális cselekvések episztemikus inferenciájának fent megadott, alapbeállítás szerinti tulajdonságai nem tekinthetők a jelenség kimerítő leírásának. A cél azon jellemzők megadása volt, amelyek a nyelvhasználatban gyakran felülíródnak a cselekvő tudásának a jelölésével.

8.1.4. Evidenciális jelöletlenség és jelöltség

Kugler (2012, 2015) részletesen vizsgálja a megnyilatkozási evidencia nyelvi megjelenítését. Eltérve az evidencialitás hagyományos megközelítéseitől, amelyek az evidencia típusait kizárólag az evidencia forrása alapján határozzák meg (ezekre pl. lásd Willett (1988) és de Haan (2001) említett munkáit), az evidencialitást több, egyszerre érvényesülő dimenzió mentén írja le, melyek a következők:

- „a) a megnyilatkozó közvetlen tapasztalata (szubjektívizáció) vs. a megnyilatkozótól különböző személytől származó információ (perspektívizáció)
- b) a tapasztalat típusa (látás, hallás, egyéb érzékelés) összefüggésben a célszerkezeti esemény jellegével (látható, hallható, máshogyan megtapasztalható) vs. van-e azonosítható informátor (nincs, a forrás a közös tudás vagy a szóbeszéd; van); ha van informátor, akkor az informátortípus és annak jellemzői (személy, csoport; jellemzők), milyen a kapcsolata az eseménnyel (résztevő, szem- vagy fültanú; közvetítő)
- c) a megnyilatkozási elkötelezettség foka
- d) a forrás megbízhatósága
- e) az alkalmazott evidenciális nyelvi jelölőre vonatkozó tudás (a jelölők hálózatának aktiváltsága, kollokációk, asszociálódás műfajjal, stílusréteggel stb.)” (Kugler 2015: 54).

Mivel a Kugler által megfogalmazott dimenziók a megnyilatkozási evidencia nyelvi jelölésének a jellemzésére vonatkoznak, ezért azokat a kauzális cselekvések által kiváltott evidenciális inferencia leírására egy az egyben nem lehet átvenni. Ugyanakkor az evidenciális inferencia vizsgálatában én is megtartottam a többdimenziós leírást (hasonlóan az episztemikus inferencia leírásához), bizonyos szempontokat elhagyva a Kugler-féle modellből, és más, az esetben hangsúlyos szempontokkal pedig kiegészítve azt. Hangsúlyozandó, hogy a kauzális cselekvések által kiváltott evidenciális inferencia alább megadott tulajdonságai – az episztemikus inferencia fent megadott tulajdonságaihoz hasonlóan – nem adnak kimerítő jellemzést az evidenciális inferencia alapbeállítás szerinti megvalósulásáról. A cél azon legjellemzőbb tulajdonságok összeszedése volt, amelyek az evidencia jelölése révén gyakran felülíródnak.

Ha a prototipikusnak tekinthető mindennapi szituációkra vonatkozó nyelvi konceptualizációk esetében egy cselekvő kauzális cselekvésének az oka evidenciálisan jelöletlen módon jelenik meg, akkor a cselekvő inferenciaként feltételezett evidenciája a cselekvés okaként szolgáló tényállásról a következőképpen jellemezhető:

(9)

1. A cselekvő evidenciája közvetlen.
2. A cselekvő evidenciáját a faktivitás jellemzi.
3. A cselekvő elkötelezettsége az evidencia iránt nagyfokú.
4. A cselekvő evidenciájának a megszerzése a narratíva világa és a cselekvő személye által motivált.
5. A cselekvő evidenciájához nem kapcsolódik érzelmi attitűd.

A (9)-ben megadott jellemzők a cselekvő evidenciájának a jellegére vonatkozó nyelvi elemekkel felülírhatók. Az ilyen nyelvi elemek használata evidenciálisan jelöltté teszi a megnyilatkozást.

Hétköznapi szituációkra vonatkozó, evidenciálisan jelöletlen konceptualizációk esetében befogadóként azt feltételezzük, hogy a cselekvőnek a cselekvése okáról közvetlen, perceptuális evidenciája van, azaz a cselekvő saját maga tapasztalta meg az érzékszerveivel azokat a jeleket, amelyekből az ok fennállására következtet. Az

evidenciálisan jelölt (10) mondatban ez íródik felül a kvótatív, azaz hallomás útján szerzett evidencia jelölése révén.

(10) András a feleségétől hallotta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvő észlelése faktív, vagyis az, amit a cselekvő a cselekvése okának jeleként érzékel, illetve amire következtet az érzékelt jelekből, megfelel a megnyilatkozó által valóságosként megkonstruált világnak. A tapasztalás faktív jellege tulajdonképpen a Kugler-féle modellben megfeleltethető a forrás megbízhatóként való megnyilatkozó értékelésének. Az evidenciálisan jelölt (11) mondat ezt írja felül.

(11) András úgy látta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

A (11) megnyilatkozás erőteljesen implikálja, hogy András vizuális tapasztalata, amiből arra következtetett, hogy tönkrement a laptopja, nem feltétlenül felel meg a megnyilatkozó által reálisként elfogadott világnak.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvő elkötelezettsége az evidencia iránt nagyfokú, azaz a cselekvő a cselekvése okára vonatkozó evidenciájában bizonyos, nem merül fel benne kétely a tapasztalás helytállóságára vonatkozóan. Az evidenciálisan jelölt (12) mondat ennek a felülírását példázza. (Megjegyzendő, hogy a *láttni vélte* szerkezet a faktív értelmezést is felülírja.)

(12) András láttni vélte, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvő számára a cselekvése okára vonatkozó evidencia megszerzése a narratíva világa és a saját személye által nagymértékben motivált, azaz az evidencia megszerzése nem igényelt különösebb erőfeszítést a cselekvő részéről. Ennek a felülírását mutatja be az evidenciálisan jelölt (13) mondat.

- (13) András nagy nehezen észrevette, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Jelöletlen esetben feltételezzük, hogy a cselekvés okára vonatkozó evidenciához a cselekvő részéről nem kapcsolódik érzelmi attitűd. A (14) evidenciálisan jelölt mondatban ennek a felülírását láthatjuk.

- (14) András megdöbbenve látta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

Megjegyzendő, hogy az evidenciához kapcsolódó érzelmi attitűd jelölése valójában határesetet képez az evidenciális és az episztemikus jelöltség típusai között. Bár a (14) mondatban a *megdöbbenve* határozói igenév a *lát* evidenciajelölő ige módosítója, a megdöbbenés érzése valójában sokkal inkább a perceptuális észlelés által szerzett tudásra, mintsem magára a puszta látványra vonatkozik.

Az episztemikus jelöltséghez hasonlóan a kauzális cselekvések evidenciális jelöltsége sem feltétlenül az evidenciális inferencia prototipikus, alapbeállítás szerinti értelmezésének a felülírását fejezi ki. Bizonyos esetekben az evidencia jelölése pusztán az alapbeállítás szerinti értelmezésnek a figyelem előterébe helyezését, illetve kidolgozottabbá tételét szolgálja.

- (15) András látta, hogy tönkrement a laptopja, ezért vett egy újat.

A (15) mondatban a *látta* evidenciajelölő ige alapesetben nem felülírja, hanem pusztán a figyelem előterébe helyezi az alapbeállítás szerinti evidenciaértelmezést a nyelvi kidolgozás által. Ugyanakkor a (15) mondat is megjelenhet olyan kontextusban, ahol a *látta* ige az evidencia megszerzésének a motiváltsága tekintetében felülírást fejez ki. Például egy olyan diskurzusban, amely arról szól, hogy Andrásan kívül senki sem vette észre, hogy rossz a laptop.

Hangsúlyozandó, hogy a kauzális cselekvésekhez kapcsolódó evidenciális inferencia fent megadott prototipikus tulajdonságai a hétköznapi szituációkra vonatkozó konceptualizációkat jellemzik. Ahogyan azt látni fogjuk a történelmi tárgyú narratívák

esetében is, a nem hétköznapi szituációk konceptualizálására vonatkozó diskurzustípusokban megváltozhat a kauzális cselekvésekhez kapcsolódó inferenciális jelentések alapbeállítás szerinti értelmezése.

8.1.5. Episztemikus inferencia mint tudásminimum

További kérdésként vethető fel, hogy a kauzális cselekvések nyelvi megjelenítéseinek az értelmezése során pontosan mi az, amit tudásként és evidenciaként a cselekvőnek tulajdonítunk. Első lépésben a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonítható tudás kiterjedtségének a problémáját vizsgálom.

(16) Dóra megitta András sörét, ezért András elment sört venni.

A (16) esetében András cselekvésének oka az, hogy Dóra megitta a sörét. Andrásnak erről értelemszerűen volt valamilyen tudása, hiszen máskülönben nem ment volna el sört venni. A kérdés az, hogy befogadóként mennyire kiterjedt tudást tulajdonítunk Andrásnak annak érdekében, hogy a megnyilatkozást értelmessé tegyük. Természetesen elképzelhetünk egy olyan esetet, ahol András a saját szemével látta, hogy Dóra megitta a sörét (perceptuális evidencia), vagy valaki elmondta Andrásnak, hogy Dóra megitta a sörét (kvótatív evidencia), ez akár maga Dóra is lehetett. Ugyanakkor a (16) mondat koherens befogadói értelmezése nem teszi szükségessé annak a feltételezését, hogy András tudta azt, hogy Dóra itta meg a sörét. Lehetséges, hogy András, szembesülve az üres üvegekkel (perceptuális evidencia), pusztán arra következtetett, hogy valaki megitta a sörét, de azzal kapcsolatban már nem vont le következtetést, hogy ki lehetett az illető. Ugyanígy lehetséges, hogy valaki szólt Andrásnak, hogy valaki megitta a sörét, anélkül, hogy megnevezte volna az illetőt (kvótatív evidencia). Ezekben az esetekben az okként megjelölt tényállásnak csak egy részéről volt tudása Andrásnak, arról, hogy valaki megitta a sörét, de az, hogy ez az illető Dóra volt, már csupán a megnyilatkozó tudásának a része. A (16) megnyilatkozás azonban még azt a befogadói értelmezést is lehetővé teszi, hogy Andrásnak csupán arról volt tudása, hogy a söre eltűnt, amiből nem vont le magának semmiféle következtetést azon túl, hogy elment venni egy másikat. Ebben az esetben csupán az okként megjelölt cselekvés eredménye az, ami András tudásának a része volt,

és az, hogy valaki megitta András sörét, és ez a valaki Dóra volt, már csak a megnyilatkozó tudásához tartozik. A (16) példa alapján láthatjuk tehát, hogy nem szükséges a kauzális viszony koherens értelmezéséhez befogadóként azt feltételeznünk, hogy a cselekvő az okként megjelölt tényállás egészéről tudással rendelkezik.

Ugyanakkor vannak olyan esetek, amikor a koherens értelmezéshez szükséges, hogy a kauzális cselekvés okaként megjelölt tényállás egészéről feltételezzük, hogy az része a cselekvő tudásának. Ezt láthatjuk a (17) mondat esetében.

(17) Dóra megitta András sörét, ezért András leszidta.

A (17) esetében András cselekvése csak akkor értelmezhető az első tagmondatban szereplő tényállás okozataként, ha feltételezzük, hogy András az okként kifejtett tényállás egészéről rendelkezett tudással. Hiszen ha nem rendelkezett volna azzal a tudással, hogy a sörét megitta valaki, és ez a valaki Dóra volt, akkor nem lett volna oka leszidni Dórát. A (16) és a (17) alapján tehát úgy tűnik, hogy az okozatként megjelenő kauzális cselekvés jellege az, ami meghatározza, hogy mi az az episztemikus inferenciaként a cselekvőnek tulajdonítható tudásminimum, ami mindenképpen szükséges a megnyilatkozás értelmessé tételéhez. Ez a tudásminimum (16) esetében az volt, hogy 'András tudta, hogy nincsen söre'. A (17) esetében pedig az, hogy 'András tudta, hogy Dóra megitta a sörét'. Az episztemikus inferenciát kiváltó kauzális cselekvés jellegét egyrészt a cselekvéstípushoz kapcsolódó sematikusabb ismereteink határozzák meg, azaz a cselekvéstípus kapcsán aktiválható konvencionális foratókönyv, amely többek között magában foglalja a cselekvés tipikus lefolyásának a módjáról, valamint az abban résztvevő szereplők számáról és funkciójáról való ismereteket, másrészt a cselekvéssémának a konkrét nyelvi kidolgozása, például a cselekvésséma szereplőinek a specifikálása.

Természetesen a befogadó feltételezheti, hogy a cselekvő a cselekvése jellege alapján meghatározható tudásminimumnál kiterjedtebb tudással rendelkezik. Mindez nagymértékben függ az okban szereplő eseménytípusra vonatkozó ismereteinktől, azaz az eseménytípushoz kapcsolódó konvencionális foratókönyvtől, valamint az adott esemény megvalósulásának a specifikusabb kontextusától.

- (18) András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, aki ezért kereket cserélt.
- (19) Mivel Dóra 1 millió forintot utalt a számlájára, András elutazott Amerikába.
- (16) Dóra megitta András sörét, ezért András elment sört venni.

A (18) mondatot hallva például könnyen lehet, hogy a befogadók jelentős része nem feltételezne István esetében a tudásminimumnál ('István tudta, hogy az autó kereke tönkrement') kiterjedtebb tudást, mivel egy autó kerekének a kiszúrását tipikusan olyan cselekvésnek tekintjük, amit titokban, az autó tulajdonosának a tudta nélkül szokás elvégezni. Ezzel szemben a (19) mondat esetében valószínű, hogy a befogadók jelentős része a tudásminimumnál kiterjedtebb tudást tulajdonít Andrásnak. Vagyis nem csak azt feltételezik, hogy András tudatában volt annak, hogy 1 millió forinttal több van a bankszámláján, hanem azt is, hogy András tisztában volt azzal is, hogy a pénz Dórától érkezett. Ennek oka az, hogy a pénzutalás eseménytípusához kapcsolódó forgatókönyvnek része az, hogy a kedvezményezett tudatában van annak, hogy ki a pénz küldője, hiszen nem jellemző, hogy ismeretlen feladók utalnak pénzt a bankszámlánkra. Az újra megismételt (16) mondat esetében az adott beszédhelyzethez kapcsolódó specifikusabb kontextusnak is nagy szerepe lehet abban, hogy mennyire kiterjedt tudást tulajdonítunk Andrásnak. Ha például úgy ismerjük Andrást, mint aki különösen érzékeny arra, ha valaki megissza a sörét, akkor befogadóként jó alappal értelmezhetnénk úgy a mondatot, hogy András nem rendelkezett azzal a tudással, hogy Dóra volt az, aki megitta a sörét. Azonban ha úgy ismerjük Andrást, mint aki előszeretettel hívja meg a barátait, akkor nincs okunk azt feltételezni, hogy András ne tudta volna, hogy Dóra itta meg a sörét.

A tudásminimumnál kiterjedtebb értelmezést az is motiválhatja, hogy a befogadó részéről feltételezhetően az esetek nagy részében kisebb mentális erőfeszítést igényel egy olyan értelmezés kialakítása, amelyben az okként megjelenő tényállás egészét részévé teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának, mint egy olyan értelmezésé, amelyben mérlegeli, hogy mi az az okra vonatkozó minimális tudás, amelynek a feltételezése már értelmessé teszi a kauzális viszonyt. Ennek a pszicholingvisztikai tényezőnek a szerepe az episztemikus inferencia mozgósításában azonban ebben a dolgozatban pusztán olyan

hipotézisként szerepel, amely további, empirikus vizsgálatok útján történő igazolást kíván meg.

8.1.6. Episztemikus inferencia és megnyilatkozási perspektíva

Egy referenciális jelenet, illetve egy referenciális jelenet entitásainak a nyelvi megkonstruálása alapesetben a mindenkori megnyilatkozónak a nézőpontjából, perspektívájából történik. A megkonstruálás módja tehát alapbeállításban azt tükrözi, ahogyan a megnyilatkozó megtapasztalja vagy elgondolja a referenciális jelenetet, illetve ahogyan a megnyilatkozó az általa megtapasztalt jelenetet mások számára hozzáférhetővé akarja tenni. Ez a kauzális cselekvéseket konceptualizáló megnyilatkozásokról is elmondható. Alapesetben mind a kauzális cselekvés okát bemutató szövegrész, mind pedig magát a kauzális cselekvést bemutató szövegrész a megnyilatkozó perspektívájából konstruálja meg a referenciális jelenetet.

- (20a) Az idióta András kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette őt.
- (20b) A joggal dühös András kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette őt.
- (20c) A zöldséges kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette őt.

A (20) mondatokban az episztemikus inferenciaként Istvánnak tulajdonítható tudásminimum része az, hogy István tisztában volt András szerepével a kerék kiszúrásának az eseményében, hiszen máskülönben nem lett volna oka őt feljelenteni. De ennek a tudásminimumnak nem része az, hogy István idiótának vagy éppen jogosan dühösnek tartja Andrást, hiszen ezek az alapbeállítás szerinti értelmezésben nem István, hanem a megnyilatkozó András felé irányuló attitűdjét mutatják, a kauzális viszony koherens értelmezéséhez nem szükséges feltételeznünk, hogy ezt a jellemzést István is osztja. Sőt a tudásminimumnak még csak az sem része, hogy István név szerint ismeri Andrást. A név megadása úgyszintén a megnyilatkozó perspektíváját tükrözi, azt mutatja, hogy a megnyilatkozó (és a megnyilatkozó szerint a befogadó) név szerint ismeri Andrást.

A kauzális viszony koherens értelmezéséhez azonban nem szükséges feltételeznünk, hogy István is név szerint ismeri Andrást (a feljelentést István megtehetette pusztán személyleírás útján is). Ugyanígy a (20c) mondatban a zöldségesként való kategorizálás a megnyilatkozó, nem pedig István kategorizálását tükrözi. Lehetséges, hogy István nem is tudja az illetőről, hogy zöldséges, és persze az is lehetséges, hogy István sokkal többet tud a kérdéses személyről, mint a megnyilatkozó.

(21a) András kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette az idiótát.

(21b) András kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Andrást.

A (21) mondatok második tagmondatában szereplő *idióta* és *András* megnevezések úgyszintén a megnyilatkozó, nem pedig István perspektíváját tükrözik, ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy az adott megnevezés az okot vagy az okozatot megadó tagmondatban vagy esetleg mindkettőben szerepel-e.⁷⁴

Mindezen megfontolások alapján tehát megállapítható, hogy az, hogy a kauzális cselekvés cselekvője számára az okként megadott esemény egy entitásának (pl. egy személynek) az eseménybeli szerepe ismert, még nem jelenti azt, hogy az adott entitásnak a megnyilatkozó által megadott kategorizációja, jellemzése is részévé válik a cselekvőnek tulajdonítható tudásminimumnak. A cselekvő tudásminimumának pusztán az entitás azon sematikus kategorizációja a része, amelyet a cselekvő számára ismert, okként megadott eseménnytípushoz és a cselekvő által okozatként megvalósított eseménnytípushoz kapcsolódó forgatókönyvek specifikálnak. Ez az események tipikus entitásaira vonatkozó sematikus tudás is már értelmessé teszi a kauzális viszonyt. Például a (20) vagy a (21) mondatok esetében az Istvánnak tulajdonítható minimális tudás Andrásról a következő: az ember entitástípus egy adott példánya, azaz egy István számára azonosítható személy. Az ember entitástípust az ok és az okozat eseménnytípusához

⁷⁴ Ahogyan azt hangsúlyoztam, a fenti elemzések csupán a perspektivizációt nem tartalmazó, alapbeállítás szerinti értelmezésekre vonatkoznak. Természetesen a megnyilatkozó a megnyilatkozásával megjelenítheti valamelyik szereplőjének a nézőpontját is. Például a (21a) megnyilatkozás speciális kontextusokban értelmezhető úgy is, hogy az *idióta* megnevezés nem a megnyilatkozó, hanem István nézőpontjából jeleníti meg Andrást.

kapcsolódó forgatókönyvek jelölik ki, hiszen mind a kerék akaratlagos kiszúrásának az ágense, mind a feljelentés eseménytípusának a páciense emberi entitást feltételez. A (17) mondat esetében András Dórára vonatkozó minimális tudásáról ugyanez mondható el: az ember entitástípus egy adott, András számára azonosítható példánya. Az ember entitástípus itt is az alapján jelölhető ki, hogy mind a sör megivásának az eseménytípusához kapcsolódó forgatókönyv ágense, mind a leszidás eseménytípusához kapcsolódó forgatókönyv páciense emberi entitás.

- (22) Dóra kérésére András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Dórát és Andrást, és az Andrástól elvett kést leadta a rendőrségen.

A (22) mondat okozatában István cselekvése érinti András kését is, aminek következtében a megnyilatkozás koherens értelmezéséhez fel kell tételeznünk, hogy István az autó kerekével kapcsolatos eseményben András és Dóra szerepe mellett a kés szerepével is tisztában volt, hiszen máskülönben nem lett volna oka azt elvenni Andrástól és leadni a rendőrségen. Ugyanakkor befogadóként a megnyilatkozás koherens értelmezéséhez nem szükséges feltételeznünk, hogy az elvett eszköz István szerint is kés. Az eszköz késként való kategorizálása a megnyilatkozó elgondolását tükrözi, István kategorizálhatta azt például bicskaként vagy törként is. Sőt elvben az is elképzelhető, hogy István egyáltalán nem tudta, hogy milyen típusú tárgyat vett el Andrástól, csupán annyit tudott, hogy egy olyan tárgyat, amellyel ki lehet szúrni egy autó kerekét. Ugyanakkor azon tapasztalatunk miatt, miszerint az emberek a hétköznapi világ mindennaposan előforduló tárgyait azonos (vagy legalábbis nagyon hasonló) módon kategorizálják, a (22) mondat esetében a befogadói értelmezés feltehetően István tudásának a részévé teszi a szóban forgó tárgy késként való kategorizálását is. De például az alábbi (23) mondat esetében már egyáltalán nem olyan biztos, hogy a befogadói inferencia István tudásának a részévé teszi a megnyilatkozó kategorizációját, hiszen egy olyan nem mindennapi tárgyról van szó, amelynek a kinézetével, funkciójával az átlagember nem feltétlenül van tisztában.

- (23) Dóra kérésére András egy sniccerrel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Dórát és Andrást, és az Andrástól elvett ráspolyt leadta a rendőrségen.

A fenti megfontolások ellenére feltételezhető, hogy a befogadók sok esetben a kauzális cselekvések entitásainak a megnyilatkozási kategorizálását, jellemzését is részévé teszik a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonított tudásnak, annak ellenére, hogy azok nem részei az episztemikus inferencia tudásminimumának, vagyis a megnyilatkozás koherens értelmezéséhez nem szükségesek. Ezt a jelenséget a történelmi tárgyú narratívák szereplőkonceptualizációinak a szempontjából részletesebben vizsgálom a 8.2.4. fejezetben.

8.1.7. Evidenciális inferencia mint evidenciaminimum

További kérdésként vehető fel, hogy vajon a kauzális cselekvések által kiváltott evidenciális inferencia esetében is megadható-e az egyes esetekben valamilyen evidenciaminimum, hasonlóan az episztemikus inferencia tudásminimumához. A kérdés vizsgálatához nézzük meg először a (24) mondatokat.

- (24a) Dóra kérésére András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István kereket cserélt.
- (24b) Dóra kérésére András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Andrást.
- (24c) Dóra kérésére András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Andrást, és az elvett kést leadta a rendőrségen.
- (24d) Dóra kérésére András egy késsel kiszúrta István autójának a kerekét, ezért István feljelentette Dórát és Andrást, és az elvett kést leadta a rendőrségen.

Vajon mondhatjuk-e azt, hogy ahogyan István tudása tekintetében eltérő tudásminimumot kell feltételeznünk, úgy István evidenciája tekintetében is eltérő evidenciaminimumot kell feltételeznünk az egyes mondatok esetében a kauzális viszony

sikeres értelmezéséhez? A válasz egyértelműen az, hogy az egyes mondatok nem feltételeznek eltérő evidenciaminimumot. Bármilyen, István számára rendelkezésre álló minimális evidenciát feltételezünk (24a) mondat esetében, ugyanaz az evidencia értelmessé teheti (24b)-(24d) mondatokat is, amennyiben a feltételezett evidencia nem mond ellent az ezen mondatokban okként megadott tényállásnak. Ennek oka az, hogy az evidencia és az arra épülő tudás között nem feltétlenül közvetlen az érintkezés. Sok esetben az evidencia kiértékelése és különböző következtetési folyamatok vezetnek az evidencián alapuló tudáshoz (vö. Kugler 2015). Mindez azt jelenti, hogy minimális evidencia alapján is következtethetünk rendkívül összetett tényállásokra. Például a (24a) mondat esetében befogadóként feltételezhetjük, hogy István azért rendelkezett azzal a tudásminimummal, hogy az autójának a kereke használhatatlan, mert látta, hogy a kerék le van eresztve. Ugyanakkor ugyanez a minimálisnak mondható perceptuális evidencia a (24b)-(24d) mondatok tudásminimumát is kielégítheti. Hiszen István pusztán a leeresztett kerék látványa alapján is következtethetett arra, hogy a kereket valaki szándékosan kiszúrta, és ez a valaki bizonyára András volt (24b), vagy arra, hogy a kereket valaki szándékosan kiszúrta egy késsel, és ez a valaki bizonyára András volt, aki bizonyára Dóra kérésére tette ezt (24d). Ezek a következtetések lehetségesek, hiszen a leeresztett kerék látványa mint evidencia, bár mentálisan nagy távolságra van ezektől az összetett tényállásoktól, nincsen velük ellentmondásban. Persze nem a logika szabályainak megfelelő, hanem hétköznapi következtetésekről van szó. A hétköznapi következtetések sok esetben megérzésen és nem valamiféle egzakt logikán alapulnak, és nagy szerepet játszik bennük a világról való előzetes tudás. Ilyen előzetes tudás lehetne például István számára az, hogy Dórának rengeteg pénzzel tartozik, András pedig Dóra férje, aki mindig kést hord magánál. Természetesen befogadóként azt is feltételezhetnénk, hogy István nem az okként megadott esemény eredményének a perceptuális evidenciájából következtetett a szóban forgó összetett tényállásra, hanem mondjuk abból, hogy látta Andrást egy késsel az utcában elhaladni. Mivel ez az evidencia sem áll ellentmondásban azzal a tényállással, hogy András Dóra kérésére kiszúrja az autója kerekét, ezért az erre való következtetés lehetséges.

Mivel bármennyire minimális evidencia alapján következtethetünk bármennyire összetett tényállásra egészen addig, amíg a kettő nem kerül egymással ellentmondásba, nem specifikálható az egyes tudásminimumok esetében evidenciaminimum. A kauzális

cselekvések által kiváltott evidenciális inferencia minimális összetevője mindössze annyi, hogy a cselekvőnek rendelkeznie kell valamilyen okra vonatkozó evidenciával. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a kauzális cselekvéseket bármennyire minimális evidencia is értelmessé teheti, valószínűsíthető, hogy a befogadók általában az okként megadott eseményre utaló részletesebb evidenciát feltételeznek. Ennek oka az az általános elgondolásunk, hogy amit valaki tud, arról közvetlenebb, illetve részletesebb evidenciával rendelkezik. Például a (24d) mondat esetében a befogadó valószínűleg feltételezi, hogy István nem csupán a leeresztett kerék látványából következtetett arra, hogy András Dóra kérésére egy késsel kiszúrta a kocsija kerekét, hanem erre vonatkozóan egyéb perceptuális és kvótatív evidenciák is a rendelkezésére álltak.⁷⁵

⁷⁵ További kérdésként merül fel, hogy a kauzális cselekvések által kiváltott episztemikus és evidenciális inferencia az inferenciális/implicit jelentés melyik típusába tartozik. Az előfeltevést rögtön kizárhatjuk, hiszen ahogyan az előfeltevéssel foglalkozó művek (pl. Kiefer 1983, Kiefer 2007: 333–364, Marmaridou 2000: 117–162) leszögeztek, előfeltevést csak egy adott mondaton belüli lexikai elem vagy szerkezet válthat ki, a mellérendelő viszony vagy több mondat viszonya nem válthat ki előfeltevést. Ezzel összefüggésben a mondatok előfeltevéseinek kimutatására használt tagadó és eldöntendő kérdő mondatok alakítás tesztjei sem működtethetőek a vizsgált esetekben. Az elsőként Grice (1975) által vizsgált társalgási és konvencionális implikatúrát is elvethetjük. Nem beszélhetünk társalgási implikatúráról, mivel a vizsgált inferenciális jelentések nem vezethetők le se a grice-i maximák betartásából, se valamelyik maxima megsértéséből. A konvencionális implikatúra úgyszintén nem jöhet szóba, mivel a konvencionális implikatúrákat (az előfeltevéshöz hasonlóan) mindig konkrét, jól meghatározható nyelvi elemek idéznek elő (például egy *de* kötőszó két melléknévi állítmány között), pontos tartalmuk viszont általában nem határozható meg. E két tulajdonság egyike sem igaz az episztemikus és evidenciális inferenciára, hiszen az azokat kiváltó kauzális viszony sok esetben nem jelölődik nyelviileg (a későbbiekben erre több példát is hozok), ugyanakkor az inferenciák jelentése viszonylag egyértelműen körülhatárolható (a társalgási és konvencionális implikatúrákról lásd még Yule 1996: 35–46, Verschueren 1999: 30–36, Kiefer 2007: 31–33, 43–46, Marmaridou 2000: 223–272, Tátrai 2011: 108–114). A vizsgált jelenség legközelebb a logikai következmény (entailment) inferenciatípushoz áll. Egy állítás következményei alatt az abból logikailag következő további implicit állításokat szokták érteni (vö. Yule 1996: 33–34, Verschueren 1999: 30–31). Ugyanakkor a logikai következményként való azonosítás ellen szól, hogy jellemzően az elemi mondatoknak a nyelviileg expliciten kifejeződő proposíciójából következő implicit állításokat tekintik logikai következménynek. A mi esetünkben viszont külön tagmondatok, vagy adott esetben több mondat által konceptualizált események közötti, gyakran nyelviileg nem is jelölődő kauzális viszony következményeiről van szó. Megjegyzendő, hogy ha meg is maradunk a logikai következményként való elemzés mellett, az episztemikus inferenciának akkor is csak a tudásminimuma értelmezhető a kauzális viszonyból logikailag következő állításként, a tudásminimumon túllépő inferenciális jelentés már nem tekinthető logikai következménynek. Az evidenciális inferencia esetében pedig – mivel itt még evidenciáminimumról sem beszélhetünk – a kauzális viszonyból logikailag csak az következik, hogy a kauzális cselekvés cselekvőjének rendelkeznie kell valamilyen okra vonatkozó evidenciával, de maga a befogadó által feltételezett specifikusabb evidencia már nem tekinthető a kauzális viszonyból levezethető logikai következménynek. Úgy tűnik tehát, hogy a kauzális cselekvések episztemikus és evidenciális inferenciájának van egy logikailag levezethető következmény része (ami nem teljesen feleltethető meg a hagyományos értelemben vett logikai következménynek), és van egy, a kauzális viszonyból logikailag nem levezethető, a befogadó által a kontextualizáció során tetszőlegesen előhívható része.

8.2. Kauzális cselekvések történelmi tárgyú narratívákban

A kauzális cselekvések nyelvi megjelenítései által kiváltott episztemikus és evidenciális inferencia vizsgálatának a tanulságaiból kiindulva megfogalmazható néhány következtetés a történelmi tárgyú narratívákra vonatkozóan is. A következtetéseket magyar nyelvű általános és középiskolai történelemtankönyvekből származó szövegrészek kvalitatív elemzéseivel kísérlem meg alátámasztani. A 8.2.1. pontban a tudás jelölésének az említett szövegekben megjelenő tipikus funkcióit tárgyalom, kitérve arra is, hogy a kauzális cselekvések által kiváltott episztemikus inferencia alapján milyen általánosabb megállapítások tehetőek a történelmi tárgyú narratívákra vonatkozóan. Ezt követően a 8.2.2. részben azt nézem meg, hogy a szereplők evidenciájának a konceptualizálása tekintetében milyen általános sémát érvényesítenek a vizsgált szövegek. A 8.2.3. részben néhány példán keresztül bemutatom azt is, hogy bizonyos történelmi események narratív reprezentációjában az eseményekhez konvencionizálódott egyedi sémaként kapcsolódhat az esemény episztemikus és evidenciális jelölése. Végül a 8.2.4. részben a szereplők metonimikus megjelenítésének a problémájából kiindulva azt vizsgálom, hogy a befogadó az episztemikus inferencia mozgósítása során milyen értelmezői stratégiák mentén tehet egy szereplő tudásának a részévé egy másik, metonimikusan konceptualizálódó szereplőt.

8.2.1. Episztemikus jelöletlenség és jelöltség történelmi tárgyú narratívákban

A történelmi tárgyú narratívák célja a múlt valamely időszakának, eseménysorának a reprezentálása oly módon, hogy az egyes események között kauzális összefüggéseket teremtsen. A kauzális összefüggések létrehozásának egyik tipikus példája a szereplők cselekvéseinek kauzális cselekvésként történő konceptualizálása. Ebben az esetben a történelmi tárgyú narratíva szereplőjének valamely cselekvése egy ok okozataként konceptualizálódik. Az ok lehet valamilyen korábbi esemény, de lehet valamilyen, a narratívában eleve fennállóként reprezentálódó állapot, körülmény is. Az ok és az okozat közötti kauzális viszonyt általában nyelvi elemek teszik kifejtetté.

- (25a) De kevés volt a bányá, mivel a birtokosoknak nem volt érdeke bányát nyitni, hiszen annak hasznából nem részesültek. **Ezért** a király megengedte, hogy a kibányászott nemesfémek egy részét az a földesúr tartsa meg, akinek birtokán a bányá volt. (Horváth–Hámori 2010: 80–81)
- (25b) **Mivel** kevés jövedelemmel, minimális hadsereggel és – egyelőre – szerény flottával rendelkezett, Erzsébet is került a külpolitikai konfliktusokat (Bihari 2007: 116)
- (25c) Sulla Kis-Ázsiában legyőzte VI. Mithridatészt. Közben a Rómába visszatért Marius a senatori párt tagjait gyilkoltatta. **Erre** Sulla békét kötött a pontusi uralkodóval, Kr. e. 83-ban hazatért, s keményen lecsapott ellenfeleire. (Száray 2004: 121)
- (25d) Salamont újabb összeesküvése **miatt** a király fogságba vetette (Ujvári 2006: 114)

A (25) szövegrészletekben a félkövérrel kiemelt szavak teszik kifejtetté a kauzális cselekvés és egy másik tényállás közötti kauzális viszonyt. A (25a) és (25b) példákban az okként megjelenő tényállás egy, a narratívában eleve fennállóként reprezentálódó állapot, körülmény, míg a (25c) és (25d) példákban egy, a kauzális cselekvést megelőző másik esemény. Ahogyan azt a fejezet első felében részletesen vizsgáltam, a kauzális cselekvések episztemikus inferenciát váltanak ki. A (25) példák kauzális cselekvéseinek a cselekvői azért cselekszenek, mert valamilyen tudásuk van az okként megadott tényállásról. Ha az episztemikus inferenciákat explicitté tesszük, akkor a (26) megnyilatkozásokat kapjuk.

- (26a) A király **tudta**, hogy kevés a bányá, mivel a birtokosoknak nem volt érdeke bányát nyitni, hiszen annak hasznából nem részesültek. Ezért megengedte, hogy a kibányászott nemesfémek egy részét az a földesúr tartsa meg, akinek birtokán a bányá volt.
- (26b) Erzsébet **tisztában volt azzal**, hogy kevés jövedelemmel, minimális hadsereggel és – egyelőre – szerény flottával rendelkezik, ezért került a külpolitikai konfliktusokat.

- (26c) Sulla Kis-Ázsiában legyőzte VI. Mithridatészt. Közben a Rómába visszatért Marius a szenatori párt tagjait gyilkoltatta. Sulla **ezt megtudva** békét kötött a pontusi uralkodóval, Kr. e. 83-ban hazatért, s keményen lecsapott ellenfeleire.
- (26d) A király **tudomást szerezve** Salamon újabb összeesküvéséről, fogságba vetette.

Olyan esetek is vannak, amikor az okként megjelenő tényállás és az okozatként megjelenő cselekvés közötti kauzális viszonyt nem teszik nyelvi elemek kifejtetté. Ezt láthatjuk a (27) részletben.

- (27) Az 1920-as években nehezen stabilizálódó magyar gazdaságot az évtized végén a nemzetközi gazdasági összeomlás mély válságba sodorta. A kormányzat újabb külföldi kölcsönökkel próbálkozott, azonban nem járt sikerrel. Hasonlóképpen nem hoztak eredményt a költségvetési megszorítások és a külföldi hitelek törlesztésének felfüggesztése. (Száray–Kaposi 2011: 99)

A (27)-ben – annak ellenére, hogy nem szerepel a szövegrészletben kauzális viszonyra utaló szó – a kormányzat kölcsönökkel való próbálkozását, a költségvetési megszorításokat, valamint a külföldi hitelek törlesztésének a felfüggesztését olyan kauzális cselekvésekként értelmezzük, amelyek oka a szövegrészlet első mondatában kifejtett tényállás, a magyar gazdaság válsága. A kauzális értelmezést a kontextualizáció során mozgósított, a történelmi tárgyú narratívákról való általános, illetve a gazdasági válság eseménytípusáról való specifikusabb befogadói tudás teszi lehetővé. Természetesen a (27) kauzális cselekvései is episztemikus inferenciát váltanak ki, hiszen az episztemikus inferenciát a két tényállás közötti kauzális viszony, nem pedig az e viszonyt esetlegesen kifejtetté tevő nyelvi elemek idézik elő. A (27) szövegrészlet episztemikus inferenciáját explicitté téve a (28)-at kapjuk.

- (28) Az 1920-as években nehezen stabilizálódó magyar gazdaságot az évtized végén a nemzetközi gazdasági összeomlás mély válságba sodorta. A kormányzat **ennek tudatában** újabb külföldi kölcsönökkel próbálkozott, azonban nem járt sikerrel. Hasonlóképpen nem hoztak eredményt a költségvetési megszorítások és a külföldi hitelek törlesztésének felfüggesztése.

Mindezen megfontolások alapján belátható, hogy még az egyszerű eseménytörténeti leírások sem tudják kikapcsolni a szereplők mentális világát a narratívából, hiszen a szereplők cselekvéseinek a kauzális leírása és a szereplők tudása inherensen összefügg, az előbbi előfeltételezi az utóbbit. A szereplők mentális világának a kikapcsolása egyben a kauzalitás felszámolását is jelentené. Az ilyen szövegek viszont már nem a narratíva, hanem a White által krónikának nevezett szövegtípusba tartoznának. White a következőképpen magyarázza a krónika és a történet közötti különbséget:

„A történeti mező elemeit először krónikává szerkesztik, melyben az elrendezés alapelve az események időrendje. Ezután a krónikából történetet hoznak létre, méghozzá úgy, hogy az eseményeket egy »látvány« elemeivé teszik, vagy egy történésfolyamba illesztik bele, melynek – úgy tűnik – egyértelműen meghatározható eleje, közepe és vége van. A krónika történetté formálásának lényege, hogy egyes eseményei kiinduló, mások továbbvivő, míg megint mások befejező motívumok szerepét veszik fel” (White 2006 [1973]: 867).

Annak ellenére, hogy White-nak azt az elképzelését, miszerint az események a történetté szervezést megelőzően krónikák elemeiként léteznének, többen meggyőzően kritizálták (lásd Carr 1999 [1997], Lorenz 2000 [1998]), azt a megfontolást, hogy a narratívákban bizonyos események kiinduló, mások továbbvivő és megint mások befejező funkcióval rendelkeznek, elfogadhatjuk. A kiinduló, továbbvivő és befejező funkciók mentén való strukturálódása a történetnek azonban előfeltételezi az eseményeknek valamilyen kauzális rend alapján való konceptualizálását. A kauzalitás pedig – ahogyan láttuk – előfeltételezi a szereplők saját tapasztalatokkal és tudással rendelkező mentális ágensként való konceptualizálását. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a történetet

elsődlegesen az különbözteti meg az események pusztán időrendben való felsorolásától, hogy szereplői a korábbi eseményeket mentálisan feldolgozó ágensekként jelennek meg. A kauzalitás, illetve az eseményeknek a White által említett kiinduló, továbbvivő és befejező funkciókkal való felruházása már csak ennek a következménye.

A szereplők mentális világának a folyamatos jelenlétét csupán annak jelöletlensége miatt nem tudatosítjuk befogadóként. A jelöletlenség, ahogyan arra már utaltam, nem a cselekvőknek tulajdonított tudás specifikálatlanságára, hanem annak tipikusságára utal. A fent bemutatott episztemikusan jelöletlen kauzális cselekvésekben a tudást a faktivitás, a nagyfokú elkötelezettség, a motiváltság, valamint az érzelmi semlegesség jellemzi. Természetesen a vizsgált történelmi tárgyú narratívákban megjelennek episztemikusan jelölt kauzális cselekvések is. Ezeknek a funkciója az esetek nagy részében az, hogy az adott szereplő tudását a jelöletlen alapbeállítástól eltérő módon konstruálják meg.

- (29a) A nép és a földesurak azonban gyűlölték a jövevényeket [ti. a kunokat]. A kunok ugyanis nem hagyták abba a nomád életet, s állataik lelegelték a termést. Sokan **azt hitték**, hogy a tatároknak kémkednek. Ezért megtámadták és megölték a kun vezért. Népe ezután pusztítva, rabolva hagyta el az országot. (Horváth–Hámori 2010: 70)
- (29b) I. Lipót **úgy gondolta**, hogy a magyarokban nem bízhat többé. Német zsoldosokat telepített a fontosabb várakba. (Horváth–Hámori 2010: 167)

A (29a)-ban az *azt hitték* a (29b)-ben pedig az *úgy gondolta* kognitív nem faktív igei szerkezetek teszik episztemikusan jelöltté a kauzális cselekvéseket, a kun vezér megölését, illetve a német zsoldosoknak a magyar végvárakba való telepítését. Az episztemikus jelöltség célja a szereplők tudásának az alapbeállítástól eltérő módon történő megkonstruálása. A nem faktív szerkezetek úgy konstruálják meg a szereplők tudását, mint amely nincs (29a) vagy nem feltétlenül van (29b) összhangban a narrátor ismereteivel.

A (30) példában a *sejt* kognitív faktív ige teszi episztemikusan jelöltté az alkotmányos királyság híveinek a kauzális cselekvését, a háború ellenzését.

- (30) A háborút az alkotmányos királyság hívei és a szélsőbal ellenezték. Az előbbieket **sejtették**, hogy a király a vesztébe rohan. Robespierre viszont a katonai kudarctól félt: a hadsereg szétszűllött állapotban volt. (Závodszy 2009: 36)

Alapbeállításban a tudáshoz a cselekvő részéről nagyfokú elkötelezettség kapcsolódik. A *sejt* ige ezt felülírva, a bizonytalanság attitűdje mentén konstruálja meg az alkotmányos királyság híveinek a tudását.

A (31) példában a *gyanított* kognitív nem faktív ige teszi episztemikusan jelöltté a törökre rontás megtiltásának a kauzális cselekvését.

- (31) A heves ostrom után csendes éjszaka köszöntött az ellenfelekre. Hunyadi és Kapisztrán János attól tartottak, hogy másnap a török újra támad. Reggel azonban nem történt semmi. A két vezér cselelt **gyanított**, ezért megtiltotta a katonáknak és a keresztieseknek, hogy a törökre rontsanak. (Horváth–Hámori 2010: 99)

A *gyanított* ige mind a faktivitás, mind az elkötelezettség szempontjából felülírja az alapbeállítást.

- (32a) Az őt [ti. Bethlent] követő Károlyi Gyula megszorító intézkedései sem hoztak eredményt, így a társadalmi válság elmélyülésétől **tartva** Horthy az új programmal és új stílussal jelentkező Gömbös Gyulát nevezte ki miniszterelnöknek (1932) (Száray–Kaposi 2011: 99)
- (32b) Bethlen uralkodása alatt tört ki a harmincéves háború a Habsburgok és ellenfeleik között. Bethlen szövetséget kötött a Habsburgok ellenségeivel. Azt **remélte**, hogy egyesítheti Erdélyt a királyi Magyarországgal, s az erős állam élén kiűzheti a törököket Magyarországról. (Horváth–Hámori 2010: 164)

A (32) mondatokban a *tartva* határozói igenév és a *remélte* ige teszi episztemikusan jelöltté Gömbös Gyula miniszterelnökké való kinevezésének és Bethlen

szövetségekötésének a kauzális cselekvését. A jelöltség egyrészt felülírja az alapbeállítás semleges érzelmi attitűdjét, és a félelem, illetve a remény érzelmi attitűdje mentén konstruálja meg a tudást, másrészt felülírja az alapbeállítás faktív voltát is.

A (33) példákban a *felismerte* kognitív faktív ige teszi episztemikusan jelöltté a kauzális cselekvéseket, a társcsászár és a helyettes császárok kinevezését, illetve a területek adományozását.

(33a) [Diocletianus] **Felismerte**, hogy a birodalom irányítása, s ellenőrzése egy központból már nem lehetséges, ezért társcsászárt választott, s mindkettőjüknek helyetttest (Száray 2004: 140)

(33b) A király [ti. IV. Béla] nagyságát mutatja: **felismerte**, hogy a tatárjárás előtti politikája, amely a királyi várszervezet visszaállítására, a birtokadományok visszavételére irányult, csökkenti az ország védelmi képességeit. Maga kezdett adományozni nagy területeket a főuraknak várépítési kötelezettséggel. (Ujvári 2006: 126)

Az episztemikusan jelöletlen alapbeállításban a cselekvő tudása a narratíva világa által motiváltként jelenik meg, azaz a tudás úgy konstruálódik meg, mint amelynek a megszerzése nem igényel különösebb erőfeszítést, vagy az átlagoson túlmutató szellemi képességeket. Ezzel szemben a (33a)-ban a *felismerte* ige révén Diocletianus tudása úgy konstruálódik meg, mint amelynek a megszerzését a narratíva világa nem motiválja, így Diocletianus olyan történelmi szereplőként tűnik fel, aki szellemi erőfeszítése, éles esze révén olyan tudáshoz jut, ami a kor embere számára nem magától értetődő. Ugyanez mondható el a (33b)-ről is, ahol az episztemikus jelöltség által implikált IV. Béla képre (átlagon felüli szellemi képességek) *a király nagyságát mutatja* narrátori értékelés erősít rá.

A (34) mondatokban a *belátta* kognitív faktív ige teszi episztemikusan jelöltté a kauzális cselekvéseket.

(34a) Salamon **belátta**, hogy IV Henrik nem tudja komolyan segíteni, ezért 1081-ben megegyezett Lászlóval (Ujvári 2006: 114)

- (34b) A két fél [ti. Athén és a perzsák] **belátta**, hogy az erőviszonyokat nem tudják számottevően megváltoztatni, s így Kr. e. 448-ban a ciprusi csata után békét kötöttek (Szárny 2004: 80)
- (34c) Most már Bécsben is **belátták**, hogy a háború elveszett. A Monarchia kormánya október 27-én fegyverszünetet kért. (Salamon 2004: 30)

A jelöltség ezekben a példákban is a tudás megszerzésének a motiváltságát írja felül. Ezekben az esetekben viszont nem a narratíva világából, hanem a cselekvő adottságaiból, helyzetéből következik a tudás megszerzésének a nehézsége. A (34) példák a (33) példákkal szemben nem átlagon felüli szellemi képességekkel rendelkező történelmi szereplőket implicálnak, akik mások számára nehezen hozzáférhető tudást szereznek meg, hanem olyan szereplőket, akik adottságaik vagy helyzetük révén mások számára könnyen megszerezhető tudáshoz csak nehezen, és általában az optimálisnál később jutnak hozzá.

A (35) mondatokat a *tudta* kognitív ige teszi episztemikusan jelöltté.

- (35a) A kincstár üres volt. A Mátyás által bevezetett új adók megszüntetése miatt nem is volt esély a megtöltésére. Emiatt a végvárak fenntartására, korszerűsítésére nem jutott pénz. **Tudta** ezt a török is: egyre többször tört be az országba. (Horváth–Hámori 2010: 106)
- (35b) A császári követek azt kérték, hogy a törökök ne adjanak menedéket Rákóczinak és kíséretének. Ám a szultán **tudta**, hogy sorsuk Bécsben kivégzés vagy a tömlöc lenne. Ezért megengedte, hogy maradjanak. (Horváth–Hámori 2010: 178)

A *tud* ige a *felismer* és a *belát* igékhez hasonlóan faktív, de azoktól eltérően nem a tudás megszerzésének az eseményére, hanem a tudással rendelkezés állapotára utal. Ezekben az esetekben a tudás jelölésének az elsődleges funkciója csupán a szereplők mentális állapotainak a figyelem előterébe helyezése a nyelvi kifejtés révén. Ugyanakkor, bár kevésbé erőteljesen, mint a *felismer* igénél, valószínűleg a *tud* ige használatának is funkciója annak jelzése, hogy az adott tudással való rendelkezés a narratíva világában nem tekinthető evidensnek.

8.2.2. Evidenciális jelöletlenség és jelöltség történelmi tárgyú narratívákban

A kauzális cselekvések – ahogyan azt a fejezet első felében bemutattam – nem csak episztemikus, hanem evidenciális inferenciát is kiváltanak.

- (36a) A hatalmas birodalmat nem lehetett közvetlenül Aachenből irányítani, ezért Károly országát grófságokra osztotta (Száray 2004: 164)
- (36b) Az új germán hódítók, a longobárdok azonban veszélyeztették az „örök Várost”. Ezért Róma a nyugati katolikus (=egyetemes, általános) keresztény hitre tért frankoktól, nevezetesen Kis Pippintől kért segítséget. (Száray 2004: 166)
- (25d) Salamont újabb összeesküvése miatt a király fogságba vetette (Ujvári 2006: 114)
- (25c) Sulla Kis-Ázsiában legyőzte VI. Mithridatészt. Közben a Rómába visszatért Marius a szenatori párt tagjait gyilkoltatta. Erre Sulla békét kötött a pontusi uralkodóval, Kr. e. 83-ban hazatért, s keményen lecsapott ellenfeleire. (Száray 2004: 121)

A (36a) mondatban szereplő kauzális cselekvés nemcsak azt az inferenciát váltja ki, hogy Nagy Károlynak tudása volt arról, hogy a birodalmat nem lehet közvetlenül Aachenből irányítani, hanem azt is, hogy Nagy Károlynak erről volt valamilyen evidenciája. Ugyanígy a (36b) mondat nemcsak azt az inferenciát váltja ki, hogy Róma tudatában volt annak, hogy a longobárdok veszélyeztetik a várost, hanem azt is, hogy Rómának erről volt valamilyen evidenciája. Az evidencia jelöletlensége a tudás jelöletlenségéhez hasonlóan nem az evidencia specifikátlanságát, hanem annak tipikusságát, alapbeállítás szerinti megjelenését implikálja. Ahogyan azt a fejezet első felében bemutattam, a hétköznapi szituációkhoz kapcsolódó evidencia alapbeállításban közvetlen, faktív, a narratíva világa és a cselekvő személye által motivált, a cselekvő elköteleződése szempontjából a bizonyosság, érzelmi attitűdje szempontjából pedig a semlegesség kapcsolódik hozzá. Kérdés ugyanakkor, hogy vajon a történelmi tárgyú narratívák evidencialitását is ez az alapbeállítás jellemzi-e. A (36a) példában a birodalom egy központból való irányításának a lehetetlensége olyan összetett helyzet, ami csak bonyolult következtetési folyamatok

révén ismerhető meg. A (36b) esetében a jelöletlen evidencia ellenére feltételezhető, hogy Rómának nem, vagy nem csak perceptuális, hanem kvótatív evidenciája (is) volt a közeledő longobárd veszélyről. A (25d) esetében is gyanítható, hogy Salamon összeesküvését nem maga a király fedte fel, ő csupán értesült az összeesküvés tényéről. A (25c) esetében pedig egyértelmű, hogy a Kis-Ázsiában tartózkodó Sulla csupán kvótatív evidenciával rendelkezhetett a Rómában folyó eseményekről. A példák tehát azt mutatják, hogy történelmi tárgyú narratívákban a jelöletlen evidencia az esetek nagy részében nem, vagy nem csak közvetlen, perceptuális evidenciaértelmezést hív elő, hanem közvetett evidenciaértelmezést, illetve az evidencia kiértékelésére, az abból való következtetési folyamatokra is vonatkozhat.

Bár az itt szereplő vizsgálat nem kvantitatív alapú, megjegyzendő, hogy míg a vizsgált történelemtankönyvekben a kauzális cselekvések episztemikus jelöltségére viszonylag könnyebben, addig az evidenciális jelöltségre csak elvétve találtam példákat.

- (37) A szultán, mikor **látta**, hogy hajói csúfos vereséget szenvedtek és a keresztények közül sokan bejutottak az ostromlottakhoz, támadásra adott parancsot (Horváth–Hámori 2010: 98)
- (38a) A király **látva** a szegényebb nemesek elégedetlenségét, 1351-ben országgyűlést hívott össze. Itt két új törvényt is hoztak. (Horváth–Hámori 2010: 84)
- (38b) [Tiberius Gracchus] A Hannibált legyőző Scipio unokájaként **látta** a növekvő belső ellentéteket. Kr. e. 133-ban, mikor néptribunussá választották, törvényekkel kívánta megoldani e feszültségeket. Felújította a Licinius–Sextius-féle földtörvényt, mely korlátozta az ager publicusból megszerezhető föld nagyságát. (Száray 2004: 118)
- (38c) A náci Németország megerősödése átrendezte az európai erőviszonyokat, Franciaország, **látva** az általa létrehozott biztonsági rendszer összeomlását, a Szovjetunióhoz közeledett (Száray–Kaposi 2011: 81)

A (37) és (38) szövegrészekben a *látta* ige, illetve a *látva* határozói igenév teszi evidenciálisan jelöltté a kauzális cselekvéseket. A *lát* ige elsődleges jelentésében

perceptuális, azaz saját megfigyelésen, közvetlen tapasztalaton alapuló vizuális evidenciára utal. Ugyanakkor a vizuális tapasztalatra vonatkozó igék metonimikus jelentéskiterjesztés révén alkalmasak összetett jelenetek több érzékszerven keresztül történő (pl. látás és hallás) észlelésének a kifejezésére, illetve további metonimikus és metaforikus kiterjesztésük révén az észleletek mentális kiértékelésére, feldolgozására, illetve az így megszerzett tudásra is vonatkozhatnak, sőt hallomás útján szerzett, kvótatív evidenciára is utalhatnak (vö. Tolcsvai Nagy 2003b: 611–614; Kugler 2013b: 281–283). Míg a (37) *látta* igéje értelmezhető tényleges vizuális észlelésként, addig a (38a)-ban már egy társadalmi csoportra tipikusan jellemző vélemény érzékeléséről van szó, amelyben ugyan szerepet kaphat a vizuális észlelés is, mégis sokkal inkább az auditív és a kvótatív evidencia az elsődleges. A (38b)-ben és a (38c)-ben különösen összetett jelenetek (növekvő belső ellentétek, az európai biztonsági rendszer összeomlása) észleléséről van szó. Mivel ezekben az esetekben a jelenetről való perceptuális észleletek és maga a jelenet között nagyon nagy a mentális távolság, a *látta* ige, illetve *látva* igenév nem csupán az összetett észlelésre, hanem annak kiértékelésére, mentális feldolgozására is vonatkozik. A történelmi szituációkról való, sémaként aktiválható ismereteink miatt azt is feltételezhetjük, hogy ezekben az esetekben a kiértékelési, feldolgozási folyamatok nem csupán perceptuális, hanem hallomás útján szerzett kvótatív evidencián is alapulnak.

- (39) A válság azonban nem egyformán érintett minden vidéket. Míg a válságjelenségek a birodalom nyugati felében egyre erőteljesebbé váltak, addig a keleti területeken jóval lassabban bontakoztak ki. Az amúgy is fejlettebb, városiasodottabb Kelet mögött a Nyugat egyre inkább elmaradt.

Constantinus ezt a folyamatot **érzékelve**, a jobb ellenőrzés biztosítása érdekében nagyobb egységekre osztotta a birodalmat. (Száray 2004: 150)

A (39)-ben az elsődleges jelentésében perceptuális evidenciára utaló *érzékelve* határozói igenév teszi evidenciálisan jelöltté Constantinus kauzális cselekvését, a Római Birodalom nagyobb egységekre történő felosztását. Az érzékelt jelenet (a birodalom nyugati részének elmaradása) és az arról való lehetséges perceptuális észleletek közti mentális távolság ebben az esetben is kifejezetten nagy. Joggal feltételezhetjük azt is, hogy egy

ilyen összetett szituációnak az érzékelése valójában számtalan kvótatív típusú evidenciára is támaszkodik (jelentések a birodalom különböző területeiről, tanácsadók véleménye stb.).

A *lát* vagy az *érezkel* igének a (38) és (39) példákban megjelenő használata tehát olyan metonimikus és metaforikus jelentéskiterjesztésnek tekinthető, amely nem, vagy nem csak az igék elsődleges jelentése által profilált perceptuális észlelésre, hanem a perceptuális észlelés kiértékelésére, valamint az ebből származó tudás megszerzésére, illetve bármilyen típusú tudás bármilyen módon, például hallomásból való megszerzésére is utalhat (lásd még Kövecses 2013: 81–82⁷⁶). Ezek a példák tehát közvetett evidenciára, illetve az evidencia és a konceptualizált összetett jelenetek közötti nagy mentális távolság miatt evidenciából levont következtetésre, azaz inferenciára vonatkoznak (az inferencialitásról lásd Willett 1988, de Haan 2001, Kugler 2012, 2015).⁷⁷

Az eddig tárgyalt példák alapján láthattuk, hogy a történelmi tárgyú narratívákban sok esetben kifejezetten bonyolult, illetve (kizárólag) perceptuális úton nem megtapasztalható tényállásokra elsődleges jelentésükben perceptuális evidencijelölők vagy olyan, evidenciálisan jelöletlen kauzális cselekvések utalnak, amelyek a hétköznapi szituációk esetében közvetlen perceptuális evidenciát hívnak elő inferenciaként. Ebből a megfigyelésből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a történelmi tárgyú narratívákban az evidencia, illetve az evidenciából levont következtetés konceptualizálását egy fogalmi metafora motiválja, amely a következőképpen fogalmazható meg: A TÖRTÉNELMI SZITUÁCIÓK HÉTKÖZNAPI SZITUÁCIÓK. Vagyis a nagymértékben behatárolt térhez és időhöz kötődő hétköznapi szituációk a maguk egyszerűbb helyzeteivel adják a forrástartományt az időben és térben jóval kiterjedtebb és bonyolultabb történelmi szituációk céltartományának a konceptualizálásához. A metafora egyik metaforikus következménye a KÖZVETETT EVIDENCIA, ILLETVE EVIDENCIÁBÓL LEVONT KÖVETKEZTETÉS KÖZVETLEN EVIDENCIA metaforikus leképezés, vagyis a történelmi tárgyú narratívák azon tulajdonsága, hogy a

⁷⁶ Megjegyzendő, hogy Kövecses (2013) elemzésében a LÁTÁS fogalmának a metonimikus kiterjesztése a TUDÁS LÁTÁS fogalmi metafora absztrahálódásához vezet.

⁷⁷ Az inferencialitás kategóriájának a kezelése eltérő az egyes megközelítésekben. Willett (1988) és de Haan (2001) például az evidencialitás alkategóriájaként tartja számon. Velük szemben Kugler (2012, 2015) leválasztja az evidencialitástól és az episztémikus modalitással sorolja egy kategóriába (az így létrehozott kategóriát episztenciális modalitásnak nevezi), rámutatva arra, hogy az „inferencialitás és az episztémikus modalitás következtetési folyamatai között [...] nem állapítható meg lényegi különbség” (Kugler 2015: 55). Én ebben a dolgozatban az inferencialitás kategorizálásának a problémájával nem foglalkozom.

hétköznapi szituációkra vonatkozó narratívákban a közvetlen evidenciát implikáló evidenciálisan jelöletlen kauzális cselekvések és az elsődleges jelentésükben perceptuális észlelésre vonatkozó evidencijelölők az esetek jelentős részében közvetett, azaz kvótatív evidenciára, illetve evidencián alapuló következtetési folyamatokra vonatkoznak.⁷⁸

A történelmi tárgyú szövegek narratív sémájában tehát a hétköznapi szituációkra vonatkozó narratív sémához képest megváltozik a kauzális cselekvések által kiváltott evidenciális inferencia alapbeállítás szerinti értelmezése, hiszen az nem közvetlen, hanem közvetett evidenciára, illetve evidenciából levont következtetésre vonatkozik. Ugyanakkor a történelmi tárgyú narratívák értelmezése, illetve létrehozása során valószínűsíthetően a hétköznapi szituációkra vonatkozó narratív sémát is mozgósítjuk. A történelmi és hétköznapi tárgyú narratív séma együttes, egymást kiegészítő aktiválása következtében a történelemről szóló szövegekben az evidencia nyelvi jelölése kétféleképpen is, a történelmi és a hétköznapi tárgyú narratív séma viszonylatában is értelmezhető.

A (37), (38) és (39) példákban a perceptuális észlelést és sok esetben kvótatív evidenciát, valamint az evidencia kiértékelését, az abból levont következtetést kifejező faktív evidencia-, illetve inferencijelölők többféle funkciót is szolgálhatnak. Az eddigiekhez hasonlóan kifejezhetnek a jelöletlen, alapbeállításához kapcsolódó evidenciális inferenciától való eltérést mind a hétköznapi tárgyú, mind a történelmi tárgyú séma viszonylatában. Ez történik a (38b) és a (39) példákban. Az evidencia jelölése miatt Tiberius Gracchus és Constantinus az átlagosnál jobb megfigyelőképességgel rendelkező, éles eszű történelmi szereplőként tűnik fel, akik a narratíva világa által kevésbé motivált evidenciát észlelnek, illetve értékelnek ki. Ezzel szemben a (37) példában a hétköznapi narratív séma evidenciaértelmezésének, a (38a) és (38c) példákban pedig a történelmi tárgyú narratív séma evidenciaértelmezésének a kidolgozását, a figyelem előterébe helyezését láthatjuk, hiszen ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az evidencia megszerzése, annak jelölése révén, a narratíva világa által motivátlanként tűnne fel. A szultán nem lát semmi olyat, amit ne láthatott volna bármely résztvevője a csatának (37), a király csupán azt észleli, amit minden nemes érez (38a), és Franciaország tapasztalata sem a narratíva világa által kevésbé motivált, nagyobb erőfeszítéseket igénylő

⁷⁸ Feltételezésem szerint A TÖRTÉNELMI SZITUÁCIÓK HÉTKÖZNAPI SZITUÁCIÓK fogalmi metafora metaforikus következményei a történelmi tárgyú narratívák egyéb jellemzőiben is kimutathatóak lennének, például a tér és időbeli viszonyok konceptualizálásában.

tapasztalatként jelenik meg (38c). Ezekben az esetekben az evidencia, illetve az evidenciából levont következtetés jelölésének a funkciója pusztán a szereplő észlelő, megismerő, illetve következtető folyamatainak a figyelem előterébe helyezése a nyelvi kidolgozás által, nem pedig az alapbeállítás szerinti értelmezés felülírása.

Az alábbi (40) szövegrészekben szereplő kvótatív evidencijelölők a hétköznapi tárgyú narratív séma viszonylatában az alapbeállítás közvetlen evidenciájának a felülírásaként, míg a történelmi tárgyú narratív séma viszonylatában az alapbeállítás közvetett evidenciájának a figyelem előterébe helyezéseként, kidolgozásaként értelmezhetőek.

- (40a) **Híre jött**, hogy az új török szultán I. Szulejmán elhatározta Magyarország meghódítását. II. Lajos követei több keresztény uralkodótól is segítséget kértek. Komoly segítség azonban sehonnan sem érkezett. (Horváth–Hámori 2010: 109)
- (40b) A király szökésének **hírére** Ausztria és Poroszország uralkodója felszólították Európa uralkodóit XVI. Lajos megsegítésére (Száray 2013b: 32)
- (40c) Rákóczi szökése után Lengyelországba menekült. Itt **értesült** róla, hogy a Munkács környékén élő jobbágyok lázadást szerveznek a hatalmas adók és a császári katonák rablásai, kegyetlenkedései miatt. A jobbágyok vezetője, Esze Tamás azt akarta, hogy Rákóczi legyen a vezérük. Rákóczi engedett a parasztok kérésének, 1703-ban elvállalta a felkelők vezetését, és hazatért Magyarországra. (Horváth–Hámori 2010: 174)

Az alábbi, (41) és (42) példák mind a hétköznapi, mind a történelmi tárgyú narratívák evidenciaértelmezésének a viszonylatában felülírásként értelmezhetőek.

- (41) A német vezérkar a breszt-litovszki béke után (1918. március 3.) elérkezettnek **látta** az időt, hogy teljes haderejének a bevetésével kicsikarja a döntő győzelmet a nyugati fronton. A március 21-én kezdődő német támadás sikeresen indult, de célját, a brit erők megsemmisítését nem érte el. (Salamon 2004: 29)

A (41)-ben a *valamilyennek látta* szerkezet felülírja mind a hétköznapi, mind a történelmi tárgyú narratívák alapbeállítás szerinti faktív evidenciaértelmezését. A döntő győzelem kicsikarásához megfelelő idő elérése az észlelést a narrátor olyan tapasztalatként, illetve következtetésként írja le, amely nem feltétlenül egyeztethető össze az általa valóságosként elfogadott narratív világgal.⁷⁹

(42) A parasztság körében – ősi beidegződések alapján – félelem lett úrrá. Attól tartottak, a hatalom megtorlása következik a városi forradalmak miatt. **Rémhírek kaptak lábra** a nemesség bosszújáról. A félelem erőszakba torkollott, rátörtek a nemesekre, felégetve a kastélyokat és a szolgáltatásaikat rögzítő iratokat. (Szárny 2013b: 25)

A (42) szövegrészletben a félkövérrel kiemelt szerkezet nem csak a hétköznapi narratívák alapbeállítás szerinti közvetlen, hanem a hétköznapi és a történelmi narratívák alapbeállítás szerinti faktív jellegét is felülírja az evidenciának. A nemesség bosszúja olyan híresztelésként jelenik meg, amely nem egyeztethető össze a narrátor által valóságosként elfogadott narratív világgal.

A bemutatott példákban láthatjuk, hogy a szereplők evidenciájának és tudásának a különböző nyelvi jelölői egy kontinuumot alkotnak számos elsődleges jelentésükben perceptuális észlelésre vonatkozó metonimikusan, illetve metaforikusan használt átmeneti esettel. Az alábbi (43) szövegrészletekben az eddigi példáktól eltérően a tapasztalás forrására való utalás már semmilyen módon, még a metonimikus vagy metaforikus leképezés forrástartományán keresztül sem jelenik meg.

(43a) II. József az Erdélyben kitört véres román parasztfelkelés (1784) **tanulásaiból kiindulva** adta ki jobbágyrendeletét (Szárny 2013b: 101)

⁷⁹ Természetesen a példában a *valamilyennek lát valamit* olyan nagymértékben metaforizálódott idiomatikus szerkezet, amit nem közvetlen perceptuális észlelés kifejezésére használunk. Ugyanakkor a metaforizálódott szerkezetben a LÁTÁS forrástartományon keresztül megjelenik a tapasztalatszerzésre, vagyis az evidencialitásra vonatkozó jelentésmozzanat. A *valamilyennek lát valamit* szerkezet fenti használata tehát összhangban van a történelmi tárgyú narratívák fentebb megállapított jellemzőjével, az evidencijelölők metaforikus használatával.

- (43b) Ebben a légkörben került sor Kassa bombázására (körülményei máig tisztázatlanok), amelyet a vezérkar szovjet támadásként **értékel**t. A kormányzó még aznap (1941. június 26.) döntött a hadiállapotról, amit Bárdossy másnap jelentett be az országgyűlésen. (Száray–Kaposi 2011: 138)

A (43) példákban a félkövérrel kiemelt elemek az evidencia kiértékelésére, illetve az evidencián alapuló következtetések levonására vonatkoznak. Ezek a szerkezetek különböznek a korábban bemutatott evidencián alapuló következtetést kifejező szerkezetektől abban, hogy nem elsődleges jelentésükben perceptuális észlelésre vonatkozó szerkezetek metonimikus, illetve metaforikus használatú változatai. Ennek folytán ezek a nyelvi megoldások az evidencia és a tudás jelölésének a kontinuumában még közelebb állnak a szereplői tudás prototipikus jelölőihez.

8.2.3. Történelmi események episztemikus és evidenciális jelölésének konvencionális mintázatai

Kauzális cselekvésekként megjelenő történelmi eseményekhez konvencionálisan, sémaként kapcsolódhat a cselekvő tudásának és evidenciájának a jelölése. Az ezt alátámasztó vizsgálatomban a következő egyszerű elvet követtem: Ha egy adott történelmi esemény legalább három 1990 után megjelent, különböző szerző által írt történelemtankönyvben is episztemikusan vagy evidenciálisan jelölődik, akkor nagy valószínűség szerint az adott történelmi esemény konceptualizálásához kapcsolódó egyedi sémáról beszélhetünk. Hangsúlyozandó, hogy az 1990 utáni magyar történelemtankönyvek egy zárt szövegcsoporthoz alkotnak, vagyis nem arról van szó, hogy a szóban forgó sémátípus létének igazolásához tetszőleges szövegekből, azaz egy lezáratlan, kvázi végtelen „korpuszból” gyűjtöttem össze legalább három esetet. Természetesen nem volt célom az összes olyan történelmi esemény összeszedése, amelyeknek az episztemikus és evidenciális jelölése konvencióként jelenik meg a magyar történelemtankönyvekben. Csupán arra törekedtem, hogy néhány példán keresztül igazoljam az ilyen típusú sémák létét.

A különböző szerzőktől származó (44) szövegrészekben a tatárjárást követő, a királyi birtokadományozásokat érintő belpolitikai irányváltás eseménye episztemikusan vagy evidenciálisan jelölődik.

- (44a) A király nagyságát mutatja: **felismerte**, hogy a tatárjárás előtti politikája, amely a királyi várszervezet visszaállítására, a birtokadományok visszavételére irányult, csökkenti az ország védelmi képességeit. Maga kezdett adományozni nagy területeket a főuraknak várépítési kötelezettséggel. (Ujvári 2006: 126)
- (44b) IV. Béla **belátva** korábbi politikájának kudarcát, lemondott a királyi birtokállomány helyreállításáról, sőt a bárók megnyerése érdekében maga is jelentős adományokat juttatott híveinek. Az adományokat – a tatárok elleni felkészülés érdekében – katonaállításhoz, és a korábban tiltott várépítéshez kötötte. (Száray–Szász 2005: 62).
- (44c) A tatárok kivonulása után IV. Béla hozzálátott az ország újjáépítéséhez. Mivel **azt tapasztalta**, hogy a tatároknak csak a kővárak tudtak ellenállni, arra törekedett, hogy ezekből minél több épüljön. A báróknak birtokokat adományozott, de ehhez feltételt is szabott: minden birtokon kővárat kellett emelni. (Horváth–Hámori 2010: 74)

A (44a) és (44b) szövegekben a *felismerte* és a *belátta* kognitív igék révén jelölődik IV. Béla tudása. Mind a két ige faktív, ugyanakkor mégis eltérően jelenítik meg a tudás megszerzésének a folyamatát. A *felismerte* ige révén úgy konceptualizálódik IV. Béla tudása, mint amelynek a megszerzése a narratíva világa által nem motivált, aminek következtében IV. Béla az átlagosnál bölcsebb, élesebb eszű uralkodóként tűnik fel. A *belátta* ige úgyszintén úgy jeleníti meg a tudás megszerzését, mint amely nem motivált, ugyanakkor ebben az esetben a motiváció hiánya nem a narratíva világának a jellegéből, hanem a király személyéből, például a helyzetéből vagy képességeinek a hiányából következik. Ez utóbbi esetben tehát IV. Béla nem átlagon felüli képességű uralkodóként tűnik fel, hanem olyan történelmi szereplőként, aki csak nehezen jut egy egyébként más számára nem feltétlenül nehezen megszerezhető tudás birtokába. Az eltérő igék használatával a két szöveg narrátora eltérő módon értékeli IV. Béla tatárjárás utáni

belpolitikai tevékenységét. A (44c)-ben a belpolitikai irányváltás eseménye az *azt tapasztalta* szerkezet révén evidenciálisan jelölődik. A tudás és az evidencia jelölése egyaránt a szereplő mentális tevékenységét helyezi előtérbe, hiszen az evidencia észlelése, megtapasztalása a tudás megszerzéséhez hasonlóan mentális tevékenységnek tekinthető, a két kategória között – ahogyan arra korábban már utaltam – nincsen éles határ. A három példa alapján úgy tűnik, hogy a tatárjárás utáni belpolitikai irányváltás eseményéhez sémaként kapcsolódik IV. Béla mentális tevékenységének az episztemikus vagy evidenciális jelölése.

A (44b)-hez hasonlóan úgyszintén Száray Miklós által írt, újabb kiadású történelemtankönyvből származó (45) szövegrészletben IV. Béla mentális állapotára a *tartott* ige utal, amely episztemikusan jelöltté teszi az uralkodó belpolitikai irányváltását. Ez az eset ugyanakkor különbözik a (44a) és (44b) esetektől egyrészt abban, hogy a nem faktív ige egy, a narratíva aktuális világában jövőbeli, feltételezett eseményre vonatkozik, másrészt pedig abban, hogy a félelem érzelmé mentén jeleníti meg a tudást.

- (45) IV. Béla **tartott** a tatárok újabb támadásától, ezért szakított korábbi politikájával, s a megbékélést kereste az előkelőkkel. A birtokvisszavételek helyett jelentős adományokat juttatott híveinek. A korábban tiltott várépítés feltétele lett a birtokadományoknak, hogy minél több kővárat emeljenek. A tatárjárás alatt ugyanis bebizonyosodott, hogy a várak hatékony védelmet nyújtanak. (Száray 2013a: 94)

A (46) szövegrészletekben a társcsászárok kinevezése episztemikusan jelölt eseményként konceptualizálódik, ami azt mutatja, hogy az eseményhez konvencionálisan, sémaként kapcsolódik Diocletianus tudásának a jelölése.

- (46a) Diocletianus aki [sic] e válságos időszakban tartósan hatalmon tudott maradni, **úgy vélte**, hogy ha kormányzóársakat vesz maga mellé, s még életében kijelöli az utódait, akkor megszűnnek a trón körüli viszályok és megerősödik a birodalom. Az országot két részre osztotta. Mindkét rész

élére egy-egy császár került, akik egy-egy társcsászárt választottak maguk mellé. (Gönczöl 2001: 255)

- (46b) [Diocletianus] **Felismerte**, hogy a birodalom irányítása és ellenőrzése egy központból már nem lehetséges. Diocletianus társcsászárt választott, s mindkettőjüknek helyettest (Száray 2011: 147)
- (46c) A Diocletianus nevet felvett uralkodó **belátta**, hogy Róma súlyos helyzetén csak átfogó reformokkal segíthet. Nem elég az erőket a hadseregre koncentrálni, rendbe kell szedni a birodalom gazdaságát, ésszerűsíteni kell a korai császárkorból maradt közigazgatást, ugyanakkor meg kell erősíteni az uralkodói hatalmat. [Ezt a szövegrészt közvetlenül követi egy, a társcsászárok kinevezéséről és a közigazgatás megreformálásáról szóló alfejezet.] (Herber et al. 1994: 245).
- (46d) Diocletianus **felismerte**, hogy csak úgy őrizheti meg a birodalom épségét, ha valamilyen módon úrrá lesz a belső problémákon és figyelmét a határok védelmére tudja majd fordítani. Ezért az irányítás felelőségét [sic] megosztotta pannóniai származású barátjával, Maximianussal és maga mellé, társcsászárává tette. Az immár két császár még tovább osztotta hatalmát, maguk mellé egy-egy társat választottak.⁸⁰

Megjegyzendő, hogy a negyedik, (46d) példa nem tankönyvből, hanem egy oktatást segítő oldalról származik, ahol a szerzők nincsenek feltüntetve. A (46a) esetében a nem faktív *úgy vélte* szerkezettel jelölődik Diocletianus tudása, míg a (46b)-(46d) szövegekben a faktív *felismerte* és *belátta* igével, amelynek révén a narrátor úgy konceptualizálja Diocletianus tudását, mint amely összhangban áll a narrátor által reálisként feltételezett múltbeli világgal. A *felismerte* ige úgy jeleníti meg a császár ismereteit, mint amelynek a megszerzése a narratíva világa által nem motivált, aminek következtében Diocletianus az átlagosnál kiemelkedőbb képességű történelmi szereplőként tűnik fel. Ezzel szemben a *belátta* ige úgy jeleníti meg a császár tudását, mint amelynek a megszerzése nem a narratíva világából, hanem a császár személyéből fakadóan kevésbé motivált.

⁸⁰<http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-oskor-es-az-okor-vilaga/valsagok-es-megoldasi-kiserletek-a-dominatus/a-dominatus-rendszere> (letöltés ideje: 2017. 08. 30.)

A (47) szövegrészletekben Géza külpolitikai irányváltásának az eseményéhez hozzákapcsolódik a korábbi események szereplői kiértékelésének, az azokból való következtetések levonásának az explicit nyelvi megjelenítése.

(47a) A fejedelmek sorában Géza (970 körül–997) **vonta le a következtetéseket** a külső helyzet kedvezőtlen alakulásából. (Bár valószínűleg elődei is tettek az övéihez hasonló intézkedéseket.) Kibékült minden lehetséges szomszédal, elsősorban a német császársággal. 972-ben követeket küldött I. Ottóhoz: jószomszédi viszonyt ajánlott és segítséget kért a magyarok keresztény hitre térítéséhez. (Ujvári 2006: 57)

(47b) [Géza] **Felmérve** országa változó külpolitikai helyzetét, a keresztény szomszédok megerősödését, igyekezett kivédeni a várható nyugati támadásokat. 973-ban elküldte követeit a Német-római Birodalom császárához, I. (Nagy) Ottóhoz Quedlinburgba. Hittérítőket kért az uralkodótól népének, majd lemondott a Lajtán túli magyar területekről. (Száray 2011: 217)

(47c) A vereség és a két vezér kivégzése után a nyugati kalandozó hadjáratok megszűntek. Árpád dédunokája, Géza fejedelem (972–997) **tanult a kudarcból. Tudta**, hogy az ellenséges országokkal békét kell teremteni.

Géza idejében a környező államok már jórészt keresztények voltak. A fejedelem ezért fiát, Vajkot megkereszteltette. Vajk az István nevet kapta. A béke érdekében István számára a szomszédos Bajorország hercegének lányát, Gizellát kérte feleségül. Gizellával együtt térítő papok is érkeztek az országba. Pannonhalmán pedig elkezdték építeni az ország első bencés kolostorát és iskoláját. (Horváth–Hámori 2010: 57)

A (47) szövegrészletekben megjelenő kiértékelés, illetve következtetés – ahogyan arra korábban már utaltam – az evidencia és a tudás közötti átmeneti kategóriának tekinthető, hiszen a kiértékelésre, következtetésre vonatkozó nyelvi elemek egyszerre utalnak valamilyen evidencia észlelésére, és az abból származó tudás megszerzésére. A (47c)-ben a kiértékelés jelölése mellett megjelenik a tudásra vonatkozó *tudta* faktív ige is. A példák azt mutatják, hogy a Géza fejedelem alatt megvalósuló külpolitikai irányváltás

konceptualizálásához konvencionalizálódott sémaként kapcsolódik az esemény episztemikus/evidenciális jelölése.

Megjegyzendő, hogy a fent bemutatott, a cselekvő tudását vagy evidenciáját konvencionálisan jelölő megnyilatkozásokkal konceptualizált három kauzális cselekvés mind valamilyen nagy horderejű, sorsfordítóként számontartott történelmi esemény. Feltételezhető, hogy egy történelmi esemény sorsfordítóként, nagy horderejűként történő megkonstruálásához hozzájárulhat a szereplők tudásának vagy evidenciájának a nyelvileg kifejtett jelölése.

8.2.4. Episztemikus inferencia és metonimikus szereplőkonceptualizáció

Végezetül a szereplők metonimikus megjelenítésének a problémájából kiindulva azt vizsgálom, hogy a befogadó az episztemikus inferencia mozgósítása során milyen értelmezői stratégiák mentén tehet egy szereplő tudásának a részévé egy másik, metonimikusan konceptualizálódó szereplőt. A vizsgálat jelen fázisában csupán problémafelvető jellegű.

Ahogy az a dolgozat első felében részletesen bemutattam, a történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplők az esetek nagy részében metonimikusan konceptualizálódnak, azaz egy sajátos, metonimikus viszonyok mentén szerveződő általánosabb fogalmi tartomány valamely altartományát állítják előtérbe.

- (48a) **Szulejmán** megtámadta a Magyar Királyságot, ezért II. Lajos nemesi felkelést hirdetett.
- (48b) A **török sereg** megtámadta a Magyar Királyságot, ezért II. Lajos nemesi felkelést hirdetett.
- (48c) A **törökök** megtámadták a Magyar Királyságot, ezért II. Lajos nemesi felkelést hirdetett.
- (48d) A **Török Birodalom** megtámadta a Magyar Királyságot, ezért II. Lajos nemesi felkelést hirdetett.

A (48) konstruált példák félkövérrel szedett szereplőmegnevezései ugyanannak az általánosabb fogalmi tartománynak, a TÖRÖK FÉLNEK az eltérő altartományait helyezik

előtérbe. A szereplők konceptualizálása alapesetben mindig a narrátor nézőpontjából történik, azaz a szereplők megjelenítésének a módja a narrátor látásmódját tükrözi, nem pedig valamelyik másik szereplőét. Ez – ahogyan arra a fejezet első felében rámutattam – a (48) típusú, kauzális cselekvéseket konceptualizáló megnyilatkozások esetében is így van: a (48) megnyilatkozásokban a török fél különböző metonimikus konceptualizációi a narrátor nézőpontját, látásmódját tükrözik, nem pedig valamely másik szereplőét, például II. Lajosét.

A (48) kauzális cselekvéseket konceptualizáló megnyilatkozások episztemikus inferenciát váltanak ki: befogadóként feltételezzük, hogy II. Lajosnak tudása volt az első tagmondatban megfogalmazott eseményről, azaz a Magyar Királyságot érő támadásról, hiszen máskülönben nem lett volna oka nemesi felkelést hirdetnie. Ez a II. Lajosnak tulajdonított tudás minimálisan a következő: II. Lajos tudta, hogy valakik megtámadták a Magyar Királyságot. Ez az a tudásminimum, amelynek a befogadói feltételezése már értelmessé teszi a mondatokban megjelenő kauzális viszonyt. Ugyanakkor a befogadók a történelmi tárgyú narratívák kapcsán mozgósított általános tudásuk, illetve az adott időszak magyar történelméről való specifikusabb tudásuk alapján minden bizonnyal azt az értelmezői stratégiát követnék, hogy a támadás eseményének az ágensét, azaz a török félnek az eseménybeli szerepét is részévé teszik II. Lajos tudásának. Ezt az értelmezői stratégiát az a fejezet első felében említett feltételezés is motiválhatja, hogy a befogadó részéről többnyire kisebb mentális erőfeszítést igényel egy olyan értelmezés kialakítása, amelyben az okként megjelenő tényállás egészét részévé teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának, mint egy olyan értelmezésé, amelyben mérlegeli, hogy mi az az okra vonatkozó minimális tudás, amely már értelmessé teszi a kauzális viszonyt.

Amennyiben viszont a befogadó az episztemikus inferencia mozgósítása során részévé teszi az okként megadott tényállás szereplőjét is a kauzális cselekvésben megjelenő cselekvő tudásának, akkor jogosan merülhet fel a kérdés, hogy ezt milyen módon teszi. A befogadó ugyanis elvben háromféle értelmezői stratégia mentén tehet egy metonimikusan konceptualizálódó szereplőt egy másik szereplő tudásának a részévé az episztemikus inferencia mozgósítása során:

- I. A befogadó a szereplőnek az ok tényállásában megadott, eredetileg a narrátori nézőpontot tükröző metonimikus konceptualizációját teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé.
- II. A befogadó a szereplőnek az ok tényállásában megadott metonimikus konceptualizációjából kikövetkeztetett általánosabb fogalmi tartományt teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé.
- III. A befogadó a szereplőnek az ok tényállásában megadott metonimikus konceptualizációjából kikövetkeztetett általánosabb fogalmi tartománynak egy másik metonimikus altartományát teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé.

A három értelmezői stratégiából a III. a legkevésbé valószínű, mivel feltételezhetően ez kerül a legnagyobb mentális erőfeszítésbe. Erre a leginkább akkor kerülhet sor, ha a befogadó a saját történelmi tudása alapján úgy gondolja, hogy a narrátor által használt metonimikus konceptualizáció semmiképpen nem felelhet meg a kauzális cselekvésben szereplő cselekvő tudásának. Például az alábbi (49) mondatot olvasva a befogadó vélelmezheti azt, hogy az ostromló törökök nem tudták, hogy magyar részről pontosan ki játszotta a központi szerepet a tüzes kerek elkészítésében, ezért a török sereg tudásaként a *Bornemissza Gergely* metonimikus szereplőkonceptualizáció helyett egy másik metonimikus szereplőkonceptualizációt feltételez (pl. *magyar sereg*). A III. értelmezői stratégia tehát mindenképpen egy tudatos, a narratívára reflektáló értelmezői folyamatot igényel.

- (49) **Bornemissza Gergely** tüzes kerekeket engedett a török hadra, ezért azok visszavonultak.

Az I. értelmezői stratégia alkalmazását az motiválja, hogy feltételezhetően ez kerül a legkisebb mentális erőfeszítésbe, hiszen ebben az esetben a befogadó az ok tényállását változtatás nélkül teszi az okozatban szereplő cselekvő tudásának a részévé. Ez a megoldás tehát azt jelenti, hogy a befogadó az okban megjelenő szereplő metonimikus konceptualizálásában megnyilvánuló narrátori perspektívát egyben az okozat szereplőjének a perspektívájává is teszi. Máshogyan fogalmazva a befogadó nem tesz

különbséget a narrátor és a kauzális cselekvés cselekvőjének a látásmódja között: ahogyan a narrátor látja az okban megjelenő szereplőt, ugyanúgy látja azt az okozat szereplője is.

A II. értelmezői stratégia sem az okban megjelenő, a narrátori nézőpontot tükröző metonimikus szereplőkonceptualizációt, sem más specifikus metonimikus szereplőkonceptualizációt nem tesz az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé, hanem az ok metonimikus szereplőkonceptualizációjából absztrahált általánosabb fogalmi tartományt teszi a cselekvő tudásának a részévé. Más szóval a befogadó ebben az esetben függőben hagyja azt a kérdést, hogy vajon a kauzális cselekvés szereplője milyen perspektívából látta az ok szereplőjét. Ez a lehetőség egyáltalán nem valószínűtlen, hiszen a történelmi tárgyú narratívák szereplőihöz tartozó, metonimikus viszonyok mentén szerveződő általános fogalmi tartomány olyan nagymértékben konvencionalizálódott sematikus struktúra, amit a történelmi tárgyú diskurzusok résztvevői könnyedén, a saját értelmezői tevékenységükre irányuló tudatos reflexió nélkül is előhívhatnak. Sőt – ahogyan arra az 5. fejezetben rámutattam – a történelmi tárgyú szövegekben megjelenő, metonimikus szereplőmegnevezések által alkotott koreferencialáncok kifejezetten szükségessé is teszik ezen absztrakt fogalmi tartományok aktiválását.

A dolgozat nem kíván állást foglalni abban, hogy a befogadók az episztemikus inferencia mozgósítása során a fent bemutatott értelmezői stratégiák közül melyiket követik általában, illetve hogy a különböző típusú kontextusok hogyan befolyásolják az értelmezői stratégia tudatos vagy tudattalan megválasztását. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása valószínűleg olyan kísérletes módszerek kidolgozását igényelné, amelyek túlmutatnak ennek a kutatásnak a keretein. A cél csupán az elvi lehetőségek számbavétele volt, illetve annak jelzése, hogy a dolgozat első felében tárgyalt, a történelmi tárgyú narratívákra jellemző metonimikus szereplőkonceptualizálás jelensége és a dolgozat második felében vizsgált szereplői tudás kérdése összefügg.

8.3. Összefoglalás

A fejezet első fele a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott episztemikus és evidenciális inferencia működését és legfontosabb jellemzőit vizsgálta. A vizsgálat a következő fontosabb megállapításokra jutott:

- A kauzális, azaz egy esemény vagy állapot okozataként megjelenő cselekvések nyelvi konceptualizációi minden esetben episztemikus és evidenciális inferenciát váltanak ki.
- A kauzális cselekvéseket konceptualizáló megnyilatkozások episztemikusan és evidenciálisan lehetnek jelöletlenek vagy jelöltek. Az utóbbi esetben valamilyen nyelvi elem egyértelműen utal a kauzális cselekvés cselekvőjének a tudására vagy evidenciájára. Az esetek jelentős részében a tudás vagy az evidencia jelölésének célja a jelöletlen alapbeállításhoz kapcsolódó tipikus befogadói értelmezés felülírása.
- A kauzális cselekvések episztemikusan jelöletlen konceptualizációi által kiváltott episztemikus inferenciát prototipikusan a faktivitás, a cselekvőnek a tudása iránti nagyfokú elkötelezettsége, a tudás megszerzésének a motiváltsága és az érzelmi attitűd hiánya jellemzi.
- A kauzális cselekvések evidenciálisan jelöletlen konceptualizációi által kiváltott evidenciális inferenciát prototipikusan a közvetlenség (azaz a perceptuális evidencia), a faktivitás, a cselekvőnek az evidenciája iránti nagyfokú elkötelezettsége, az evidencia megszerzésének a motiváltsága és az érzelmi attitűd hiánya jellemzi.
- A kauzális cselekvések jellege alapján mindig meghatározható az az episztemikus inferenciaként mozgósított, a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonítható tudásmennyiség (= tudásminimum), amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a kauzális viszony értelmessé váljon. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a befogadók az esetek nagy részében kontextuális és pszicholingvisztikai tényezők miatt a tudásminimumnál kiterjedtebb tudást tulajdonítanak a cselekvőnek.

- A kauzális cselekvések okaként megadott tényállás entitásainak a kategorizálásában, jellemzésében megjelenő megnyilatkozási perspektíva sohasem része az episztemikus inferencia tudásminimumának.
- Az evidenciális inferencia esetében – szemben az episztemikus inferenciával – nem adható meg olyan, a kauzális cselekvések cselekvőjének tulajdonítható evidenciamennyiség (= evidenciáminimum), amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a kauzális viszony értelmessé váljon. A kauzális cselekvések konceptualizációi által kiváltott evidenciális inferenciára vonatkozó minimális feltétel mindössze annyi, hogy a cselekvőnek rendelkeznie kell valamilyen okra vonatkozó evidenciával.

A fejezet második fele magyar általános és középiskolai történelemtankönyvekben vizsgálta a kauzális cselekvések episztemikus és evidenciális jelölését, illetve annak elmaradását. Az episztemikus és evidenciális jelölés főbb funkcióinak a leírása mellett az alábbi fontosabb következtetéseket fogalmaztam meg a történelmi tárgyú narratívákra vonatkozóan:

- A pusztán eseménytörténetre koncentráló leírások sem tudják kikapcsolni a szereplők mentális világát a narratívából, mivel a szereplők cselekvéseinek a kauzális leírása és a szereplők tudása szorosan összefügg, az előbbi előfeltételezi az utóbbit.
- A történelmi tárgyú narratívák szereplőinek az evidenciája, illetve az evidencián alapuló következtetési folyamatai A TÖRTÉNELMI SZITUÁCIÓK HÉTKÖZNAPI SZITUÁCIÓK fogalmi metafora alapján konceptualizálódnak.
- Bizonyos történelmi események narratív reprezentációiban konvencionálisan kapcsolódhat az eseményhez a cselekvő tudásának vagy evidenciájának a jelölése. A cselekvői tudás vagy evidencia konvencionális jelölése az adott eseményekről szóló korábbi narratívákból absztrahált sémák megvalósulásaiként értelmezhető.
- A történelmi tárgyú narratívák metonimikusan konceptualizálódó szereplőire vonatkozó episztemikus inferencia elvben háromféle befogadói stratégia mentén valósulhat meg: a befogadó (1) a metonimikus

szereplőkonceptualizációt, (2) a metonimikus szereplőkonceptualizációból kikövetkeztetett általánosabb fogalmi tartományt vagy (3) az általánosabb fogalmi tartomány egy másik metonimikus altartományát teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé.

Mivel a dolgozatban bemutatott kutatás elsősorban a történelmi tárgyú narratívák vizsgálatára irányult, nem volt mód számos, az episztemikus és evidenciális inferencia általános tulajdonságaira vonatkozó kérdés részletesebb vizsgálatára. Ilyen kérdés például az, hogy a kontextuális és pszicholingvisztikai tényezők pontosan hogyan befolyásolják a befogadó által mozgósított episztemikus és evidenciális inferencia kiterjedtségét, vagy hogy a megnyilatkozó perspektíva milyen esetekben és milyen mértékben válik részévé az episztemikus inferenciának. Ezen kérdések megválaszolásához átfogó empirikus vizsgálatok, adott esetben kísérletes módszerek vihetnek közelebb. A fejezetben csupán egy hosszabb lábjegyzetben érintettem, hogy az episztemikus és evidenciális inferencia az inferencia általános kategóriájának mely altípusába sorolható, ennek részletesebb vizsgálata is hozzájárulhat a jelenség mélyebb megértéséhez.

9. Összegzés és további kérdések

A dolgozat két fő kérdésre kereste a választ. Az első kérdést a következőképpen fogalmaztam meg:

- (1) Melyek azok a sémák, amelyek befolyásolják a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban megjelenő szereplők metonimikus konceptualizálásának a módját?

A kérdés megfogalmazását az a megfigyelés indokolta, hogy a történelmi tárgyú narratívák létrehozása során a megnyilatkozó a szereplők megjelenítésekor történelmi személyiségek és különböző absztraktságú csoportok alternatív konceptualizációi közül választ. A nyelvileg megjelenített szereplők ugyanis olyan metonimikus szereplőkonceptualizációk, amelyek egy fogalmi tartomány valamely altartományát profilálják, helyezik a figyelem előterébe. A történelem szereplőinek a megnevezései által aktivált fogalmi tartományok egy konvencionizálódott sematikus fogalmi tartomány kidolgozásainak tekinthetők. Ennek a konvencionális sematikus fogalmi tartománynak az egymással rész-egész viszonyban álló altartományai a legkonkrétabbtól a legabsztraktabb felé haladva a következők: TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG, KORMÁNYZAT, HADSEREG, NÉP, ÁLLAM. Az (1) kérdés kicsit rigorózusabb megfogalmazásban tehát úgy hangzik, hogy melyek azok a sémák, amelyek befolyásolják, hogy a narratív szöveg egy adott pontján egy szereplő a hozzá tartozó fogalmi tartomány melyik altartományán keresztül profilálódjon.

Mivel a történelmi tárgyú narratívákban megjelenő szereplőmegnevezések az esetek jelentős részében koreferencialáncok elemeiként jelennek meg, ezért először arra a kérdésre kellett választ adni, hogy mi az oka annak, hogy egy szereplőre nem inflexiós anaforaként, hanem fogalmilag kifejtett nominális révén történik utalás. A szereplők fogalmilag kifejtett nominálisokként történő koreferencialáncbéli megjelenését az alábbi séma alapján magyaráztam:

- (2) Egy szereplő konceptualizálása során akkor használunk fogalmilag kifejtett nominális anaforikus elemként, ha az legalább egy új információt hozzáad a diskurzusvilághoz.

A fogalmilag kifejtett nominális révén a diskurzusvilághoz hozzáadott információnak három típusát különítettem el. A fogalmilag kifejtett nominális egyrészt aktiválhat egy átmenetileg háttérbe került szereplőt. Megjegyzendő persze, hogy ebben az esetben kétséges, hogy a szereplőt megnevező nominális anaforának tekinthető-e. Másrészt a fogalmilag kifejtett anafora jelölheti azt is, hogy egy előtérben álló szereplő a korábbiaktól eltérően ágens és/vagy elsődleges figura szerepbe kerül. Harmadrészt pedig jelölheti egy előtérben álló szereplő valamely addig ismeretlen vagy háttérben lévő tulajdonságát, illetve a szereplőre vagy magára a diskurzusra vonatkozó megnyilatkozási attitűdöt.

A (2) séma csak arra ad magyarázatot, hogy egy szereplő inflexiós anafora helyett miért jelenik meg fogalmilag kifejtett módon, arra azonban nem, hogy egy fogalmilag kifejtett módon megjelenített szereplő a számos lehetséges metonimikus konceptualizációs mód közül miért az éppen adott módon jelenik meg. Vagyis a (2) séma önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy egy szereplő miért hadseregként, népként vagy éppen történelmi személyiségként konstruálódik meg. A metonimikus konceptualizálás módját két további séma és egy sémátípus motiválja. Ezek a sémák különböző hatókörrel rendelkeznek, és a szereplőknek a szöveg különböző szintjein megjelenő funkcióin keresztül hatnak azok megjelenítési módjára.

A Rubicon folyóirat 1990 és 2000 közötti számai alapján végzett kvantitatív kutatás alapján láthattuk, hogy a szereplők metonimikus konceptualizálásának a módjára hatással van egy mikroszintű, az elemi mondat hatókörén belül érvényesülő séma, amely a szereplők mondatbeli tematikus szerepével függ össze. Ezt a sémát az alábbi módon fogalmaztam meg:

- (3) Egy tranzitív ige vagy igei szerkezet páciens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő nem profilál a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt, mint az ugyanazon tranzitív ige vagy igei szerkezet ágens szerepű vonzataként megjelenő történelmi szereplő.

A (3) séma lényegében azt mondja ki, hogy a páciensként megjelenő szereplő – amely grammatikai szerepét tekintve tárgy vagy határozó – nem konstruálódik meg

emberszerűbben, mint az ágensként megjelenő szereplő. Ez a séma összhangban van a tranzitív igék ágens és páciens szerepű vonzatainak a prototipikus tulajdonságaival, vagyis azzal, hogy az ágens többnyire valamilyen saját akarattal rendelkező, energiát kifejtő személy, míg a páciens valamilyen tárgy.

A szereplők megkonstruálásának a módját a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma mellett egy mezoszintű, nagyjából egy bekezdésnyi hatókörrel működő séma is befolyásolja, amely a szereplők középpontiságával, illetve szövegtopik funkciójával függ össze. Ezt a sémát a következő módon fogalmaztam meg:

- (4) A történelmi tárgyú elbeszélés mezoszintű szövegegységében reprezentált fizikai, társas és mentális világ középponti, többnyire szövegtopikként megjelenő szereplője a TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG fogalmi altartományhoz konceptuálisan közelebb álló fogalmi altartományt profilál, mint a többi, periférikusabb szereplő.

A (4) séma tehát azt mondja ki, hogy a mezoszintű szövegegység középponti, többnyire szövegtopikként megjelenő főszereplője emberszerűbben jelenik meg, mint a többi periférikusabb szereplő. A sémát több kognitív elv is motiválja. Ilyen például az, hogy a figyelem előterében álló entitások a megfigyelő számára specifikáltabbak, kidolgozottabbak, hogy egy emberként, illetve kevésbé absztrakt rendszerként megkonstruált szereplőnek a tevékenységét és a mentális állapotait könnyebb modellálni, mint egy nagymértékben absztrakt szereplőét, vagy hogy egy emberszerűbben megkonstruált szereplővel olvasóként, illetve a történelem értelmezőjeként is könnyebben tudunk azonosulni, mint egy absztraktabban megjelenő szereplővel. A séma működését kvalitatív szövegelemzésekkel mutattam be, hangsúlyozva azt, hogy a tematikus szerepekhez kapcsolódó mikroszintű séma és a szereplők középpontiságához kapcsolódó mezoszintű séma az esetek jelentős részében megerősíti egymást, azaz a mondatban ágensként megjelenő szereplő egyben a szövegrész főszereplője is.

Végezetül a szereplők azon funkciójával összefüggésben, hogy azok a szöveg makroszintjén egy meghatározott módon elbeszélte történelmi esemény vagy eseménysor résztvevőiként jelennek meg, az alábbi hipotézist is sikerült igazolni:

- (5) Bizonyos történelmi események, korszakok narratív reprezentációjához konvencionálisan, makroszintű sémaként kapcsolódhat a szereplők meghatározott módon történő metonimikus konceptualizációja.

Az (5) sémátípus igazolásához három magyar történelemtankönyv első és második világháborúról szóló fejezeteiben vizsgáltam a szereplők metonimikus konceptualizálását. A vizsgálatból kiderült, hogy a második világháború esetében a történelmi személyiségként és népként konceptualizálódó szereplők aránya megnő, míg az államként, illetve szövetségi rendszerként konceptualizálódó szereplők aránya csökken az első világháború narratív megjelenítéseihez képest, amiből le lehetett vonni a következtetést, hogy a magyar történelemtankönyvekben a két világháború esetében eltérő sémák motiválják a szereplők megkonstruálását.

Hangsúlyozandó, hogy sémákról nem pedig szabályokról van szó. Egy sémának nem kell minden esetben megvalósulnia, a sémák csupán tendenciákat jelölnek. A mikro-, mezo- és makroszintű sémák nemcsak megerősíthetik egymást, hanem szembe is mehetnek egymással. Ilyenkor értelemszerűen nem valósulhat meg mindegyik séma. A dolgozatban bemutattam, hogy a középponti szereplők konceptualizálására vonatkozó mezoszintű séma hogyan írhatja felül a tematikus szerepekre vonatkozó mikroszintű sémát.

A dolgozatban megválaszolni kívánt másik fő kérdést az alábbi módon fogalmaztam meg:

- (6) Hogyan konceptualizálódik a szereplők tudása és evidenciája a történelmi tárgyú nem fiktív narratívákban, illetve milyen sémák motiválják a konceptualizálás módját?

A problémát két irányból közelítettem meg. Elsőként azt vizsgáltam, hogy a szereplők episztemologikus helyzete hogyan konstruálódik meg a narratívákban. A szereplők episztemologikus helyzete azt jelöli ki, hogy azok mentálisan milyen mértékben férnek hozzá a történet reálisként megkonstruált világához. Ennek vizsgálata során abból indultam ki, hogy a szereplők tudása a narrátor által reálisként megkonstruált narratív világgal való viszonyát tekintve háromféle módon jelenhet meg: ismeretként, vélelemként

és az ismeret hiányaként. Ezek a tudástípusok faktív, nem faktív és tagadott faktív igékkel, illetve igei szerkezetekkel konceptualizálódnak. A Google Books 2000 és 2010 között keletkezett amerikai szövegeiben vizsgált, különböző történelmi személyiségek és népek megnevezéseivel kollokáló ismeretet kifejező faktív, vélelmet kifejező nem faktív és az ismeretek hiányát kifejező tagadott faktív szerkezeteknek a gyakoriságából az alábbi következtetést vontam le a vizsgált szövegekre vonatkozóan:

- (7) A történelmi személyiségek és népek episztemologikus helyzetének a megkonstruálását többnyire ugyanaz az általános séma motiválja, függetlenül attól, hogy melyik történelmi személyiségről vagy népről van szó, és csak kivételes esetekben lépnek működésbe az adott szereplő kapcsán mozgósított idioszinkratikus sémák.

Ugyancsak megvizsgáltam azt, hogy a tudáskonceptualizációk gyakorisága között van-e valamilyen eltérés a történelmi személyiségek és a népek között. Az eredmények azt mutatták, hogy annak ellenére, hogy a szereplők népként történő konceptualizációja absztraktabb, kevésbé emberszerű, az ezekhez kapcsolódó tudáskonceptualizációk gyakorisága egyáltalán nem alacsonyabb a történelmi személyiségek esetében tapasztalt gyakoriságnál.

A dolgozatban azt is vizsgáltam, hogy a szereplőknek a nyelvi expliciten megjelenített tudása és evidenciája milyen viszonyban áll a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi által kiváltott implicit szereplői tudással és evidenciával. Kauzális cselekvéseknek a narratíva szereplőinek azon cselekvéseit neveztem, amelyeknek a megvalósítását valamilyen, a narratívában nyelvi is reprezentált ok motiválja. A gondolatmenet kiindulópontja az volt, hogy a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi minden esetben kiváltanak két inferenciát. Egyrészt a befogadó feltételezi, hogy a kauzális cselekvés cselekvőjének tudása van az okként megadott tényállásról, hiszen máskülönben nem hajtaná végre a cselekvését. Másrészt a befogadó azt is feltételezi, hogy a cselekvőnek valamilyen tapasztalata van az okról, hiszen máskülönben nem lenne arról tudása. Az előbbi inferenciatípust episztemikus inferenciának, az utóbbit pedig evidenciális inferenciának neveztem.

Bemutattam, hogy a kauzális cselekvéseket konceptualizáló megnyilatkozások episztemikusan és evidenciálisan lehetnek jelöletlenek vagy jelöltek. Az utóbbi esetben valamilyen nyelvi elem egyértelműen utal a kauzális cselekvés cselekvőjének a tudására vagy evidenciájára. Az esetek jelentős részében a tudás vagy az evidencia jelölésének célja a jelöletlen alapbeállításhoz kapcsolódó tipikus befogadói értelmezés felülírása, amely a következőképpen határozható meg:

- (8) A kauzális cselekvések episztemikusan jelöletlen konceptualizációi által kiváltott episztemikus inferenciát prototipikusan a faktivitás, a cselekvőnek a tudása iránti nagyfokú elkötelezettsége, a tudás megszerzésének a motiváltsága és az érzelmi attitűd hiánya jellemzi.
- (9) A kauzális cselekvések evidenciálisan jelöletlen konceptualizációi által kiváltott evidenciális inferenciát prototipikusan a közvetlenség (azaz a perceptuális evidencia), a faktivitás, a cselekvőnek az evidenciája iránti nagyfokú elkötelezettsége, az evidencia megszerzésének a motiváltsága és az érzelmi attitűd hiánya jellemzi.

A dolgozatban rámutattam arra is, hogy a kauzális cselekvések jellege alapján mindig meghatározható az az episztemikus inferenciaként mozgósított, a kauzális cselekvés cselekvőjének tulajdonítható tudásmennyiség (= tudásminimum), amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a kauzális viszony értelmessé váljon. Az evidenciális inferencia esetében viszont nem adható meg olyan, a kauzális cselekvések cselekvőjének tulajdonítható evidenciamennyiség (= evidenciaminimum), amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a kauzális viszony értelmessé váljon. A kauzális cselekvések konceptualizációi által kiváltott evidenciális inferenciára vonatkozó minimális feltétel mindössze annyi, hogy a cselekvőnek rendelkeznie kell valamilyen okra vonatkozó evidenciával.

A történelmi tárgyú narratívákban megjelenő cselekvések jelentős része kauzális cselekvés. Mivel a kauzális cselekvések nyelvi konceptualizációi automatikusan kiváltják a cselekvő szereplő tudására és evidenciájára vonatkozó inferenciát, levonhattuk az alábbi következtetést:

- (10) A pusztán eseménytörténetre koncentráló történelmi leírások sem tudják kikapcsolni a szereplők mentális világát a narratívából, mivel a szereplők cselekvéseinek a kauzális leírása és a szereplők tudása szorosan összefügg, az előbbi előfeltételezi az utóbbit.

Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a hétköznapi diskurzusainkban is gyakran jelenik meg bizonyos történelmi tárgyú narratív reprezentációk elfogadhatóságával kapcsolatban az az érvelés, hogy a narratíva túlzottan pszichologizáló, a szerző jobban tette volna, ha kizárólag magukkal az eseményekkel foglalkozik, hiszen azt úgyse tudhatjuk, hogy a történelem szereplőinek mi volt a fejében. A dolgozat elemzéseiből azonban láthattuk, hogy az események kauzális bemutatására szorító narratívák is bizonyos értelemben „pszichologizálnak”, hiszen az okozatként megjelenő cselekvések a szereplők tudására vonatkozó inferenciális jelentéseket hívnak elő. Az események kauzális leírásából a pszichologizáló mozzanatot csupán a kauzalitás felszámolásával lehetne kiiktatni, ami minden bizonnyal egyben a narratív közlésmód felszámolását is jelentené.

A vizsgált magyar történelemtankönyvekben persze számos esetben jelenik meg nyelvileg explicit módon a kauzális cselekvés cselekvőjének az okra vonatkozó tudása vagy evidenciája. A kauzális cselekvések ezen episztemikus jelölése különféle funkciókat láthat el, amelyeket részletesen bemutatam. A kauzális cselekvések evidenciális jelölésére is találhattunk példákat a vizsgált tankönyvekben. Az evidenciajelölők vizsgálata során az alábbi következtetést vontam le:

- (11) A történelmi tárgyú narratívák szereplőinek az evidenciája, illetve az evidencián alapuló következtetési folyamatai A TÖRTÉNELMI SZITUÁCIÓK HÉTKÖZNAPI SZITUÁCIÓK fogalmi metafora alapján konceptualizálódnak.

A dolgozatban a következő hipotézis is megerősítést nyert:

- (12) Bizonyos történelmi események narratív reprezentációiban konvencionálisan, sémaként kapcsolódhat az eseményhez a cselekvő tudásának vagy evidenciájának a jelölése.

Inkább csak problémafelvető jelleggel azt is bemutattam, hogy a történelmi tárgyú narratívák metonimikusan konceptualizálódó szereplőire vonatkozó episztemikus inferencia elvben háromféle befogadói stratégia mentén valósulhat meg: a befogadó (1) a metonimikus szereplőkonceptualizációt, (2) a metonimikus szereplőkonceptualizációból kikövetkeztetett általánosabb fogalmi tartományt vagy (3) az általánosabb fogalmi tartomány egy másik metonimikus altartományát teszi az okozatban megjelenő cselekvő tudásának a részévé.

Hangsúlyozandó, hogy a 7. fejezetben vizsgált, ismeretet, vélekedést és az ismeret hiányát kifejező, faktív és nem faktív szerkezetek is az esetek jelentős részében kauzális cselekvések episztemikus jelölőiként funkcionálnak. A 7. és a 8. fejezet közötti fő különbség nem a vizsgált szerkezetekben, hanem a vizsgálat nézőpontjában volt. Míg a 7. fejezetben a vizsgálat fő szempontja az volt, hogy a szerkezetek által konceptualizált tudás milyen viszonyban van a narrátor által reálisként elfogadott múltbeli világgal, addig a 8. fejezet vizsgálata arra helyezte a hangsúlyt, hogy a szerkezetek által konceptualizált tudás, illetve evidencia milyen viszonyban van az episztemikusan és evidenciálisan nem jelölt kauzális cselekvések által kiváltott inferenciális jelentéssel.

Bár a szerző reményei szerint a dolgozat eredményei történészek számára is hasznosíthatók, a dolgozatban kizárólag nyelvészeti módszerekkel megragadható nyelvi jelenségeket vizsgáltam. A vizsgált kérdésekre adott válaszokból ugyanakkor olyan további kérdések is következnek, amelyeket az itt követett nyelvészeti keretben és nyelvészeti módszertannal már nem lehet megválaszolni. Például a dolgozatban leírt, a nyelvi rendszer általánosabb jellemzőivel, illetve általánosabb kognitív elvekkel megmagyarázható sémák mellett bemutattam olyan idioszinkratikus sémákat is, amelyek egy bizonyos történelmi esemény, eseménysor vagy szereplő kapcsán jelennek meg. Ezeknek az idioszinkratikus sémáknak a létét a dolgozat nyelvészeti keretén belül nem lehetett megmagyarázni.

Például bemutattam, hogy az első és a második világháború narratív reprezentációját a szereplők metonimikus konceptualizálása tekintetében eltérő sémák motiválják, a második világháború esetében ugyanis megnő a szereplők személyként és népként történő konceptualizálásának a gyakorisága elsősorban az államként, illetve szövetségi rendszerként konceptualizált szereplők rovására. Ez egy nyelvészetileg megragadható nyelvi mintázat. Az itt követett nyelvészeti megközelítés keretében

azonban már nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy miért konceptualizálódik az első és a második világháború a bemutatott sémák mentén. Esetleg bizonyos ideológiai tényezők miatt? Erre igennel csak akkor válaszolhatunk, ha meghatározzuk, hogy pontosan mit értünk ideológia alatt, és hogy pontosan hogyan jellemezhetők az egyes esetekben megjelenő ideológiai tényezők. Vagy esetleg azért, mert az első és a második világháború eseményeire vonatkozó forrásokból a megfigyelt sémák következnek? Ahhoz, hogy erre a kérdésre igennel válaszolhassunk, először tisztázni kéne azt a még alapvetőbb kérdést, hogy milyen módon, milyen módszertan mentén lehet kapcsolatot teremteni a különböző források és a metonimikus szereplőmegnevezés-típusok között, illetve hogy egyáltalán lehetséges-e ilyen módszer kialakítása. Mivel az ilyen típusú kérdések megválaszolása kívül esik az általam követett nyelvészeti megközelítés hatókörén, ebben a dolgozatban csak arra volt lehetőségem, hogy a megfigyelt nyelvi mintázatok alapján igazoljam az egyes történelmi eseményekhez, eseménysorokhoz, szereplőkhöz kapcsolódó idioszinkratikus sémák létét anélkül, hogy a sémák jelenlétének az okára magyarázatot adnék.

Források

- Bihari Péter 2000. *A 19. század története fiataloknak. 1775-1918. Tankönyv. 7. osztály.* Budapest: Holnap Kiadó. (ISBN: 963-346-382-3)
- Bihari Péter 2007. *A befejezetlen múlt 3. A Nyugat felemelkedése (1450-1789). Történelem középiskolásoknak.* (6. kiad.) Budapest: Műszaki Könyvkiadó. (ISBN: 978-963-16-2680-3)
- Dupcsik Csaba – Répárszky Ildikó 2007. *Történelem IV. Középiskolák számára.* (5. kiad.) Budapest: Műszaki Kiadó. (ISBN: 978-963-16-2945-3)
- Filla István 1997. *Történelem. Az általános iskola 5. osztálya számára.* (18. kiad.) Budapest: Korona Kiadó. (ISBN: 963-8153-95-4)
- Gárdonyi Géza 2000 [1901]. *Egri csillagok.* Budapest: Palatinus-könyvek kft.
- Gönczöl Enikő. 2001. *A befejezetlen múlt 1. Őskor, ókori civilizációk.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó. (ISBN: 963-16-2774-8)
- Helméczy Mátyás 2002. *Történelem 7. az általános iskolák számára.* (21. kiad.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 963-19-2633-8)
- Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tatár Csilla – Tisza László 1994. *Történelem 2. Kr. e. 500-tól Kr. u. 1000-ig.* (2. kiad.) Reáltanoda Alapítvány. (ISBN: 963-04-3380-X)
- Horváth Péter – Hámori Péter 2010. *Történelem 6. az általános iskolák számára.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-5884-3)
- Kosztolányi Dezső 2003 [1922]. *Nero, a véres költő, Aranyrákány.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Marczali Henrik 1898. *Nagy képes világtörténet 10. A forradalom és Napoleon kora.* Budapest: Franklin-társulat, Révai testvérek.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Salamon Konrád 2004. *Történelem IV. a középiskolák számára.* (11. átd. kiad.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 963-19-4832-3)
- Száray Miklós 2004. *Történelem I. A középiskolák számára.* (9. kiad.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 963-19-4818-8)
- Száray Miklós 2011. *Történelem I. középiskolák, 9. évfolyam.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-3454-0)

- Száray Miklós 2013a. *Történelem II. középiskolák, 10. évfolyam*. Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-3455-7)
- Száray Miklós 2013b. *Történelem III. középiskolák, 11. évfolyam*. Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-3500-4)
- Száray Miklós – Kaposi József 2005. *Történelem IV. középiskolák, 12. évfolyam*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 963-19-3501-9)
- Száray Miklós – Kaposi József 2011. *Történelem IV. középiskolák, 12. évfolyam*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-3501-1)
- Száray Miklós – Szász Erzsébet 2005. *Történelem II. Középiskolák számára. (6. kiad.)* Budapest: Műszaki Könyvkiadó. (ISBN: 963-16-2556-7)
- Ujvári Pál 2006. *A befejezetlen múlt 2. A középkor története 476-1456. Történelem középiskolásoknak. (5. kiad.)* Budapest: Műszaki Könyvkiadó. (ISBN: 963-16-2772-1)
- Závodszy Géza 2009. *Történelem III. a középiskolák számára. (átd. kiad.)* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. (ISBN: 978-963-19-6221-5)

A magyar nyelv nagyszótárának kiegészítő szöveggyűjteménye:

CD04 Mikszáth Kálmán: Összes művei. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.

CD17 Rubicon. 1990–2000. Rubicon Ház Bt. – Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2001.

CD52 Soproni Szemle. Soproni Szemle Alapítvány, Sopron, 2005.

Hivatkozott szakirodalom

- Andor József 2013. Elmékedések és vizsgálódások a szaliencia körül. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 86–97.
- Ankersmit, Frank R. 1983. *Narrative logic: A semantic analysis of the historian's language*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers.
- Ankersmit, Frank R. 2000. Hat tézis a narrativista történelemfilozófiáról. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijarat Kiadó. 111–121.
- Arisztotelész 1997. Poétika. In: Arisztotelész: *Poétika, kategóriák, hermeneutika*. Budapest: Kossuth Kiadó. 7–59.
- Bal, Mieke 1998 [1991]. A leírás mint narráció. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest: Kijarat Kiadó. 135–171.
- Bańczerowski Janusz 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Magyar Nyelvőr* 126: 321–328.
- Barcelona, Antonio 2000. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: Antonio Barcelona (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter. 31–58.
- Barcelona, Antonio 2003. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update. In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 207–277.
- Barcelona, Antonio 2011. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In: Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J. (eds.): *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 7–60.
- Bärenfänger, Olaf 2002. Merkmals- und Prototypensemantik: Einige grundsätzliche Überlegungen. *Linguistik Online* 12(3): 3–17.
- Barnden, John. 2010. Metaphor and metonymy: Making their connections more slippery. *Cognitive Linguistics* 21(1): 1–34.

- Barthes, Roland 1988 [1966]. Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 378–397.
- Barthes, Roland 2003 [1967]. A történelem diskurzusa. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 87–98.
- de Beaugrande, Robert A. – Dressler, Wolfgang 2000 [1981]. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Benczes, Réka 2011. Putting the notion of "domain" back into metonymy: Evidence from compounds. In: Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Francisco José Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.): *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 197–215.
- Benczes, Réka – Ságvári, Bence 2018. Where metaphors really come from: Social factors as contextual influence in Hungarian teenagers' metaphorical conceptualizations of life. *Cognitive Linguistics* 29(1): 121–154.
- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–70.
- Braudel, Fernand 2006 [1958]. A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest: Osiris Kiadó. 1157–1183.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita 2013. Kik lehettek és kik lehetnek Kazinczyék vagy Karinthyék? A tulajdonnévi asszociatív többes -ék szerkezet értelmezésének útjai. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 204–223.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding: The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. XI–XXXIV.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, Gillian – Malmkjaer, Kirsten – Pollitt, Alastair – Williams, John (eds.): *Language and understanding*. Oxford: Oxford University Press. 10–20.
- Bruner, Edward, M. 1999 [1986]. Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat Kiadó. 181–196.

- Bruner, Jerome 2005 [1986]. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Carr, David 1999 [1997]. A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat Kiadó. 69–84.
- Chafe, Wallace 2001. The analysis of discourse flow. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.): *The handbook of discourse analysis*. Oxford: Blackwell. 673–687.
- Chafe, Wallace 2007. Language and consciousness. In: Zelazo, Philip D. – Moscovitch, Morris – Thompson, Evan (eds.): *Cambridge handbook of consciousness*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 355–373.
- Chafe, Wallace 2009. Consciousness and language. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 135–145.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 349–367.
- Danto, Arthur C. 1965. *Analytical philosophy of history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danto, Arthur C. 2003 [1965]. A narratívák szerepe a történeti magyarázatban. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 61–83.
- Davies, Mark 2011-. Google Books (American English) Corpus (155 billion words, 1810-2009). Available online at <http://googlebooks.byu.edu/>.
- Declerck, Renaat 2011. The definition of modality. In: Patard, Adeline – Brisard, Frank (eds.): *Cognitive approaches to tense, aspect, and epistemic modality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 21–44.
- De Knop, Sabine – Dirven, René 2008. Motion and location events in German, French and English: A typological, contrastive and pedagogical approach. In: De Knop, Sabine –

- De Rycker, Teun (eds.): *Cognitive approaches to pedagogical grammar: A volume in honour of René Dirven*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–324.
- Domonkosi Ágnes 2006. Az emlékezet metaforái a magyar nyelvben. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus XI. Fasciculus 1*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó. 19–29.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- Dray, William 2003 [1960]. „Megmagyarázni, hogy mi” – a történelemben. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L’Harmattan Kiadó. 53–59.
- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–293.
- Evans, Vyvyan 2009. Semantic representation in LCCM Theory. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 27–55.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–187.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fauconnier, Gilles 2007. Mental spaces. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 351–376.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22(1): 133–187.
- Frye, Northrop. 1998 [1957]. *A kritika anatómiája*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Geeraerts, Dirk 1990. The lexicographical treatment of prototypical polysemy. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Meanings and prototypes: Studies in linguistic categorization*. London: Routledge. 195–210.
- Genette, Gérard. 1983. *Narrative discourse: An essay in method*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. 2005. Argument realization: The role of constructions, lexical semantics and discourse factors. In: Östman, Jan-Ola – Fried, Mirjam (eds.): *Construction grammars: Cognitive grounding and theoretical extensions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–43.

- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldberg, Adele E. 2013. Explanations and constructions. *Mind and Language* 28(4): 479–485.
- Goossens, Louis 1990. Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics* 1(3): 323–342.
- Grady, Joseph – Johnson, Christopher 2003 [2000]. Converging evidence for the notions of subscene and primary scene. In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 533–554.
- Grice, Paul 1997 [1975]. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.
- Gries, Stefan Th. 2006. Corpus-based methods and cognitive semantics: The many senses of *to run*. In: Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds.): *Corpora in cognitive linguistics: Corpus-based approaches to syntax and lexis*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 57–99.
- de Haan, Ferdinand 2001. The place of inference within the evidential system. *International Journal of American Linguistics* 67(2): 193–219.
- Hempel, Carl G. 2006 [1942]. Az általános törvények szerepe a történettudományban. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest: Osiris Kiadó. 452–463.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and conceptual structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- van Hoek, Karen 2007. Pronominal anaphora. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 890–915.
- Horváth Péter 2012. Absztrakt rendszerek és történelmi személyiségek – a történelem szereplőinek metaforikus és metonimikus reprezentációi magyar történelemtankönyvekben. *Ösvények* 2012/2.
- Horváth Péter 2014a. Séma és konstruálás történelmi tárgyú elbeszélő szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 138: 199–225.

- Horváth Péter 2014b. A történetírás két pólusa – a tagmondat szemantikájából kiindulva. In: Haindrich Helga – Drávucz Fanni – Horváth Krisztina (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Félúton 9.” konferenciájának kiadványa.* 119–136.
- Horváth Péter 2016a. Koreferencialáncok történeti tárgyú narratívákban és a fogalmilag kifejtett anaforák funkciói. In: Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.): *Találkozások Félúton. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* 19–34.
- Horváth Péter 2016b. A szereplők episztemologikus helyzetének korpuszalapú kvantitatív vizsgálata történeti tárgyú narratívákban. *Magyar Nyelvőr* 140: 230–247.
- Horváth Péter 2016c. Quantitative corpus-based investigation of the epistemological status of characters in narrative texts about history. *Studia Linguistica Hungarica* 31: 37–51.
- Horváth Péter 2017. A tulajdonnevek metaforikus kiterjesztésének két módja. *Ösvények*: 76–79.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 187–289.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet.* Budapest: Corvina Kiadó.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Koselleck, Reinhart 2006 [1979]. Ábrázolás, esemény, struktúra. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Budapest: Osiris Kiadó. 854–862.

- Kövecses Zoltán 1997. Harré „emocionológiája” és a kognitív nyelvészet értelemfelfogása.
<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/25/kove.htm>
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 71–88.
- Kövecses, Zoltán 2013. The metaphor-metonymy relationship: Correlation metaphors are based on metonymy. *Metaphor and Symbol* 28(2): 75–88.
- Kövecses, Zoltán 2014. Conceptualizing emotions: A revised cognitive linguistic perspective. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 50(1): 15–28.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2012. Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 139–161.
- Kugler Nóra 2013a. A szubjektivizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Kugler Nóra 2013b. A vizuális észleléssel összefüggő lexikalizálódott evidenciajelölő és episztemikus-inferenciális kifejezések. *Magyar Nyelv* 109: 275–291, 393–408.
- Kugler Nóra 2014. Az episztemikus (főmondati) predikátumok és a nyelvi polaritás. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzs (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 55–65.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2016. A többség -ék morfémás jelölésének nyelvváltozási folyamata. Kettősmozgások a mintázat jelentésváltozásában. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930-1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 51–71.

- Kuhn, Thomas S. 2000 [1962]. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kunze, Claudia – Lemnitzer, Lothar 2007. *Computerlexikographie: Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–347.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd. 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 23: 120–132.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2017. „Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!” Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 141: 50–61.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésbe: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 501–660.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Woman, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: The University Chicago Press.
- Lakoff, George 1991. Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the gulf. *Journal of Urban and Cultural Studies* 2(1): 59–72.
- Lakoff, George 1992. The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999a. *Grammar and conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

- Langacker, Ronald, W. 1999b. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin: Mouton de Gruyter. 13–59.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 12(2): 143–188.
- Langacker, Ronald W. 2007. *Cognitive grammar*. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 421–462.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- László János 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara. 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Lorenz, Chris 2000 [1998]. Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In: Thomka Beáta. (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó. 121–146.
- Markert, Katja – Nissim, Malvina 2002a. Towards a corpus annotated for metonymies: the case of location names. In: *Proceedings of the 3rd International Conference on Language Resources and Evaluation. Las Palmas, Canary Islands, 2002*. 1385–1392.
- Markert, Katja – Nissim, Malvina 2002b. Metonymy resolution as a classification task. In: *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. Philadelphia: Association for Computational Linguistics. 204–213.
- Markert, Katja – Nissim, Malvina 2007a. Metonymic proper names: A corpus-based account. In: Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Thomas (eds.): *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 152–174.

- Markert, Katja – Nissim, Malvina 2007b. SemEval-2007 Task 08: Metonymy resolution at SemEval-2007. In: *Proceedings of the 4th International Workshop on Semantic Evaluations (SemEval-2007)*. Prague: Association for Computational Linguistics. 36–41.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 73–203.
- Marmaridou, Sophia 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Mink, Louis O. 2003 [1987]. Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 113–132.
- Mushin, Ilana 1998. Viewpoint shifts in narrative. In: Jean-Pierre Koenig (ed.): *Discourse and cognition: Bridging the gap*. Stanford, CA: CSLI Publications. 323–336.
- Nietzsche, Friedrich 1992 [1873]. A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. *Athenaeum* I(3): 3–15.
- Nissim, Malvina – Markert, Katja 2005. Learning to buy a Renault and talk to BMW: A supervised approach to conventional metonymy. In: Bunt, Harry (ed.): *International Workshop on Computational Semantics (IWCS2005)*, Tilburg, Netherlands.
- Nuyts, Jan 2007. Cognitive linguistics and functional linguistics. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 543–565.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda 1998. A cognitive approach to inferencing in conversation. *Journal of Pragmatics* 30: 755–769.
- Panther, Klaus Uwe – Thornburg, Linda 2007. Metonymy. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 236–263.
- Petykó Márton 2012. A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 136: 45–72.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. Hiányos mondat, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI: 261–277.

- Poibeau, Thierry 2006. Dealing with metonymic readings of named entities. In: *Ron Sun: The 28th Annual Conference of the Cognitive Science Society (CogSci 2006)*, Vancouver, Canada: Cognitive Science Society. 1962–1968.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics 1995 [1928]. *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Pusch, Claus D. 2001 Ikonizität. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds.): *Language typology and language universals. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 20.1. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 369–384.
- Putz Orsolya 2015. A fogalmi metonímiák szerepe a trianoni békekötés konceptualizációjában. *Kisebbségkutatás* 2(1): 88–114.
- Pütz, Martin 2009. Kognitive Soziolinguistik: Sprache, Kognition und soziale Wirklichkeit. Bachmann-Stein, Andrea – Merten, Stephan – Roth Christine (Hrsg.): *Perspektiven aus Wort, Satz und Text: Semantisierungsprozesse auf unterschiedlichen Ebenen des Sprachsystems. Festschrift für Inge Pohl*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier. 181–192.
- Radden, Günter 2003 [2000]. How metonymic are metaphors? In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 407–434.
- Radden, Günter – Kövecses, Zoltán 1999. Towards a theory of metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–59.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 25–47.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum. 27–48.
- Sanders, José – Redeker, Gisela 1996. Perspective and the representation of speech and thought in narrative discourse. In: Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.): *Spaces, worlds and grammar*. Chicago: University of Chicago Press. 290–317.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda

- (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sanders, Ted – Spooren, Wilbert 2001. Text representation as an interface between language and its users. In: Sanders, Ted – Schilperoord, Joost – Spooren, Wilbert (eds.): *Text representation: Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–25.
- Sandig, Barbara 2008. Stil als kognitives Phänomen. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knappe Joachim (Hrsg.): *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics 1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1106–1119.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert F. 1988 [1977]. Forgasatékönyvek, tervek, ismeretek. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 367–377.
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 117–138.
- Schmitt, Rudolf 2001. Metaphern in der Psychologie – eine Skizze. *Journal für Psychologie* 9(4): 3–15.
- Schmitt, Rudolf – Köhler, Bettina 2006. Kognitive Linguistik, Metaphernanalyse und die Alltagspsychologie des Tabakkonsums. *Psychologie und Gesellschaftskritik* 30(3-4): 39–64.
- Simon Eszter 2008. Nyelvészeti problémák a tulajdonnév-felismerés területén. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. 181–196.
- Simon, Eszter 2013. *Approaches to Hungarian named entity recognition*. Budapest: University of Technology and Economics. Doktori disszertáció.
- Simon Gábor 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 175–193.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- Sweetser, Eve – Fauconnier, Gilles 1996. Cognitive links and domains: Basic aspects of mental space theory. In: Fauconnier, Gilles – Sweetser, Eve (eds.): *Spaces, worlds and grammar*. Chicago: University of Chicago Press. 1–28.
- Szabó Réka 2015. *Metaforák és szimbólumok. C. G. Jung szimbólumértelmezésének és a fogalmi metaforák elméletének összevetése*. Budapest: Oriold és Társai.
- Szolcsányi Ákos 2007. A heterogén többes szám. *Magyar Nyelvőr* 131: 464–470.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Budapest: Argumentum.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános nyelvészeti tanulmányok XXI*: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Kiadó. 211–232.
- Tátrai Szilárd 2010a. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 134: 211–232.
- Tátrai Szilárd 2010b. „...hogyan mondani lehessen majd...” A nézőpont szerveződése Mészöly Miklós Szárnyas lovak című elbeszélésében. In: Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.): *Nézőpont és jelentés. Studia Poetica Supplementum 4*. Szeged: Grimm Kiadó. 143–186.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 51–71.
- Tátrai Szilárd 2013. Az Iskola a határon perspektivikussága – kognitív poétikai megközelítés. In: Bednarcics Gábor – Hansági Ágnes – Horváth Csaba – Palkó Gábor

– Wernitzer Julianna (szerk.): „Próza az, amit kinyomtatnak” *Tanulmányok Ottlik Gézárról*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. 108–127.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 897–1058.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003a. Topikaktivitás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*: 295–325.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003b. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 609–615.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 43–70.

Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Kiadó. 64–90.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 455–500.

Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012a. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 19–49.

Tolcsvai Nagy Gábor 2012b. A poliszémia hálózati modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.

Tolcsvai Nagy Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–71.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tóth-Czifra Erzsébet – Benczes Réka 2016. Piros és vörös színneveink korpuszalapú kognitív nyelvészeti vizsgálata: produktivitás, figurativitás és alapszínnevi státusz. *Magyar Nyelvőr* 140: 52–71.
- Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* 15: 174–182.
- Tóth, Máté 2011. Das Problem der Abgrenzung der Metonymie von der Metapher. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 21(1): 25–53.
- Varga Dániel – Simon Eszter 2006. Magyar nyelvű tulajdonnév-felismerés maximum entrópia módszerrel. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 32–38.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Vincze Orsolya – László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65: 571–595.
- van Vliet, Sarah 2009. Reference points and dominions in narratives: A discourse level exploration of the reference point model of anaphora. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 441–464.
- Walsh, William 2006 [1974]. Kolligációs fogalmak a történettudományban. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest: Osiris Kiadó. 768–781.
- Warren, Beatrice 2003. An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and*

metonymy in comparison and contrast. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 113–130.

Warren, Beatrice 2004. Anaphoric pronouns of metonymic expressions. *Metaphorik.de* 7: 105–114.

http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/07_2004_warren.pdf

Wee, Lionel 2006. Proper names and the theory of metaphor. *Journal of Linguistics* 42(2): 355–371.

White, Hayden 1973. *Metahistory: The historical imagination in nineteenth century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

White, Hayden 1997. *A történelem terhe*. [összeállította és a fordítást ellenőrizte Braun Róbert], Budapest: Osiris Kiadó.

White, Hayden 2006 [1973]. Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest: Osiris Kiadó. 863–898.

Willett, Thomas 1988. A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.

Wittgenstein, Ludwig 1992 [1953]. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.